

ทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในภาวะอุทกภัย พ.ศ.2554 :
กรณีศึกษาตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี

นายพลัฎฐ์ อำไพ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพัฒนามนุษย์และสังคม (สหสาขาวิชา)
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีการศึกษา 2556
ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทคัดย่อและแฟ้มข้อมูลฉบับเต็มของวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ปีการศึกษา 2554 ที่ให้บริการในคลังปัญญาจุฬาฯ (CUIR)
เป็นแฟ้มข้อมูลของนิสิตเจ้าของวิทยานิพนธ์ที่ส่งผ่านทางบัณฑิตวิทยาลัย

The abstract and full text of theses from the academic year 2011 in Chulalongkorn University Intellectual Repository (CUIR)
are the thesis authors' files submitted through the Graduate School.

SOCIAL CAPITAL AND THE POWER RELATIONS IN 2011 - FLOOD:
A CASE STUDY OF ONE SUBDISTRICT IN NONTHABURI PROVINCE

Mr. Phalat Ampai

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Art Program in Human and Social Development

(Interdisciplinary Program)

Graduate School

Chulalongkorn University

Academic Year 2013

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์

ทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในภาวะ
อุทกภัย พ.ศ.2554: กรณีศึกษาตำบลแห่งหนึ่งใน
จังหวัดนนทบุรี

โดย

นายพลภูมิ อำไพ

สาขาวิชา

พัฒนามนุษย์และสังคม

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

ดร.สุรางค์รัตน์ จำเนียรพล

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

(รองศาสตราจารย์ ดร.อมร เพชรสม)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ

(อาจารย์ ดร.นฤมล อรุโณทัย)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

(ดร.สุรางค์รัตน์ จำเนียรพล)

..... กรรมการ

(ดร.ศยามล เจริญรัตน์)

..... กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย

(ศาสตราจารย์ สุริชัย หวันแก้ว)

พลัญญ์ อ่ำไผ่: ทูทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในภาวะอุทกภัย พ.ศ.2554: กรณีศึกษาตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี. (SOCIAL CAPITAL AND THE POWER RELATIONS IN 2011 - FLOOD: A CASE STUDY OF ONE SUBDISTRICT IN NONGTHABURI PROVINCE.) อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก: ดร. สุรางค์รัตน์ จำเนียรพล, 147 หน้า.

การศึกษาค้างนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาทูทางสังคมและการนำทูทางสังคมมาใช้ในระดับชุมชน หรือท้องถิ่น 2) เพื่อศึกษาผลกระทบทั้งด้านดีและด้านลบที่เกิดจากการมี หรือการใช้ทูทางสังคมและความเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในระดับชุมชน หรือท้องถิ่น ผ่านกรณีศึกษาในภาวะอุทกภัย พ.ศ. 2554 ของตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี

ผลการศึกษาพบว่า

1. ทูทางสังคมในชุมชนมี 3 รูปแบบ แบบแรก ทูทางสังคมที่เกิดจากการยึดโยง (bonding social capital) เครือข่ายครอบครัว เครือญาติ และความเป็นเพื่อนบ้าน แบบที่สอง ทูทางสังคมที่เกิดจากการเชื่อมโยง (bridging social capital) ผ่านกิจกรรมอาสาสมัครที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลเป็นส่วนมาก ทูทางสังคมประเภทนี้ไม่สามารถเชื่อมโยงประชาชนที่แตกต่างกันได้มากนัก แต่มีผลในการเสริมความเข้มแข็งของประชาชนในเครือข่ายเดียวกันมากกว่า แบบที่สาม ทูทางสังคมที่เกิดขึ้นในสถานการณ์อุทกภัยปี 2554 ซึ่งประชาชนจำเป็นต้องสร้างเครือข่ายใหม่ๆ เพื่อความอยู่รอดของตนเอง เครือข่ายที่เกิดขึ้นและจบลงเมื่ออุทกภัยสิ้นสุด ทูทางสังคมรูปแบบนี้จึงไม่อาจดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง

2. ในภาวะอุทกภัย ทูทางสังคมถูกนำมาใช้ในหลายรูปแบบ ทั้งในแง่บวกและลบ ในแง่บวก ทูทางสังคมเป็นตาข่ายรองรับทางสังคมในภาวะยากลำบาก เป็นแหล่งข้อมูลข่าวสารและช่องทางในการเข้าถึงทรัพยากรที่หายาก ในแง่ลบ ทูทางสังคมสร้างความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงทรัพยากร ซึ่งส่งผลต่อความไว้วางใจที่ถดถอยลง ในแง่นี้ ทูทางสังคมสะท้อนถึงการดำรงอยู่ที่ต่อเนื่องของระบบอุปถัมภ์ และคลี่คลายให้เห็นถึงตรรกะของความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่หลบซ่อนอยู่

สาขาวิชา พัฒนามนุษย์และสังคม ลายมือชื่อนิสิต

ปีการศึกษา ...2556..... ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก.....

5387181020: MAJOR HUMAN AND SOCIAL DEVELOPMENT

KEYWORDS: SOCIAL CAPITAL / POWER RELATIONS

PHALAT AMPAI: SOCIAL CAPITAL AND THE POWER RELATIONS IN 2011 -
FLOOD: A CASE STUDY OF ONE SUBDISTRICT IN NONTHABURI PROVINCE.
ADVISOR: SURANGRUT JUMNIANPOL, Ph.D., 147 pp.

The study aims to investigate what social capital is in the community based on overlapping horizontal and vertical relationships, and how the social capital links to the power structure in the area. Also, during the Flood in 2011, it studies the ways the social capital was utilized by the people in the case study from one subdistrict in Nonthaburi Province. In addition, it elaborates both positive and negative impacts of social capital.

The key findings are as followed:

1. There are in 3 forms of social capital in the area. First, bonding social capital is based on exclusive networks of family, relative and neighborhood. Second, bridging social capital is based on voluntary activities mostly under support from government. This kind of social capital, however, cannot bridge different group of people together. It does indeed strengthen people in the same network. Third, there is the emerging social capital during the emergency situation of the 2011 flood condition. People affected with the flood need to create new network in order to survive. This form of social capital in the crisis, however, does not last long and most of the networks created during the crisis terminate at the end of the crisis.

2. During the flood, social capital has been utilized in various ways, positively and negatively. On the positive side, social capital provides social safety net, source of information, channels to scarce resources. On the negative side, social capital creates unequal access to resources which in turn resulted in the deterioration of social trust. In this sense, social capital reflects the continuation of the patron-client system and uncovers the hidden logic of power relation.

Field of Study : Human and Social Development Student's Signature

Academic Year : 2013..... Advisor's Signature

กิตติกรรมประกาศ

อันดับแรกผู้เขียนต้องขอขอบคุณ ดร.สุรางค์รัตน์ จำเนียรพล อาจารย์ที่ปรึกษา และ ดร.ศยามล เจริญรัตน์ คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ที่คอยสนับสนุนและให้ความช่วยเหลือแก่ผู้เขียนในทุกๆ ด้านเป็นอย่างดีเสมอมา และขอขอบคุณอ.ดร.นฤมล อรุโณทัย ศาสตราจารย์ สุริชัย หวันแก้ว คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ซึ่งหากปราศจากคำแนะนำของอาจารย์แต่ละท่าน วิทยานิพนธ์ฉบับนี้คงเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้

ผู้เขียนขอขอบคุณ คุณสหชัย แจ่มประสิทธิ์สกุล คุณสาคร มานพศิลป์ คุณขวัญยืน โตตาบ คุณวันชัย วันชาญเวช รวมถึงสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ผู้ใหญ่บ้าน และชาวบ้านในพื้นที่กรณีศึกษาทุกท่านที่ให้ความอนุเคราะห์แก่ผู้เขียนในด้านต่างๆ

ผู้เขียนขอขอบคุณอาจารย์ พี่ เพื่อน และเจ้าหน้าที่ในหลักสูตรพัฒนามนุษย์และสังคม ดร.นิธิ เนื่องจำนงค์ ดร.ประทีปจิต นีละไพจิตร อ.ทรายแก้ว ทิพากร คุณภาควงศ์ วาณชกะ คุณรัศมี เอกศิริ ตลอดจนบุคคลอื่นที่ผู้เขียนไม่อาจเอ่ยนามได้ทั้งหมดในกิตติกรรมประกาศนี้

ผู้เขียนขอขอบคุณ พ่อ แม่ และป้าของผู้เขียน คุณแฉล้ม อำไพ คุณเสถียร อำไพ และคุณฉลวย กิมเต็ก รวมทั้งครอบครัวของผู้เขียนที่ให้การสนับสนุนอย่างดีเสมอมา

ผู้เขียนขอขอบคุณ คุณอริสสา สชิวิลเลอร์ ผู้เป็นกำลังใจ มีความปรารถนาดี คอยอยู่เคียงข้าง และเชื่อมั่นต่อตัวผู้เขียนจนทำให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงได้

ผู้เขียนขอขอบคุณ สำนักเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎรที่ให้เงินอุดหนุนในการจัดทำวิทยานิพนธ์นี้

และสุดท้าย คุณงามความดีใดๆ ของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ที่ผู้เขียนพอจะเอ่ยอ้างได้ ผู้เขียนขออุทิศให้กับพ่อ แม่ ป้า และอาจารย์ของข้าพเจ้า

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ญ
สารบัญภาพ.....	ฎ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	6
1.3 ขอบเขตของการวิจัย.....	7
1.4 คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย.....	8
1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	8
1.6 ลำดับขั้นตอนในการเสนอผลการวิจัย.....	9
2 แนวคิดที่ใช้ในการศึกษาและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	10
2.1 แนวคิดทุนทางสังคมในต่างประเทศ.....	10
2.1.1 ความเป็นมา เป็นไป และนัยสำคัญของแนวคิดทุนทางสังคมใน ต่างประเทศ.....	10
2.1.2 การให้ความหมายแนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองนักคิดและองค์กรที่ สำคัญ: สุวานคิด การวิเคราะห์ และการนำไปประยุกต์ใช้.....	15
2.1.3 ประเด็นวิพากษ์วิจารณ์ต่อแนวคิดทุนทางสังคม.....	25
2.2 การใช้แนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย: ความเป็นมาและการให้ความหมาย ของแนวคิดทุนทางสังคมในสังคมไทย.....	29
2.3 ทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ: ระบบอุปถัมภ์.....	39
2.3.1 องค์ประกอบของระบบอุปถัมภ์.....	42
2.3.2 ตัวแบบโครงสร้างความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์.....	45
2.3.3 การศึกษาระบบอุปถัมภ์ในโครงสร้างสังคมไทย.....	46

	หน้า
2.3.4 ความเชื่อมโยงของแนวคิดทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ: ระบบอุปถัมภ์.....	48
2.4 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคม.....	49
2.5 กรอบแนวคิด.....	56
3 วิธีดำเนินการวิจัย.....	57
3.1 รูปแบบการวิจัย.....	57
3.2 แหล่งข้อมูล.....	57
3.3 ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ.....	57
3.4 วิธีการเก็บข้อมูลและเครื่องมือ.....	59
3.5 การวิเคราะห์ข้อมูล.....	61
4 ความสัมพันธ์ทางสังคมของตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี.....	62
4.1 บริบทเชิงพื้นที่.....	62
4.2 ลักษณะของความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวบ้าน.....	68
4.2.1 ลักษณะของความสัมพันธ์ทางสังคมภายใน.....	68
4.2.2 ลักษณะของความสัมพันธ์ทางสังคมที่ได้รับอิทธิพลหรือการสนับสนุนมา จากภายนอก.....	75
4.3 ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ: การเมืองในระดับท้องถิ่น.....	77
4.4 สรุป: การก่อเกิด/สั่งสมทุนทางสังคม และความเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิง อำนาจ.....	87
4.4.1 การก่อเกิด/สั่งสมทุนทางสังคม.....	87
4.4.2 ความเชื่อมโยงระหว่างทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ.....	89
5 ปฏิบัติการของทุนทางสังคมในภาวะอุทกภัย.....	91
5.1 การจัดการภาครัฐในระดับท้องถิ่น.....	91
5.2 ปฏิบัติการของทุนทางสังคมในภาวะอุทกภัย.....	107
5.3 สรุป: ผลของการใช้ทุนทางสังคมในภาวะอุทกภัย.....	114

	หน้า
5.3.1 ผลบวก-ผลลบของปฏิบัติการของทุนทางสังคมในภาวะอุทกภัย.....	115
5.3.2 ความเชื่อมโยงของทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในชุมชน.....	116
6 สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ.....	118
6.1 สรุปผลการศึกษาวิจัย.....	118
6.1.1 การก่อเกิด/ส่งสมทุนทางสังคม.....	118
6.1.2 ปฏิบัติการของทุนทางสังคม: ศักยภาพและพลังในการขับเคลื่อน.....	122
6.1.3 ข้อจำกัดของแนวคิด: ผลกระทบในด้านลบและความเชื่อมโยงกับ ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ.....	128
6.2 อภิปรายผลการศึกษาวิจัย.....	135
6.3 ข้อเสนอแนะ.....	139
รายการอ้างอิง.....	140
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	147

สารบัญตาราง

ตารางที่		หน้า
1	ลักษณะที่ตั้งของชุมชนดั้งเดิมกับชุมชนจัดสรร.....	64
2	แสดงลักษณะประชากรที่ผสมผสานกันระหว่างชุมชนดั้งเดิมกับชุมชนจัดสรร....	65
3	รายได้เฉลี่ยของประชากรจำแนกรายหมู่บ้านต่อคนต่อปี (บาท).....	67
4	แสดงนักรการเมืองท้องถิ่นในตำบลแห่งนี้รายหมู่บ้าน.....	78
5	แสดงการแบ่งกลุ่มนักรการเมืองท้องถิ่นในตำบลแห่งนี้.....	85
6	ตัวอย่างบัญชีการแจกอาหารกล่องและน้ำดื่มในพื้นที่กรณีศึกษาของศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอแห่งหนึ่ง ในจังหวัดนนทบุรี (วันที่ 28 ตุลาคม 2554).....	97
7	แสดงจำนวนถุงยังชีพต่อจำนวนครัวเรือนในพื้นที่กรณีศึกษาของศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอแห่งหนึ่ง ในจังหวัดนนทบุรี.....	98
8	จำนวนศูนย์พักพิงและจำนวนผู้พักพิงที่รับได้ต่อจำนวนประชากรในแยกเป็นรายหมู่บ้านในพื้นที่กรณีศึกษา (วันที่ 28 ตุลาคม 2554).....	101
9	ตัวอย่างรายชื่อผู้บริจาคเครื่องอุปโภค บริโภค และอื่นๆ ให้กับศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี ในช่วงต้นของการเหตุการณ์ (ระหว่างปลายเดือนตุลาคมต้นเดือนพฤศจิกายน).....	104
10	แสดงลักษณะการยึดโยงของชาวบ้านในชุมชนดั้งเดิมและชุมชนจัดสรร.....	119

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	กลไกการแลกเปลี่ยนตอนแทนซึ่งกันและกันระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์.	44
2	กลุ่มความสัมพันธ์แบบกลุ่มบริวาร และแวดวง.....	46
3	กรอบแนวคิดเบื้องต้น.....	56
4	แสดงสถานที่สำคัญและลักษณะของการกระจายตัวของชุมชนดั้งเดิมและชุมชนที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในใหม่ของพื้นที่กรณีศึกษา.....	66
5	โครงสร้างศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยอำเภอแห่งหนึ่ง ในจังหวัดนนทบุรี.....	94
6	กลไกในการให้ความช่วยเหลือในพื้นที่กรณีศึกษา.....	96
7	แสดงลักษณะเครือข่ายความสัมพันธ์ของผู้นำกับฐานเสียง.....	132
8	แสดงกลไกการสร้างหรือรักษาเครือข่ายความสัมพันธ์ของผู้นำ.....	132
9	แสดงรูปแบบที่แตกต่างกันของทุนทางสังคม.....	138

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในปีพ.ศ. 2554 ประเทศไทยประสบกับมหาอุทกภัยครั้งรุนแรงที่สุดในรอบหลายทศวรรษ โดยมีสาเหตุที่สำคัญประการหนึ่งก็คือ สภาพภูมิอากาศโลกที่แปรปรวนจากปรากฏการณ์ลานีญา (La Niña)¹ ส่งผลให้เกิดอุทกภัยตั้งแต่ภาคเหนือตอนล่างจนถึงภาคกลาง และบางพื้นที่บางส่วน ของกรุงเทพมหานคร อุทกภัยที่เกิดขึ้นส่งผลให้ประเทศไทยได้รับความเสียหายอย่างหนัก โดยเฉพาะในด้านสังคม เช่น ประชาชนไม่มีที่อยู่อาศัยเนื่องจากบ้านเรือนที่อยู่อาศัยมีน้ำท่วมใน ระดับสูง ระบบสาธารณูปโภคไม่สามารถใช้ได้ตามปกติ ถนนหลายสายถูกปิดลง เกิดปัญหาการ ขาดแคลนสินค้าอุปโภค-บริโภค รวมถึงปัญหาสุขภาพจิตของประชาชน ปัญหาการขาดแคลนยาที่ ใช้รักษาโรคที่มากับน้ำ เป็นต้น²

พื้นที่ตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี ซึ่งเป็นพื้นที่ประสบภาวะอุทกภัยครั้งใหญ่ในปี 2554 เช่นเดียวกับอีกหลายพื้นที่ในประเทศ ทั้งด้วยปริมาณน้ำที่มีมากกว่าปกติ และด้วยลักษณะ ภูมิประเทศ ที่เป็นพื้นที่ราบลุ่ม และอยู่ติดกับลำคลองซึ่งเชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยา³ โดยน้ำได้ เริ่มเข้าท่วม และท่วมสูงเต็มพื้นที่ตั้งแต่ในช่วงปลายเดือนตุลาคมเป็นต้นมา จนถึงต้นเดือน ธันวาคมสถานการณ์จึงได้เริ่มคลี่คลาย ส่งผลให้ประชาชนในพื้นที่ได้รับความเดือดร้อน ทั้งในด้าน ที่อยู่อาศัย ระบบสาธารณูปโภค การเดินทาง และการขาดแคลนสินค้าอุปโภค-บริโภค เป็นต้น

ในภาวะอุทกภัย นอกจากการได้รับความช่วยเหลือจากภาคส่วนต่างๆ ทั้งในส่วนของ ภาครัฐ ภาคเอกชน หรือภาคประชาชนที่มีอย่างจำกัดแล้ว ในระดับชุมชนก็ยังมี การใช้เครือข่าย ความสัมพันธ์ทางสังคมจากทั้งภายในชุมชนและจากภายนอกชุมชน ในการให้ความช่วยเหลือ เกื้อกูลซึ่งกันและกัน ซึ่งช่วยให้ผู้ประสบอุทกภัยมีชีวิตรอดได้ในสภาวะการณ์เช่นนั้น เครือข่าย ความสัมพันธ์ดังกล่าวนับเป็นทุนที่สำคัญของชุมชนที่เรียกว่า “ทุนทางสังคม” (social capital) ที่ ชุมชนสามารถนำมาใช้ได้ทั้งในภาวะปกติ และโดยเฉพาะในช่วงที่ต้องประสบภาวะวิกฤติ แต่

¹ ศูนย์ข้อมูลมติชน, มติชนบันทึกประเทศไทย ปี 2554 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, กันยายน 2554). หน้า 424-425.

² กรมอุตุนิยมวิทยา, “พายุหมุนเขตร้อนที่ส่งผลกระทบต่อประเทศไทย ปี 2554”, วารสารกรม อุตุนิยมวิทยา ปีที่ 11 ฉบับที่ 3 (กันยายน-ธันวาคม 2554): 1-2.

³ องค์การบริหารส่วนตำบล, “คู่มือการให้บริการประชาชน”, 6 สิงหาคม 2555.

อย่างไรก็ดี ในอีกด้านหนึ่งก็อาจพบว่า มีการใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นไปในลักษณะของการเอื้อประโยชน์ต่อกันระหว่างคนที่เข้าถึงทรัพยากรต่างๆ ได้ยากกว่ากับคนที่เข้าถึงได้ง่ายกว่าด้วยเช่นกัน

อันที่จริง คำว่า “ทุนทางสังคม” (social capital) เป็นแนวคิดทางวิชาการที่สังคมไทยหยิบยกมาใช้ตั้งแต่ในช่วงปี 2540 เป็นต้นมา แนวคิดนี้มีลักษณะเป็นแนวคิดเชิงบูรณาการที่ผสมผสานระหว่างความคิดเชิงเศรษฐศาสตร์กับสังคมวิทยา (และมานุษยวิทยา) เป็นแนวคิดที่ถูกนำมาใช้ได้ตอบกับแนวคิดการพัฒนาระยะหลังที่ตามแบบทุนนิยม โดยเน้นว่าทุนมิใช่ปัจจัยการผลิตตามแนวเศรษฐศาสตร์เพียงอย่างเดียวแต่มีทุนรูปแบบอื่นๆ ด้วย⁴ หรืออาจจะกล่าวให้เข้าใจได้ง่ายยิ่งขึ้นก็คือ ในขณะที่ทุนทางเศรษฐกิจอยู่ในบัญชีธนาคารและทุนมนุษย์อยู่ในหัว ทุนทางสังคมจะอยู่ในโครงสร้างความสัมพันธ์ การมีทุนทางสังคมมนุษย์จึงต้องมีความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ซึ่งจะเป็นที่มาของผลประโยชน์ทั้งหลาย⁵ นั่นเอง เช่น จะช่วยให้เกิดความไว้วางใจ เชื่ออาทรและการช่วยเหลือเกื้อกูลต่อกันและกัน ช่วยให้เกิดความร่วมมือระหว่างกัน และช่วยให้เกิดการแลกเปลี่ยนหรือการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารระหว่างกัน เป็นต้น

ในต่างประเทศแนวคิดทุนทางสังคมได้รับการกล่าวถึงเป็นครั้งแรกตั้งแต่เมื่อปี 1916 ในบทความชื่อ “เรื่องราวแห่งความสำเร็จ” (A story of achievement) ซึ่งเป็นงานเขียนของ ไลดา ฮานิฟาน (Lyda Judson Hanifan)⁶ และหลังจากงานของฮานิฟานแล้วก็มีมีการกล่าวถึงและให้ความหมายของทุนทางสังคมอีกหลายครั้ง แต่ก็ยังไม่ได้รับความนิยมมากนัก จนกระทั่งช่วงทศวรรษที่ 1980 แนวคิดทุนทางสังคมจึงเริ่มมีการวิเคราะห์ในระดับแนวคิดอย่างเป็นระบบมากขึ้น โดยเฉพาะจากงานของนักคิด/นักวิชาการที่สำคัญอย่าง ปีแอร์ บูดีเยอร์ (Pierre Bourdieu) ซึ่งเป็นผู้ริเริ่มการวิเคราะห์ทุนทางสังคมอย่างเป็นระบบ และมีการกำหนดกรอบทฤษฎีที่ชัดเจนยิ่งขึ้น และ

⁴ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, “วาทกรรมทุนทางสังคม: กระบวนการสร้างแนวคิดและปฏิบัติการในบริบทการพัฒนาของไทย (พ.ศ.2540-2546),” (ปริญญาสังคมนิยมมหาบัณฑิต สาขาสังคมวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548). หน้า 144.

⁵ Alejandro Portes, “Social capital: Origins and applications in modern sociology,” Annual Review Sociology 24 (1998): 7.

⁶ Farr, “Social Capital versus Social Theory: Political economy and social science at the turn of the millennium,” 2003 อ้างถึงใน ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

เจมส์ โคลแมน (James Coleman) ซึ่งเป็นคนแรกที่มีการตรวจสอบข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์และ
พัฒนาวิธีการของมันสำหรับการให้นิยามการปฏิบัติเพื่อการวิจัย⁷

ต่อมาตั้งแต่ในช่วงทศวรรษที่ 1990 เป็นต้นมา ถือเป็นช่วงที่แนวคิดนี้เริ่มได้รับความนิยม
อย่างแพร่หลายในแวดวงต่างๆ โดยเฉพาะงานทางด้านเศรษฐศาสตร์ จากงานของนักคิด
นักวิชาการและองค์กรที่สำคัญอย่าง โรเบิร์ต พัทนัม (Robert Putnam) ซึ่งเป็นผู้ที่ประสบ
ความสำเร็จในการส่งออกแนวคิดจากสถาบันการศึกษาออกสู่สื่อที่กว้างขึ้นและเป็นผู้กระตุ้นให้
เกิดการถกเถียงข้ามสาขาวิชาระหว่างนักสังคมวิทยากับนักเศรษฐศาสตร์ และธนาคารโลก (World
Bank) ที่เป็นองค์การระหว่างประเทศแรกๆ ที่เป็นตัวกระตุ้นที่สำคัญที่ริเริ่มนำเอาแนวคิดทุนทาง
สังคมมาเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่องการพัฒนาและการปฏิรูปเศรษฐกิจ จากนั้นแนวคิดนี้ก็ได้รับการ
ขานรับเป็นอย่างดีจากองค์การระหว่างประเทศและหน่วยงานด้านนโยบายสาธารณะประเทศ
ต่างๆ

อย่างไรก็ดี แม้แนวคิดนี้จะได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายเป็นอย่างมากในต่างประเทศ
โดยเฉพาะในช่วงเวลาดังกล่าว การวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดนี้ก็เป็นที่ไปอย่างกว้างขวางด้วยเช่นกัน มี
การมองกันว่าทุนทางสังคมมิใช่ว่าจะมีแต่ด้านบวก เช่น การมีทุนทางสังคมจะช่วยให้เกิดความไว้
เนื้อเชื่อใจ เอื้ออาทรและการช่วยเหลือเกื้อกูลต่อกันและกัน ก่อให้เกิดความร่วมมือระหว่างกัน และ
ก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนหรือการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารระหว่างกัน โดยเฉพาะในหมู่สมาชิกในกลุ่ม
หรือในเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมนั้นๆ เป็นต้น การมีทุนทางสังคมในแง่นี้อาจนำไปสู่การ
พัฒนาประชาธิปไตย การสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการพัฒนาที่ยั่งยืนเท่านั้น
หากแต่ในอีกด้านหนึ่งทุนทางสังคมก็มีแง่ลบหรือในด้านที่ไม่ดีอยู่เช่นกัน โดยเฉพาะมิติเชิงอำนาจ
และผลลัพธ์ในด้านลบ (ซึ่งรวมถึงในกลุ่มอาชญากรรมหรือต่อต้านสังคม)

สำหรับในประเทศไทยแนวคิดทุนทางสังคมกลายเป็นแนวคิดที่ได้รับความนิยมอย่าง
แพร่หลายนับจากวิกฤติเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในปี 2540 เป็นต้นมา ดังที่กล่าวมาแล้วในช่วงต้น ผล
ของวิกฤติเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นยังผลให้เกิดกระแสการวิพากษ์วิจารณ์ต่อการพัฒนาเศรษฐกิจกระแส
หลัก เกิดกระแสการเรียกร้องการพัฒนาที่มาจากฐานล่างและการเข้าไปมีส่วนร่วมในการพัฒนา
ตนเองของประชาชนไม่ใช่การพัฒนาจากบนลงล่างเฉกเช่นในอดีต แนวคิดทุนทางสังคมจึง
กลายเป็นวาทกรรมการพัฒนาที่โดดเด่น และเป็นวาทกรรมการพัฒนาแบบใหม่ที่มาพร้อมกับ

⁷ National Statistics, "Social Capital A review of the literature," Social Analysis and Reporting
Division Office for National Statistics, October 2001: 7-8.

การเพิ่มคุณค่าให้กับวัฒนธรรมความเชื่อและวิถีชีวิตของชุมชน⁸ ที่ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมหลังจากวิกฤติเศรษฐกิจ โดยมีตัวกระตุ้นที่สำคัญอย่าง “กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม” (Social Investment Fund-SIF)^{*} ที่มีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่แนวคิดนี้ไปในวงกว้าง และได้รับการตอบรับจากวงการพัฒนาเป็นอย่างมากจากทั้งในหมู่ของนักวิชาการองค์กรพัฒนาเอกชน ภาคประชาชน และภาครัฐ

นอกจากนี้ แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมยังเริ่มเข้าไปมีบทบาทในนโยบายของชาติอย่างรวดเร็ว เช่น ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 9 (2545-2549) ที่กำหนดให้ “ทุนทางสังคม” เป็นวาระแห่งชาติมีการจัดทำยุทธศาสตร์การพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อเป็นฐานพลังในการพัฒนาประเทศอย่างเป็นองค์รวม⁹ ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10 (2550-2554) ที่ได้กล่าวถึงการพัฒนาที่ใช้ทุนทางสังคมเป็นฐานของการพัฒนาประเทศสามารถดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคงและยั่งยืนภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและมีแนวโน้มทวีรุนแรงขึ้น¹⁰ หรือในแวดวงวิชาการก็มีการนำแนวคิดทุนทางสังคมไปประยุกต์ใช้ในหลายสาขาวิชาและมีการเชื่อมแนวคิดนี้เข้ากับประเด็นปัญหาต่างๆ รวมถึงการนำมาเชื่อมกับแวดวงนโยบายสาธารณะ เป็นต้น ซึ่งปัจจุบันเป็นระยะเวลากว่า 15 ปีแล้วนับตั้งแต่เกิดวิกฤติเศรษฐกิจในปี 2540 ที่แนวคิดนี้ได้ถูกนำเข้ามาและได้กลายเป็นวาทกรรมการพัฒนาที่โดดเด่นและได้สร้างคุณูปการอันเป็นประโยชน์มากมายแก่สังคมไทย

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในประเทศไทยการกล่าวถึงแนวคิดนี้ที่ผ่านมา ประเด็นการวิพากษ์วิจารณ์ถึงแนวคิดดังกล่าวในด้านลบ กลับมิได้รับการกล่าวถึงมากนักเช่นในต่างประเทศ ทั้งในมิติเชิงอำนาจ และผลลัพธ์ในด้านลบ (ซึ่งรวมถึงในกลุ่มอาชญากรรมหรือต่อต้านสังคม) ซึ่งในอีกด้านหนึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นหลักฐานเชิงประจักษ์ได้อย่างเด่นชัดจากงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย ดังจะเห็นได้จากจำนวนวิทยานิพนธ์และงานการ

⁸ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 19.

^{*} เป็นโครงการที่ได้รับความช่วยเหลือทางด้านวิชาการและเงินกู้จาก “ธนาคารโลก (World Bank)” เพื่อแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจและเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน โดยยึดหลักการพัฒนาที่ให้ความสำคัญกับทุนทางสังคมเป็นปัจจัยที่สำคัญในการพัฒนาและเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

⁹ คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 9 [ออนไลน์], 2544. แหล่งที่มา: <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=91>

¹⁰ คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10 [ออนไลน์], 2549. แหล่งที่มา: <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=139>

วิจัยในประเทศไทยที่ใช้คำว่า “ทุนทางสังคม” เป็นคำหลักในการศึกษาวิจัย โดยอาศัยข้อมูลจากฐานข้อมูลงานการศึกษา/วิจัย จากมหาวิทยาลัยและวิทยาลัยต่างๆ ในประเทศไทยของ Thai Library Integrated System (ThaiLIS) ที่จัดทำขึ้นโดย สำนักงานคณะกรรมการอุดมศึกษาตั้งแต่ปี 2542-2554 จากแนวโน้มของงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคมที่มีจำนวนทั้งสิ้นประมาณ 88 เรื่อง¹¹ พบว่า “งานศึกษาวิจัยส่วนใหญ่มักเป็น 1) กลุ่มแรกเป็นงานวิจัยที่มีหน่วยวิเคราะห์หรืออยู่ที่กลุ่ม ชุมชนและขบวนการทางสังคม และศึกษาการปรับใช้ทุนทางสังคมในการดำเนินงานของกลุ่มเหล่านี้ งานศึกษาทุนทางสังคมของชุมชน กลุ่ม และขบวนการเคลื่อนไหวต่างๆ 2) งานศึกษาวิจัยที่เชื่อมโยงแนวคิดทุนทางสังคมเข้ากับเรื่องต่างๆ เช่น คุณภาพชีวิต การจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม การป้องกันปัญหาอาชญากรรม การจัดการขยะ และสุขภาพ เป็นต้น หรือ เชื่อมโยงแนวคิดทุนทางสังคมเข้ากับแนวคิดอื่นๆ เช่น ทุนมนุษย์ ทุนวัฒนธรรม ทุนธรรมชาติ และทุนภูมิปัญญา เป็นต้น มาเป็นองค์ประกอบของทุนทางสังคม และ 3) งานศึกษาเชิงแนวคิดของทุนทางสังคมในสังคมไทย”

ทั้งนี้ อาจมีสาเหตุที่สำคัญประการหนึ่ง คือ สืบเนื่องมาจาก “ในสังคมไทยมีแรงผลักดันในการใช้แนวคิดทุนทางสังคมเป็นแนวคิดในเชิงบวก และการเป็นทุนเพื่อสังคม”¹² ดังนั้น การศึกษาโดยส่วนใหญ่จึงเป็นการแสดงให้เห็นถึงความเป็นมาของแนวคิด ทฤษฎี และความสัมพันธ์ของกระบวนการทุนทางสังคม ซึ่งส่วนใหญ่จะอิงกับการพัฒนาชุมชน และที่สำคัญการคลี่คลายแนวคิดดังกล่าวมีเพียงการแสดงให้เห็นในระดับเปรียบเทียบเท่านั้น¹³

ดังนั้น แม้ในด้านหนึ่งของแนวคิดทุนทางสังคมจะมีหรือสร้างคุณูปการที่เป็นประโยชน์อย่างมากมายให้แก่สังคมไทย แต่ในอีกด้านหนึ่งก็จำเป็นต้องทำความเข้าใจแนวคิดดังกล่าวในด้านลบด้วยเช่นกัน ทั้งในมิติเชิงอำนาจ และผลลัพธ์ในด้านลบ เพื่อให้การนำทุนทางสังคมไปใช้ในสังคมไทยนั้นเกิดประโยชน์อย่างรอบด้านและครอบคลุมในทุกมิติมากยิ่งขึ้น

¹¹ สุรางค์รัตน์ จำเริญรพล, “สาระสำคัญจาก Democracy and Social Capital: What's the Connection?,” วารสารวิจัยสังคม ปีที่ 35 ฉบับที่ 1/2555.

¹² ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 87.

¹³ พระวี สีเหลืองสวัสดิ์, “การศึกษาทุนทางสังคมจากมุมมองแบบไทย (A Study of Social Capital from Thai Perspectives),” 2545 อ้างถึงใน ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, “วาทกรรมทุนทางสังคม: กระบวนการสร้างแนวคิดและปฏิบัติการในบริบทการพัฒนาของไทย (พ.ศ.2540-2546),” (ปริญญาสังคมวิทยา มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา สาขา สังคมวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547). หน้า 2.

โดยเฉพาะในโครงสร้างของสังคมไทยซึ่งเป็นที่ยอมรับกันว่าระบบความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวดิ่งหรือระบบอุปถัมภ์ยังคงมีความสำคัญในการที่จะทำความเข้าใจหรือการอธิบายลักษณะโครงสร้างของสังคมไทย¹⁴ ดังเช่นที่ อมรา พงศาพิชญ์ กล่าวไว้ว่า “การมองทุนทางสังคมในสังคมไทยควรทำความเข้าใจกับระบบอุปถัมภ์ เนื่องจากในสังคมไทยมีความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์ซึ่งมีลักษณะของการเอื้อประโยชน์ต่อกันระหว่างคนที่เข้าถึงทรัพยากรต่างๆ ได้ยากกว่ากับคนที่เข้าถึงได้ง่ายกว่า”¹⁵ เป็นต้น

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้ศึกษามีได้มุ่งเน้นหรือต้องการนำเสนอว่าแนวคิดทุนทางสังคมเป็นสิ่งดีหรือไม่ดีเพียงด้านใดด้านหนึ่งเท่านั้น แต่ต้องการเน้นการนำเสนอแนวคิดเพื่อให้เกิดการพิจารณาและการวิพากษ์วิจารณ์อย่างสร้างสรรค์ รอบด้านและครอบคลุมทุกมิติให้มากยิ่งขึ้น ทั้งในด้านที่ดีที่จะสร้างประโยชน์และในด้านที่ไม่ดีซึ่งอาจจะส่งผลกระทบต่อสังคมโดยรวม ซึ่งยังคงเป็นประเด็นที่ควรจะต้องได้รับการพิจารณาให้มากยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพื่อประโยชน์อันจะเกิดขึ้นทั้งในแวดวงวิชาการและแวดวงการพัฒนา รวมถึงแก่ตัวผู้ศึกษาเอง และเพื่อชี้ให้เห็นหลักฐานในเชิงประจักษ์ การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้จึงอาศัยกรณีศึกษา เหตุการณ์ภาวะอุทกภัย พ.ศ.2554 ของตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรีเป็นกรณีศึกษา เพื่อสะท้อนให้เห็นทุนทางสังคมในระดับชุมชน/ระดับท้องถิ่น ผลกระทบจากการมี การใช้ทุนทางสังคมทั้งในด้านดีและด้านลบ รวมถึงความเชื่อมโยงของทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ในช่วงภาวะอุทกภัยด้วยทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดทั้งที่มาจาก การระดมทรัพยากรของประชาชนภายในชุมชน/ท้องถิ่น หรือจากเครือข่ายทั้งภายในและภายนอกชุมชน

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาทุนทางสังคมและการนำทุนทางสังคมมาใช้ในระดับชุมชน/ระดับท้องถิ่น
2. เพื่อศึกษาผลกระทบทั้งในด้านดีและในด้านลบที่เกิดขึ้นจากการมี/การใช้ทุนทางสังคมและความเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในระดับชุมชน/ระดับท้องถิ่น
3. เพื่อเสนอแนะแนวทางการป้องกันหรือบรรเทาปัญหาที่เกิดจากผลกระทบ และความเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจของทุนทางสังคมในระดับชุมชน/ระดับท้องถิ่น

¹⁴ อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คุวินทร์พันธุ์, ระบบอุปถัมภ์ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545), หน้า 4.

¹⁵ อ้างถึงใน ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน,, หน้า 60.

4. ตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล และเขียนรายงานการศึกษา													
5. วิเคราะห์ข้อมูลและสรุปผล													
6. สอบปกป้องวิทยานิพนธ์													

1.4 คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

ทุนทางสังคม หมายถึง เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม โดยเฉพาะในแนวราบ เช่น ครอบครัวและเครือข่าย เพื่อนฝูง คนในชุมชนเดียวกัน เป็นต้น บนบรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนตอบแทนที่ยึดถือร่วมกัน ทั้งในระดับปัจเจก กลุ่ม และเครือข่าย ซึ่งสามารถจะสร้างประโยชน์ให้แก่สมาชิกในกลุ่มหรือเครือข่ายได้

ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ หมายถึง ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งเป็นสภาวะหรือเงื่อนไขที่กำหนดความสัมพันธ์ทางสังคม ของการมีอำนาจที่แตกต่างกันไประหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์ซึ่งมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง ภายใต้ฐานทรัพยากรที่แตกต่างกัน โดยที่ทรัพยากรในที่นี้หมายถึงสิ่งต่างๆ ซึ่งไม่ได้หมายรวมเพียงแค่ทรัพย์สินเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ ด้วย เช่น อำนาจทางการเมือง สิทธิพิเศษทางสังคม เป็นต้น

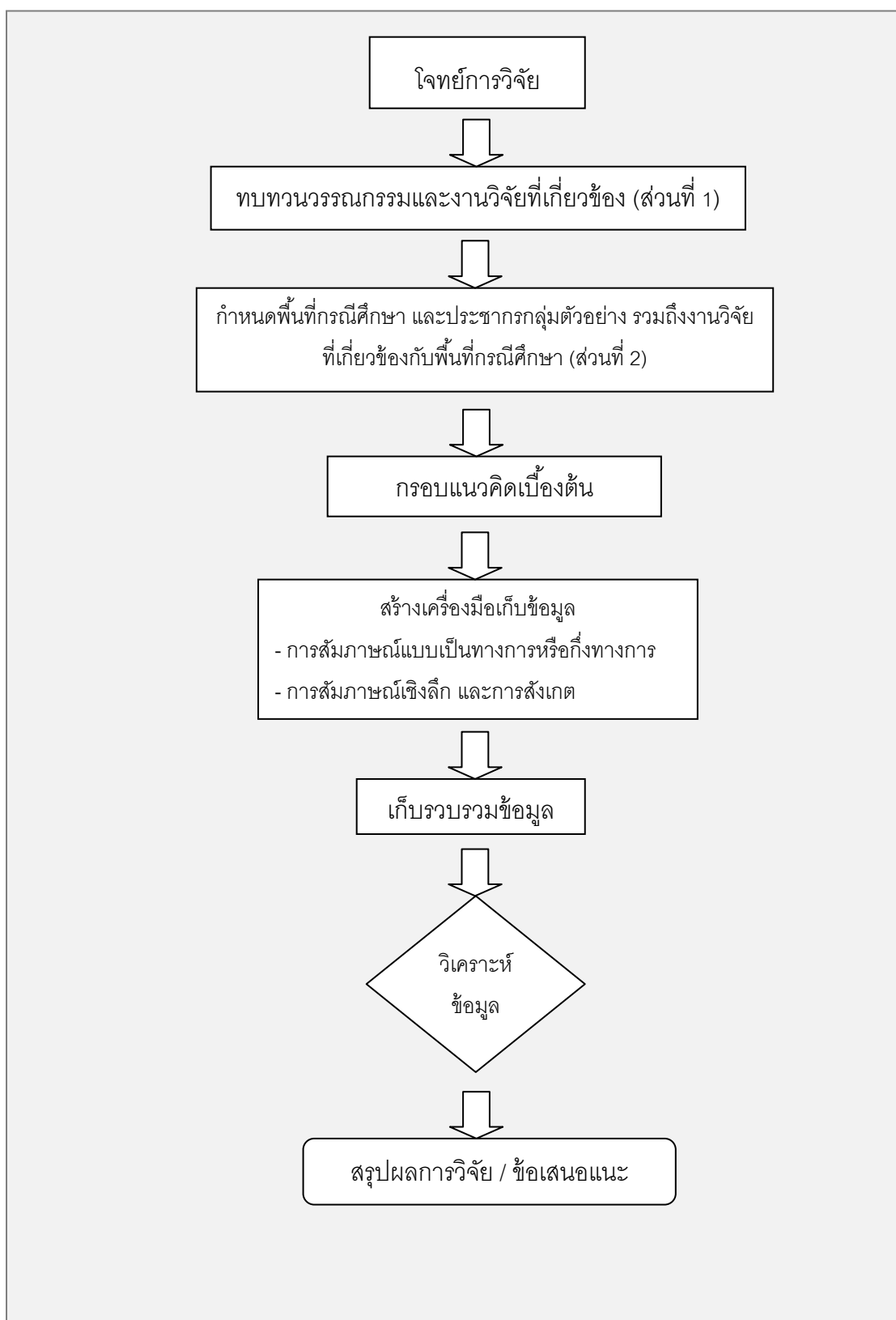
ทุนทางสังคมกับความเชื่อมโยงความสัมพันธ์เชิงอำนาจ หมายถึง ความเชื่อมโยงระหว่างการใช้ประโยชน์จากเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบกับความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง

ผลลัพธ์ในด้านลบของทุนทางสังคม หมายถึง ลักษณะของการสร้าง พัฒนา และใช้ประโยชน์จากเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม ในลักษณะของการเอื้อประโยชน์ต่อกันระหว่างคนที่เป็สมาชิกในกลุ่มของความสัมพันธืเท่านั้น

1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

สามารถนำผลการศึกษาไปปรับใช้เป็นฐาน ในการนำแนวคิดทุนทางสังคมมาใช้อย่างรอบด้านและครอบคลุมในทุกมิติมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาทุนทางสังคมในบริบทของความสัมพันธืเชิงอำนาจในระดับชุมชน/ระดับท้องถิ่น

1.6 ลำดับขั้นตอนในการเสนอผลการวิจัย

บทที่ 2

แนวคิดที่ใช้ในการศึกษาและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การนำเสนอเนื้อหาส่วนนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อให้เกิดการพิจารณาและการวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดทุนทางสังคมอย่างสร้างสรรค์ รอบด้านและครอบคลุมทุกมิติให้มากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในประเทศไทย ทั้งในด้านที่ดีที่จะสร้างประโยชน์ และในด้านที่ไม่ดีที่อาจจะส่งผลกระทบต่อสังคมโดยรวม รวมถึงในความเชื่อมโยงของแนวคิดกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ซึ่งยังคงเป็นประเด็นที่ควรจะต้องได้รับการพิจารณาให้มากยิ่งขึ้น โดยมีลำดับขั้นการนำเสนอ ดังนี้

1. แนวคิดทุนทางสังคมในต่างประเทศ
 2. การใช้แนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย: ความเป็นมาและการให้ความหมายของแนวคิดทุนทางสังคมในสังคมไทย
 3. ทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ: ระบบอุปถัมภ์
 4. งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคม
 5. กรอบแนวคิด
- โดยแต่ละส่วนมีรายละเอียดดังนี้

2.1 แนวคิดทุนทางสังคมในต่างประเทศ

2.1.1 ความเป็นมา เป็นไป และนัยสำคัญของแนวคิด

ย้อนกลับไปในปี 1916 แนวคิดนี้ได้รับการกล่าวถึงเป็นครั้งแรกในงานของ ไลด้า ฮานิฟาน (L. Judson Hanifan) นักการศึกษาและนักปฏิรูปทางสังคมหัวก้าวหน้าชาวอเมริกัน ฮานิฟานได้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของทุนทางสังคมต่อการฟื้นฟูชุมชนและการพัฒนาประชาธิปไตย โดยให้ความหมายของทุนทางสังคมว่า "...ชีวิตที่มีความเป็นมิตร เห็นอกเห็นใจ ประารถนาดี และมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมในกลุ่มปัจเจกชน และครอบครัวครัวที่รวมกันเป็นหน่วยทางสังคม...ซึ่งสร้างความพึงพอใจในทางสังคม และยังอาจใช้เพื่อพัฒนาเงื่อนไขการดำรงชีวิตในชุมชนทั้งหมดอีกด้วย"¹ และหลังจากงานของ ฮานิฟานแล้วก็มีกรกล่าวถึงและให้ความหมายของทุนทางสังคมอีกหลายครั้ง แต่ก็ยังไม่ได้รับความนิยมนัก

¹ Robert Putnam, *Democracy in Flux*, 2002 อ้างถึงใน นิธิ เนื่องจำนงค์, ทุนทางสังคม ณ จุดสิ้นสุดแห่งประวัติศาสตร์: บทสำรวจพรมแดนทางทฤษฎี, วารสารวิจัยสังคม ปีที่ 30 ฉบับที่ 1-2/2550: 106-107.

จนกระทั่งช่วงทศวรรษที่ 1980 แนวคิดทุนทางสังคมจึงเริ่มมีการวิเคราะห์ในระดับแนวคิดอย่างเป็นระบบมากขึ้น โดยเฉพาะจากงานของนักคิด/นักวิชาการที่สำคัญอย่าง ปีแอร์ บูดีเยอร์ (Pierre Bourdieu) และ เจมส์ โคลแมน (James Coleman) กล่าวคือ “บูดีเยอร์เป็นผู้ริเริ่มการวิเคราะห์ทุนทางสังคมอย่างเป็นระบบ และมีการกำหนดกรอบทฤษฎีที่ชัดเจนยิ่งขึ้น และ โคลแมนเป็นคนแรกที่มีการตรวจสอบข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์และพัฒนาวิธีการให้นิยามการปฏิบัติเพื่อการวิจัย² โดยมีรายละเอียดดังนี้

- ปีแอร์ บูดีเยอร์ (Pierre Bourdieu) ได้ศึกษาสังคมในประเทศฝรั่งเศสและพัฒนาแนวคิดทุนทางสังคมในระหว่างปี ค.ศ.1970-1980 งานของเขาพัฒนามาจากแนวคิดเรื่องชนชั้นของมาร์กซิสต์ และทุนทางสังคมของเขาเชื่อมโยงไปยังเรื่องของทุนวัฒนธรรม (cultural capital) ด้วย เขากล่าวถึงทุนทางสังคมว่าเป็น “ความเกี่ยวข้องของสัมพันธ์กัน” (connection) ที่มีบทบาทในการผลิตซ้ำทางชนชั้น เขาเสนอว่าในทุนทางเศรษฐกิจนั้นมีเรื่องของทุนทางสังคมเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เช่น ในคลับที่มีชื่อเสียงก็มีการใช้ทุนทางสังคมเป็นเครื่องมือสร้างทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางสังคมไม่ได้เป็นลักษณะของสังคมทั้งหมด แต่เป็นเกณฑ์ที่เกิดขึ้นจากชนชั้นที่แตกต่าง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ทุนทางสังคมเป็นเครื่องมือของอำนาจนั่นเอง³ ในปี 1983 เขาได้เขียนบทความชื่อ “The Form of Capital” ซึ่งในบทความเขาได้จำแนกทุนออกเป็น 3 ประเภท ได้แก่ ทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางวัฒนธรรม และทุนทางสังคม โดยเขาได้นิยามทุนทางสังคมไว้ว่า “**ส่วนทั้งหมดทั้งหมดที่มีอยู่ในปัจจุบัน และมีศักยภาพที่จะแสดงตัวหรือใช้ประโยชน์ได้ในอนาคต มีความเชื่อมโยงกับเครือข่ายในความสัมพันธ์ที่เป็นทางการไม่ว่าจะมากหรือน้อยของการรู้จักและความคุ้นเคยระหว่างสมาชิกกลุ่ม**”⁴

- เจมส์ โคลแมน (James Coleman) ได้แปลงแนวคิดมาจากนักเศรษฐศาสตร์แนวนีโอคลาสสิก ในบทความ “Social capital in the creation of Human capital” ปี 1988 เขาได้วิเคราะห์ทุนทางสังคมอย่างละเอียดทั้งในระดับแนวคิด และนำไปสู่การอธิบายอย่างเป็นรูปธรรมได้ข้อสรุปว่า “อิทธิพลของทุนทางสังคมภายในครอบครัว อันหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่

² National Statistics, Social Capital A review of the literature, Social Analysis and Reporting Division Office for National Statistics, October 2001: 7-8.

³ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, วาทกรรมทุนทางสังคม: กระบวนการสร้างแนวคิดและปฏิบัติการในบริบทการพัฒนาของไทย (พ.ศ.2540-2546), (ปริญาสังคมวิทยามหาบัณฑิต สาขาสังคมวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547). หน้า 31.

⁴ นิธิ เนื่องจำนงค์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 120.

และลูก รวมทั้งทุนทางสังคมภายนอกครอบครัว ซึ่งหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองนักเรียนด้วยตนเอง จากการที่พ่อแม่เข้าร่วมกิจกรรมกับสถาบันต่างๆ ของสังคม ทุนทางสังคมเหล่านี้มีอิทธิพลต่อการสร้างทุนมนุษย์ (Human capital) ของบุตร ซึ่งวัดจากผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษา⁵ และในบทความนี้เขาได้ให้นิยามของทุนทางสังคมว่า “ทุนทางสังคมเป็นเรื่องของโครงสร้างทางสังคมที่เอื้อให้บุคคลหรือผู้ที่เกี่ยวข้องมาร่วมมือกัน ทำกิจกรรมร่วมกัน” และหน้าที่หลักของทุนทางสังคม คือ “การสร้างค่านิยมในสังคม ซึ่งเป็นค่านิยมของสังคมที่เปรียบเสมือนเป็นทรัพยากรที่มนุษย์สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ เช่น ทุนทางสังคมเป็นพื้นฐานในการสร้างกระแสความตื่นตัวของสังคมสร้างความเคลื่อนไหวทางสังคมได้”⁶

ต่อมาตั้งแต่ในช่วงทศวรรษที่ 1990 เป็นต้นมา ถือเป็นช่วงที่แนวคิดนี้เริ่มได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายในแวดวงต่างๆ โดยเฉพาะงานทางด้านเศรษฐศาสตร์ จากงานของนักคิด นักวิชาการและองค์กรที่สำคัญอย่าง โรเบิร์ต พัทนัม (Robert Putnam) และธนาคารโลก (World Bank) กล่าวคือ พัทนัมเป็นผู้ที่ประสบความสำเร็จในการส่งออกแนวคิดจากสถาบันการศึกษาออกสู่สื่อที่กว้างขึ้นและเป็นผู้กระตุ้นให้เกิดการถกเถียงข้ามสาขาวิชาระหว่างนักสังคมวิทยากับนักเศรษฐศาสตร์ และธนาคารโลกเป็นองค์การระหว่างประเทศแรกๆ ที่ถือเป็นตัวกระตุ้นที่สำคัญที่ริเริ่มนำเอาแนวคิดทุนทางสังคมมาเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่องการพัฒนาและการปฏิรูปเศรษฐกิจ จากนั้นแนวคิดนี้ก็ได้รับการยอมรับเป็นอย่างดีจากองค์การระหว่างประเทศและหน่วยงานด้านนโยบายสาธารณะประเทศต่างๆ โดยมีรายละเอียดดังนี้

- โรเบิร์ต พัทนัม (Robert Putnam) แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมของเขาอาจถือได้ว่าเป็นวาทกรรมย่อยหนึ่งในชุดวาทกรรม “ประชาสังคม” (Civil Society) เนื่องจากเขากล่าวถึงทุนทางสังคมในงานการศึกษาเกี่ยวกับการปกครองระบอบประชาธิปไตยในประเทศอิตาลี เมื่อปี 1970 ซึ่งเขาพบว่าทุนทางสังคมมีส่วนช่วยส่งเสริมการปกครองในรูปแบบประชาธิปไตย เขาเป็นบุคคลที่ทำให้แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมเป็นที่ถูกถกเถียงไปในวงกว้างจากงานชื่อ “Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy” (ปี 1993) และจากการงานบรรยายสาธารณะใน

⁵ ประชาธิปไตย กะทา, การศึกษาทุนทางสังคม และบทบาทในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม: กรณีศึกษาประชาคมสุขภาพหมู่บ้านแห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย, (ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต (วิจัยประชากรและสังคม) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2547).

⁶ ประไพ ศิวะลีวิลาส, การพัฒนารูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม, (ปริญญาครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศึกษา ภาควิชานโยบาย การจัดการ และความเป็นผู้นำทางการศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549) หน้า 25-27.

ประเทศไทย⁷ เขาได้สรุปถึงนิยามและองค์ประกอบของทุนทางสังคมไว้อย่างน่าสนใจ โดยเขาเสนอว่า “ทุนทางสังคมคือ เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม และบรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนต่างตอบแทน (Social network and norm of reciprocity) โดยเน้นความหมายของทุนทางสังคมว่าเป็นเครือข่ายทางสังคม ซึ่งเครือข่ายทางสังคมก็จะมีหลายรูปแบบทั้งแบบที่เป็นทางการ เช่น สมาคมโรตารี ที่มีการประชุมเป็นประจำ มีวาระที่แน่นอนและมีเป้าหมายที่ชัดเจน และแบบที่ไม่เป็นทางการ เช่น สังคมของเพื่อนร่วมงานที่มีการนัดสังสรรค์กันหลังเลิกงานโดยไม่มีประเด็นแน่นอนในการรวมกลุ่ม อย่างไรก็ตามเครือข่ายมีความเชื่อมโยงกับความไว้วางใจและไม่ว่ารูปแบบจะเป็นแบบใดล้วนมีความสำคัญทั้งสิ้น และเมื่อมนุษย์มาอยู่ร่วมกันย่อมมีพฤติกรรมและเป้าหมายต่างกัันดังนั้นสิ่งที่จะทำให้สังคมเป็นอารยะคือ บรรทัดฐานทางสังคม ซึ่งถือว่ามีค่าสำคัญเป็นอย่างยิ่งในการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม อันเป็นการสร้างความสมดุลในสังคมนั้นเอง⁸

ในปัจจุบันจึงอาจถือกันได้ว่าแนวคิดทุนทางสังคมแบบพัตนัมเมียนั้นถือเป็นกระแสหลักของงานด้านทุนทางสังคมที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายทั้งในประเทศไทยและในต่างประเทศ ซึ่งเป็นความพยายามของเขาในการส่งเสริมให้มีการพูดคุยกันข้ามสาขาวิชาระหว่างนักสังคมศาสตร์และนักเศรษฐศาสตร์ตั้งแต่นั้นในช่วงกลางปี 1990⁹

- ธนาคารโลก (World Bank) การริเริ่มนำเอาแนวคิดทุนทางสังคมมาประยุกต์ใช้ของธนาคารโลกสืบเนื่องมาจากกระแสการวิพากษ์วิจารณ์หลังฉันทามติวอชิงตัน และขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่เรียกร้องให้ความสำคัญต่อความเป็นมนุษย์มากขึ้น จึงนำไปสู่การพยายามปรับบทบาทของธนาคารโลกจากสถาบันเงินทุน (Capital Institution) ไปสู่ธนาคารแห่งความรู้ (Knowledge Bank) โดยมองแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมในฐานะที่เป็น “Missing Link” (ส่วนที่ขาดหาย) ในการพัฒนาเศรษฐกิจ¹⁰ เพื่อให้หน่วยในการวิเคราะห์ทางเศรษฐศาสตร์ซึ่งแต่เดิมคือปัจเจกบุคคลครอบคลุมถึงกลุ่มคนหรือสังคมและจากเดิมที่ตลาดเป็นตัวกำหนดการตัดสินใจที่สำคัญ

⁷ การบรรยายสาธารณะเรื่อง Democracy and Social Capital: Whats the Connection? เมื่อวันที่ 14 มีนาคม 2554 โดย สถาบันวิจัยสังคม ศูนย์ศึกษาสันติภาพและความขัดแย้ง เครือข่ายจุฬานานาชาติ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ร่วมกับ Fulbright Commission of Thailand สถาบันสิ่งแวดล้อมไทย และ คณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา

⁸ โรเบิร์ต พัตนัม (Robert Putnam) อ้างถึงใน สุรางค์รัตน์ จำเนียรพล, สาระสำคัญจาก Democracy and Social Capital: Whats the Connection?, วารสารวิจัยสังคม ปีที่ 35 ฉบับที่ 1/2555: 6-7.

⁹ โรเบิร์ต พัตนัม (Robert Putnam) อ้างถึงใน สุรางค์รัตน์ จำเนียรพล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.

¹⁰ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

ในทางเศรษฐกิจ มาให้ความสำคัญกับจารีต วัฒนธรรม สถาบัน และค่านิยมในสังคมในฐานะปัจจัยกำหนดการกระจายและจัดสรรทรัพยากรทางเศรษฐกิจที่สำคัญอีกประการหนึ่ง¹¹ ธนาคารโลกถือเป็นองค์การระหว่างประเทศแรกๆ ที่ริเริ่มนำเอาแนวคิดทุนทางสังคมมาเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่องการพัฒนาและการปฏิรูปเศรษฐกิจ จึงเป็นตัวกระตุ้นที่สำคัญที่ทำให้แนวคิดนี้ได้รับการยอมรับเป็นอย่างดีจากองค์การระหว่างประเทศและหน่วยงานด้านนโยบายสาธารณะประเทศต่างๆ และ อย่างไรก็ตาม การนำแนวคิดทุนทางสังคมมาใช้ของธนาคารโลก ทำให้ธนาคารโลกต้องมองหานักสังคมศาสตร์มาสนับสนุนเรื่องทุนทางสังคม โดยให้ความสนใจกับแนวคิดของ **เจมส์ โคลแมน (James Coleman)** และ**โรเบิร์ต พัทนัม (Robert Putnam)** โดยเฉพาะ **พัทน์ม**ซึ่งนอกจากจะได้รับความสนใจในระดับวิชาการแล้ว การที่เขาเป็นผู้ที่มีบทบาทในธนาคารโลกก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้แนวคิดของเขาเข้าสู่การเป็นแนวคิดเชิงนโยบายได้มากขึ้น สำหรับแนวคิดทุนทางสังคมของ**ปีแอร์ บูดีเยอร์ (Pierre Bourdieu)** นั้นไม่ค่อยได้รับความสนใจนักเนื่องมาจากงานของเขามีการวิพากษ์เศรษฐกิจแบบทุนนิยมซึ่งเป็นเศรษฐศาสตร์กระแสหลักรวมอยู่ด้วย แม้เขาจะอธิบายว่าความสัมพันธ์ทางสังคมจะนำไปสู่การสร้างผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจได้ แต่ก็ไม่ได้เชื่อมโยงโดยเน้นที่การนำทุนทางสังคมไปสู่การสร้างเศรษฐกิจ แต่เน้นที่การวิพากษ์แนวคิดทำให้เป็นงานที่ประยุกต์ใช้ได้ยากจึงไม่ได้รับความสนใจ¹²

แนวคิดทุนทางสังคมจึงได้ยกระดับจากแนวคิดด้านสังคมศาสตร์ไปสู่การเป็นนโยบายด้านเศรษฐศาสตร์ โดยธนาคารโลกมองเรื่องทุนทางสังคมอย่างกว้างๆ ตั้งแต่เรื่องของศักยภาพความสามารถ แม้แต่ระบบการเมือง เป็นเรื่องคุณสมบัติ/คุณลักษณะของสังคม (Property of society) ซึ่งเน้นความเชื่อมโยงเครือข่ายทางสังคม (Network) ที่สังคมมีและทำงานได้ แก้ปัญหาได้ ทุนทางสังคมของธนาคารโลกค่อนข้างเน้นในเรื่องขององค์กร/สถาบัน โดยมองว่าองค์กรภายนอกที่เข้าไปให้ความช่วยเหลือชุมชนหรือกลุ่มคนสามารถสร้างทุนทางสังคมให้กับคนเหล่านั้นได้ สิ่งที่พูดถึงกันมากที่สุดที่ถือเป็นทุนคือเรื่องของความไว้วางใจ (Trust) และการเอื้อประโยชน์ซึ่งกันและกัน (Reciprocity) ทั้งหมดนี้เพื่อที่จะนำไปสู่ความร่วมมือของสังคมที่จะผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและร่วมมือกันทำงานได้¹³

จากการลำดับความเป็นมาของแนวคิดทุนทางสังคมดังที่กล่าวถึงในข้างต้นจะเห็นได้ว่า 1) แม้แนวคิดทุนทางสังคมจะเป็นแนวคิดทางด้านสังคมศาสตร์ โดยเริ่มต้นมาจากนักการศึกษาและ

¹¹ นิธิ เนื่องจำนงค์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 113.

¹² ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 74-75.

¹³ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

นักปฏิรูปทางสังคมอย่าง **ไลดา ฮานิฟาน (L. Judson Hanifan)** และถูกพัฒนาอย่างเป็นระบบโดยนักสังคมวิทยาและนักรัฐศาสตร์ แต่ในปัจจุบันแนวคิดนี้กลับได้รับความนิยมและถูกนำไปประยุกต์ใช้อย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะการนำไปประยุกต์ใช้ในงานด้านเศรษฐกิจขององค์การระหว่างประเทศและหน่วยงานด้านนโยบายสาธารณะในประเทศต่างๆ โดยมี **โรเบิร์ต พัทนัม (Robert Putnam)** และ**ธนาคารโลก (World Bank)** เป็นตัวกระตุ้นที่สำคัญ 2) งานของ **โรเบิร์ต พัทนัม (Robert Putnam)** นั้นอาจถือเป็นงานกระแสหลักของงานด้านทุนทางสังคมที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายในปัจจุบัน และ3) แม้แนวคิดนี้ได้รับความนิยมและถูกนำไปประยุกต์ใช้อย่างกว้างขวางทั้งในแวดวงสังคมวิทยา รัฐศาสตร์ และเศรษฐศาสตร์ แต่นัยสำคัญกลางๆ ของแนวคิดก็มีจุดเน้นร่วมกันคือการชี้ให้เห็น “ความสำคัญและประโยชน์ของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในระดับปัจเจกชน กลุ่ม องค์กร และเครือข่าย ภายใต้บรรทัดฐานทางสังคมที่มีร่วมกัน”

2.1.2 การให้ความหมายแนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองนักคิดและองค์กรที่สำคัญ: **ฐานคิด การวิเคราะห์ และการนำไปประยุกต์ใช้**

จากหัวข้อที่ผ่านมาแม้จะสำคัญกลางๆ ของแนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของนักคิดและองค์กรที่สำคัญที่มีส่วนทำให้แนวคิดทุนทางสังคมแพร่หลายไปในวงกว้างจะมีจุดเน้นร่วมกันคือการชี้ให้เห็น “ความสำคัญและประโยชน์ของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในระดับปัจเจกชน กลุ่ม องค์กร และเครือข่าย ภายใต้บรรทัดฐานทางสังคมที่มีร่วมกัน” อย่างไรก็ตาม ใดก็ตามที่ได้ฐานคิด การวิเคราะห์ และการนำไปใช้ประโยชน์ที่แตกต่างกันของนักคิดและองค์กรต่างๆ จึงทำให้การมองแนวคิดทุนทางสังคมแตกต่างกันไป และเพื่อให้เห็นภาพของความแตกต่างดังกล่าวซึ่งน่าจะช่วยสร้างความเข้าใจต่อแนวคิดนี้มากยิ่งขึ้นในอีกระดับหนึ่ง จึงจะนำเสนอผ่านมุมมองของนักคิดและองค์กรที่สำคัญที่มีส่วนทำให้แนวคิดทุนทางสังคมแพร่หลายภายใต้ฐานคิด การวิเคราะห์ และการนำไปใช้ประโยชน์ของแต่ละคนแต่ละองค์กร โดยมีรายละเอียดดังนี้

ทุนทางสังคมในแวดวงสังคมวิทยาและรัฐศาสตร์

ปีแอร์ บูดีเยอร์ (Pierre Bourdieu)

งานของเขาพัฒนามาจากแนวคิดเรื่องชนชั้นของมาร์กซิสต์ ทุนทางสังคมของเขาเชื่อมโยงไปยังเรื่องของทุนวัฒนธรรม (cultural capital) ด้วย เขากล่าวถึงทุนทางสังคมว่าเป็น “ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน” (connection) ที่มีบทบาทในการผลิตซ้ำทางชนชั้น เขาเสนอว่าในทุนทางเศรษฐกิจนั้นมีเรื่องของทุนทางสังคมเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เช่น ในคลับที่มีชื่อเสียงก็มีการใช้ทุนทางสังคมเป็นเครื่องมือสร้างทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางสังคมไม่ได้เป็นลักษณะของสังคมทั้งหมด แต่

เป็นเกณฑ์ที่เกิดขึ้นจากชนชั้นที่แตกต่าง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ทุนทางสังคมเป็นเครื่องมือของอำนาจนั่นเอง¹⁴

ในช่วงปลายทศวรรษ 1960 และต้นทศวรรษ 1970 เขาได้สร้างผลงานเพื่อศึกษาวัฒนธรรมในฐานะที่เป็นพลวัตและการสร้างสรรค์ และยังเป็นทั้งโครงสร้างและปรากฏการณ์ด้วย เขาได้นำคำว่า “**ทุน**” ในลักษณะต่างๆ มาอธิบายสังคม ซึ่งรวมถึงแนวคิดทุนทางสังคมที่ได้รับแรงกระตุ้นมาจากความสนใจเรื่อง “**พื้นที่ทางสังคม**” (Social space)¹⁵ โดยได้พัฒนาแนวคิดเหล่านี้สู่การเป็นแนวคิดที่ถูกนิยามด้วยความสัมพันธ์เฉพาะกับแนวคิดอื่น ในปี 1970 หนังสือเรื่อง “**Reproduction**” ของเขาได้สะท้อนให้เห็นในการพัฒนาเรื่องนี้ โดยมีการนำเสนอแนวคิดของทฤษฎีว่าด้วยวิธีการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นตัวหนุนการผลิตซ้ำทางสังคมของความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มและชนชั้น ในหนังสือเล่มนี้มีการให้คำนิยามในการอธิบายกลเม็ดในการใช้บริบททางความคิดเรื่องทุนไว้อย่างน่าสนใจ การใช้คำว่าทุนของเขาเป็นสัญญาณให้เกิดเจตนาที่จะแสดงให้เห็นที่มาของอำนาจที่แตกต่างกัน และมีเจตนาที่จะเชื่อมโยงการวิเคราะห์วัฒนธรรมกับเรื่องเศรษฐศาสตร์ รูปแบบที่แตกต่างกันไปของทุนได้เกิดขึ้นผ่านการเขียนหนังสือ แต่เขาก็ไม่ได้ให้คำนิยามความคิดเรื่องทุนไว้อย่างสมบูรณ์ นอกจากทุนวัฒนธรรมเท่านั้นที่เป็นเรื่องที่ได้รับการพัฒนามากที่สุด ถึงแม้แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมในหนังสือเรื่องนี้จะไม่ได้ถูกยกขึ้นมาอย่างเด่นชัดแต่แนวคิดทุนทางสังคมของเขาก็ได้รับการถ่ายทอดมา¹⁶

ปฏิบัติการเริ่มแรกของแนวคิดเกิดขึ้นในบทสรุปชื่อ “**Provisional Notes**” ซึ่งตีพิมพ์ใน Actes de la Recherche en Sciences Sociale ในปี 1980 แต่เนื่องจากเอกสารเหล่านี้เป็นงานซึ่งตีพิมพ์ภาษาฝรั่งเศส บทความนี้จึงไม่เป็นที่คุ้นหูของในหมู่นักวิชาการมากนัก อย่างไรก็ตาม แปลภาษาอังกฤษชิ้นแรกซึ่งพบบริบทความสัมพันธ์ของแนวคิดนี้แฝงอยู่เป็นหนังสือเกี่ยวกับสังคม

¹⁴ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน. หน้า 31.

¹⁵ **พื้นที่ทางสังคม** (Social space) คือที่ที่มนุษย์มีระบบความสัมพันธ์ที่มีพื้นฐานอยู่บนอำนาจ และมนุษย์ต้องการมีตำแหน่งอยู่ในพื้นที่นั้น หรือ คือเวทีที่คนในสังคมกำลังมีการกระทำสัมพันธ์กันตามสถานะภาพและอำนาจ (สุภาวดี จันทวานิช, 2552: 250) พื้นที่ทางสังคมอาจเรียกได้ว่าเป็นชุดของขอบเขตพื้นที่จำนวนมาก หากแต่ขอบเขตพื้นที่ภายใต้พื้นที่ทางสังคมต่างมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน พื้นที่ทางสังคมจึงเป็นความจริงที่มองไม่เห็น แต่ได้สร้างการปฏิบัติของตัวแสดงและตัวแทนขึ้น ขณะเดียวกันก็ได้สร้างความเป็นไปได้ของการสร้างชนชั้นในทางทฤษฎีด้วยการทำให้ ชนชั้นปรากฏขึ้นภายในพื้นที่ทางสังคม โดยหลักการของการจัดแบ่งเป็นหมวดหมู่ด้วยการอยู่ติดหรืออยู่ห่าง (Harker, Mahar and Wilkes, 1990: 9-10 อ้างถึงใน รุ่งนภา ยรรยงเกษมสุข, 2550: 35)

¹⁶ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน. หน้า 31-32.

วิทยาการศึกษา¹⁷ ในปี 1983 เขาได้เขียนบทความชื่อ “The Form of Capital” ในบทความเขาได้จำแนกทุนออกเป็น 3 ประเภท ได้แก่ ทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางวัฒนธรรม และทุนทางสังคม โดยเขาได้นิยามทุนทางสังคมไว้ว่า “ส่วนทั้งหมดที่มีอยู่ในปัจจุบัน และมีศักยภาพที่จะแสดงตัวหรือใช้ประโยชน์ได้ในอนาคต มีความเชื่อมโยงกับเครือข่ายในความสัมพันธ์ที่เป็นทางการไม่ว่าจะมากหรือน้อยของการรู้จัก และความคุ้นเคยระหว่างสมาชิกกลุ่ม”¹⁸ กล่าวอีกนัยหนึ่ง เขาเสนอว่าเครือข่ายความสัมพันธ์ การรู้จักและความคุ้นเคยระหว่างสมาชิกกลุ่มมีประโยชน์นั่นเอง

นอกจากนี้ในหนังสือเล่มนี้ เขายังได้วิเคราะห์แย้งเรื่องทุนในเชิงเศรษฐศาสตร์ว่ามุมมองด้านเศรษฐศาสตร์นั้นเป็นมุมมองที่แคบ และไม่ได้เชื่อมโยงกับความเป็นจริงทางสังคมแม้ว่าจะมีการปฏิบัติของสาขาเศรษฐศาสตร์ที่ค่อนข้างชัดเจน เขาได้เน้นเรื่องทุนทางสังคมที่เป็นความสัมพันธ์เชิงเครือข่ายของคนในสังคม ที่จะเป็นพลังในการกระทำต่างๆ ระดับทุนทางสังคมจะมากหรือน้อยนั้นขึ้นอยู่กับขนาดของเครือข่ายที่คนแต่ละกลุ่มสามารถเชื่อมโยงให้เกิดการขับเคลื่อนได้และขึ้นอยู่กับทุนทางเศรษฐกิจ ทุนวัฒนธรรม และทุนทางสัญลักษณ์ที่คนคนนั้นจะได้มาด้วยความชอบธรรมจากคนที่ติดต่อด้วย¹⁹

เขาเห็นว่า เครือข่ายทางสังคมไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติหรือเป็นสิ่งที่สังคมให้มา แต่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติของสถาบัน เช่น สถาบันครอบครัวก็มีการให้นิยามความสัมพันธ์ทางเครือญาติ เป็นต้น ซึ่งเป็นคุณลักษณะของการก่อรูปทางสังคม (Social Formation) เขาเห็นว่าความสัมพันธ์ที่มีประโยชน์สามารถรักษาทรัพย์สินหรือผลกำไรในเชิงสัญลักษณ์ได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เครือข่ายความสัมพันธ์เป็นผลผลิตของยุทธศาสตร์การลงทุน ไม่ว่าจะปัจเจกบุคคลหรือกลุ่มที่มีจิตสำนึกหรือไม่ก็ตาม ก็มีเป้าหมายที่จะสร้างหรือผลิตซ้ำความสัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นประโยชน์ในระยะสั้นหรือระยะยาวโดยตรงให้กลับตน²⁰

ในเรื่องของปฏิบัติการทางแนวคิดของเขานั้น ทุนทางสังคมเป็นเหมือนเครื่องมือซึ่งเน้นการมองเรื่องผลประโยชน์ที่เพิ่มมากขึ้นในปัจเจกบุคคล จากการทำดีกับกลุ่มที่ตนเองเข้าไปสร้างความสัมพันธ์และเน้นเรื่องการค้าถึงโครงสร้างความสามารถทางสังคม

¹⁷ Bourdieu, 1985 อ้างถึงใน Portes, Social capital: Origins and applications in modern sociology. 1998 อ้างถึงใน ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน. หน้า 32.

¹⁸ นิธิ เนื่องจำนงค์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 120.

¹⁹ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, วาทกรรมทุนทางสังคม: กระบวนการสร้างแนวคิดและปฏิบัติการในบริบทการพัฒนาของไทย (พ.ศ. 2540-2546), หน้า 32.

²⁰ Bourdieu, The Forms of Capital, 1983 อ้างถึงใน ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 33.

อย่างรอบคอบโดยมีเป้าหมายในการสร้างทรัพยากรเหล่านี้ ตามแนวคิดเดิมนั้น เขาไปไกลจนถึงกับยืนยันว่า “ผลกำไรที่ขึ้นจากการเป็นสมาชิกของกลุ่มเป็นพื้นฐานจากความสมานสามัคคีซึ่งทำให้เกิดผลกำไรได้”²¹

จากการกล่าวถึงทุนทางสังคมผ่านมุมมองของบูดีเยอร์ในข้างต้นจะเห็นได้ว่า ฐานคิดและการวิเคราะห์ของเขาพัฒนามาจากแนวคิดเรื่องชนชั้นของมาร์กซิสต์ ในด้านประโยชน์จากการนิยามของเขาสร้างความชัดเจนว่าทุนทางสังคมนำไปสู่ 2 เรื่อง คือ หนึ่งความสัมพันธ์ทางสังคมโดยตัวมันเองนั้นยอมให้ปัจเจกอ้างสิทธิการเข้าถึงทรัพยากรซึ่งถูกครอบครองโดยสมาคมของพวกเขา และสองการสร้างทุนทางสังคมนำไปสู่กระบวนการทางเศรษฐกิจได้²² นอกจากนี้เขายังได้ชี้ให้เห็นอำนาจจากความสัมพันธ์ของทุนต่างๆ อีกด้วย

เจมส์ โคลแมน (James Coleman)

เขาเป็นนักสังคมวิทยาชาวอเมริกา ได้แปลงแนวคิดทุนทางสังคมมาจากนักเศรษฐศาสตร์แนวนีโอคลาสสิก เขาเชื่อว่า คนคนหนึ่งสามารถสร้างทฤษฎีทางสังคมให้เกิดขึ้นได้จากรูปแบบพฤติกรรมที่เป็นปัจเจก สัจธรรมที่ปัจเจกบุคคลค้นหาก็คือสุดยอดของผลประโยชน์มหาศาล นักสังคมวิทยาก็จะสนใจปัญหาที่เกิดจากผลประโยชน์ที่ถูกจำกัด โดยการที่จะรวมเอาทุนทางสังคมหรือวัฒนธรรมและบริบททางประวัติศาสตร์มารวมด้วยหรือไม่นั้น เป็นสิ่งที่เศรษฐศาสตร์นีโอคลาสสิกให้ความสนใจ เขาอ้างถึงการพิสูจน์ทฤษฎีทางด้านเศรษฐศาสตร์จากนักสังคมวิทยาที่อธิบายว่า การกระทำของคนสร้างขึ้นหรือถูกกำหนดขึ้นจากบริบททางสังคม เช่น บรรทัดฐาน ความไว้วางใจต่อกัน เครือข่ายทางสังคม และการจัดระเบียบทางสังคม ซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการทำหน้าที่ในสังคมซึ่งส่งผลต่อระบบเศรษฐกิจด้วย²³ เขาได้อธิบายทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นตัวเชื่อมประสานการจัดระเบียบหรือการจัดตั้งองค์กร/สมาคม เขาเชื่อว่า ทุนทางสังคมมีอยู่ในโครงสร้างของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลมาตั้งแต่ดั้งเดิม ซึ่งทำให้การกระทำที่โยงใยในสังคมของแต่ละคนดูง่ายขึ้น เช่น พ่อค้าในตลาดเมืองโคโรจะมีกาให้ข้อมูลแลกเปลี่ยนกัน

²¹ Bourdieu, 1985 อ้างถึงใน Portes, Social capital: Origins and applications in modern sociology, 1998 อ้างถึงใน ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน หน้า 33.

²² ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 33.

²³ Bourdieu, The Forms of Capital, 1983 อ้างถึงใน ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 34-35.

ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการถ้อยทีถ้อยอาศัยหรือเอื้อประโยชน์ต่อกัน ซึ่งเป็นเกณฑ์ของความสัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นความพอใจร่วมกัน การสื่อสารและรับรองต่างๆ จะเกิดขึ้นในเครือข่ายทางสังคม²⁴

ในการริเริ่มวิเคราะห์ของเขาได้รับอิทธิพลจากงานของนักเศรษฐศาสตร์ชื่อเกรน ลอรี (Glenn Loury) รวมถึงนักเศรษฐศาสตร์คนอื่นๆ เช่น เบน โพรท (Ben Porut) และนักสังคมวิทยา เช่น นาน ลิน (Nan Lin) และมาร์ค แกรนโนเวทเทอร์ (Mark Granovetter) เขาเริ่มขยายแนวคิดอย่างกว้างๆ โดยการรวบรวมคำศัพท์ที่เป็นกลไกให้เกิดทุนทางสังคม ตัวอย่างเช่น เครือข่ายทางสังคมที่มีความใกล้ชิด (เช่น การคาดหวังว่าจะมีการเอื้อประโยชน์ต่อกัน และกลุ่มบรรทัดฐานที่ขับเคลื่อนร่วมกัน) ผลของการครอบครอง ของมัน (เช่น ได้รับสิทธิพิเศษในการเข้าถึงข้อมูล) และการจัดระเบียบที่เหมาะสม ที่สามารถทำให้เกิดทุนทางสังคมได้ ซึ่งดูจากแหล่งที่มาและผลต่อการทำให้ประสบความสำเร็จ²⁵

งานบุกเบิกทางความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมของเขา คืองาน “Achievement and Growth in Public and Catholic Schools” ในปี 1985 ที่กล่าวถึง “ค่านิยมคุณธรรม หรือ คุณธรรมวัฒนธรรม (civic virtue) หรือ ในความหมายทุนทางสังคม เป็นผลจากความเชื่อ ความผูกพันร่วมกันในกลุ่ม กลุ่มวัฒนธรรมต่างๆ ในงานชิ้นบุกเบิกเขาเน้นไปที่ความเป็นคาทอลิกของกลุ่มว่าส่งผลให้เกิดทุนทางสังคม ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในความสำเร็จของบุคคลในการดำเนินชีวิตในสังคม”²⁶

งานชิ้นต่อมา คือ “Social capital in the creation of Human capital” ในปี 1988 ซึ่งเขาได้วิเคราะห์ทุนทางสังคมอย่างละเอียดทั้งในระดับแนวคิด และนำไปสู่การอธิบายอย่างเป็นรูปธรรม ได้ข้อสรุปว่า “อิทธิพลของทุนทางสังคมภายในครอบครัว อันหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่ และลูก รวมทั้งทุนทางสังคมภายนอกครอบครัว ซึ่งหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองนักเรียนด้วยตนเอง จากการที่พ่อแม่เข้าร่วมกิจกรรมกับสถาบันต่างๆ ของสังคม ทุนทางสังคมเหล่านี้มีอิทธิพลต่อการสร้างทุนมนุษย์ (Human capital) ของบุตร ซึ่งวัดจากผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษา”²⁷

²⁴ Harris, 2001 อ้างถึงใน ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 35.

²⁵ Coleman, 1988 อ้างถึงใน Portes, Social capital: Origins and applications in modern sociology, 1998 อ้างถึงใน ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 36.

²⁶ ประชาธิป กะทา, เรื่องเดียวกัน.

²⁷ ประชาธิป กะทา, เรื่องเดียวกัน.

ในบทความนี้เขาได้ให้นิยามของทุนทางสังคมว่า “ทุนทางสังคมเป็นเรื่องของโครงสร้างทางสังคมที่เอื้อให้บุคคลหรือผู้ที่เกี่ยวข้องมารวมมือกัน ทำกิจกรรมร่วมกัน” และหน้าที่หลักของทุนทางสังคม คือ “การสร้างค่านิยมในสังคม ซึ่งเป็นค่านิยมของสังคมที่เปรียบเสมือนเป็นทรัพยากรที่มนุษย์สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ เช่น ทุนทางสังคมเป็นพื้นฐานในการสร้างกระแสความตื่นตัวของสังคมสร้างความเคลื่อนไหวทางสังคมได้” ในบทความดังกล่าวเขาได้แบ่งประเภททุนทางสังคมไว้ว่ามี 3 ประเภท²⁸ ได้แก่

1. **พันธะที่ต้องทำ ความคาดหวัง และความไว้วางใจ** เขาได้ยกตัวอย่างความสัมพันธ์ประเภทนี้ เช่น กรณี A ได้ทำบางสิ่งบางอย่างให้ B และหวังผลตอบแทนในอนาคต จึงทำให้ B เกิดพันธะหน้าที่ที่ต้องกระทำตามความคาดหวังของ A Bจะต้องทำพันธะหน้าที่นั้นในอนาคต เขากล่าวว่ารูปแบบของทุนทางสังคมประเภทนี้ขึ้นอยู่กับ 2 องค์ประกอบ คือความไว้วางใจในสภาพแวดล้อมเดียวกัน และมีพันธะหน้าที่ผูกพันกัน เกี่ยวข้องกันที่ต้องร่วมมือกัน

2. **ช่องทางข้อมูลข่าวสาร** เขากล่าวว่าทุนทางสังคมเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดช่องทางของข้อมูลข่าวสาร ซึ่งเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมประเภทหนึ่ง เนื่องจากการรับข้อมูลข่าวสารของบางคนไม่ได้รับข้อมูลข่าวสารโดยตรง แต่จะรับจากเพื่อนฝูง เพื่อนร่วมงาน

3. **บรรทัดฐานและการควบคุมทางสังคม** การมีบรรทัดฐานร่วมกันในสังคมถือเป็นการสร้างพลังทางสังคม ซึ่งคือทุนทางสังคมประเภทหนึ่ง บรรทัดฐานได้รับแรงเสริมจากสังคม เช่น ความซื่อสัตย์ ราชวัล และความสนใจต่างๆ ที่ทำขึ้นเพื่อครอบครัว ชาติ เพื่อผลประโยชน์ส่วนรวม ในสังคมที่มีบรรทัดฐานร่วมกันก็จะเป็นการควบคุมทางสังคมให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น เช่น สังคมที่มีบรรทัดฐานทางสังคมร่วมกันสูง ผู้คนสามารถออกมาเดินนอกบ้านยามค่ำคืนได้อย่างปลอดภัย ผู้สูงอายุสามารถอยู่ในบ้านของตนเองได้อย่างปลอดภัย เป็นต้น

จากการกล่าวถึงทุนทางสังคมผ่านมุมมองของโคลแมนในช่วงต้นจะเห็นได้ว่า ฐานคิดและการวิเคราะห์ของเขาพัฒนามาจากนักเศรษฐศาสตร์แนวนีโอคลาสสิก ซึ่งเขามองว่าทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่อยู่โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นเสมือนตัวเชื่อมประสานการจัดระเบียบหรือการจัดตั้งกลุ่ม องค์กร/สมาคม หรือทำให้บุคคล/ผู้ที่เกี่ยวข้องมารวมมือกัน ทำกิจกรรมร่วมกัน ซึ่งเป็นการสร้างค่านิยมของสังคมที่เปรียบเสมือนเป็นทรัพยากรที่มนุษย์สามารถนำไปใช้ประโยชน์ในด้านต่างๆ ได้ เช่น การนำทุนทางสังคมไปใช้พัฒนาทุนมนุษย์ การประยุกต์เข้ากับเรื่องเศรษฐกิจ การสร้างกระแสความตื่นตัวและสร้างความเคลื่อนไหวทางสังคม เป็นต้น

²⁸ ประไพ ศิวะสิริวิลาส, เรื่องเดียวกัน, หน้า 25-27.

โรเบิร์ต พัทนัม (Robert Putnam)

พัทนัมกล่าวถึง “ทุนทางสังคม” ในงานการศึกษาเกี่ยวกับการปกครองระบอบประชาธิปไตยในประเทศอิตาลี เมื่อปี 1970 ซึ่งเขาพบว่าทุนทางสังคมมีส่วนช่วยส่งเสริมการปกครองในรูปแบบประชาธิปไตย เขาเป็นบุคคลที่ทำให้แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมเป็นที่ถูกถกเถียงไปในวงกว้างจากงานชื่อ “Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy” ปี 1993 โดยเขาให้เกียรติกับงานของ ลอรี (Glen Loury) บูร์ดิเยอ โคลแมน จาคอบ และนักจิตวิทยาสังคมชื่อซีลีย์ (John R. Seeley) และคนอื่นๆ²⁹

เขามองว่า ทุนทางสังคมก็คือลักษณะสำคัญ 3 ด้านของชีวิตทางสังคม คือ **เครือข่ายบรรทัดฐานทางสังคม และความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ทำให้สมาชิกของกลุ่มสามารถปฏิบัติร่วมกันเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์บางอย่างได้**³⁰ ในงานศึกษาการทำงานของรัฐบาลภูมิภาค (regional government) ในประเทศอิตาลีช่วงปีทศวรรษ 1970 เขาได้สรุปผลการศึกษาที่สำคัญว่า “แม้รัฐบาลภูมิภาคเหล่านี้มีรูปแบบขององค์กรแบบเดียวกัน แต่ความเข้มแข็งและการพัฒนาต่างกันมาก บางแห่งประสบความสำเร็จ ในขณะที่บางแห่งมีการฉ้อราษฎร์บังหลวง เชื้อยชา และไม่มีประสิทธิภาพ นโยบายและโครงการของรัฐจะประสบความสำเร็จในพื้นที่ที่มีทุนทางสังคมมากกว่า” สิ่งที่เขาเรียกว่าทุนทางสังคม ก็คือ **ค่านิยมความไว้วางใจและการเกื้อกูลกัน (Norm of trust and reciprocity) และเครือข่ายชุมชน (Civic engagement) ของแต่ละชุมชน** ซึ่งมีผลให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า **ความเป็นประชาสังคม (civic matter)** ที่สมาชิกมีการติดต่อสื่อสารกันในแนวราบ ขณะเดียวกันชนบการเมือง วัฒนธรรมของชุมชนก็มีความสัมพันธ์อย่างยิ่ง โดยเฉพาะค่านิยมที่เสริมความเข้มแข็งของประชาสังคม ดังนั้น สิ่งสำคัญที่ทำให้การดำเนินงานของรัฐบาลภูมิภาคแตกต่างกันไม่ใช่ความมั่งคั่งทางการเงินของรัฐบาล หรือการเติบโตทางเศรษฐกิจของแต่ละภูมิภาค แต่เป็นเพราะการมีส่วนร่วมของพลเมือง หรือมีประชาสังคมที่เข้มแข็ง หรือการที่แต่ละชุมชนมีทุนทางสังคมนั่นเอง ซึ่งปรากฏในรูปแบบของการไปเลือกตั้ง การอ่านหนังสือพิมพ์ การเป็นสมาชิกของโบสถ์ และชมรมต่างๆ เป็นต้น³¹

ในแง่นี้ เขาอธิบายความยากจนในอิตาลีว่าเป็นเพราะประชาชนขาดทุนทางสังคมไม่ใช่เงื่อนไขในเชิงโครงสร้าง การจะประสบความสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อความร่วมมือนั้นมีการสัมพันธ์

²⁹ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน. หน้า 37-38.

³⁰ Robert Putnam, “Making democracy work: Civic traditions in modern Italy,” (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993).

³¹ ประชาธิปไตย กะทา, เรื่องเดียวกัน.

เชื่อมโยงและมีความไว้วางใจกันหรือที่เรียกว่าทรัพยากรทางศีลธรรม (moral resource) และทุนทางสังคมยังมีลักษณะเป็นผลประโยชน์สาธารณะ (public good) ซึ่งอาจมีองค์กรณีบุคคลเป็นตัวแทนในการจัดการได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ทุนทางสังคมมีลักษณะเป็นผลพลอยได้ที่เกิดจากกิจกรรมทางสังคม ซึ่งทุนทางสังคมจะมีข้อผูกมัด บรรทัดฐาน และความไว้นื้อเชื่อใจที่สามารถแลกเปลี่ยนกันได้ เช่น การที่สมาชิกของชมรมร้องเพลงเข้ามามีกิจกรรมร่วมกัน เป็นเพราะเขาชอบร้องเพลง ไม่ใช่เพราะเขาต้องการสร้างเครือข่ายทางสังคมที่เข้มแข็ง แต่สิ่งที่ได้ก็คือมีการสะสมทุนทางสังคมขึ้น เขาเห็นว่าทุนทางสังคมสามารถดำรงอยู่ในรูปของผลประโยชน์สาธารณะได้เช่นเดียวกับความคิดของโคลแมน และนอกจากนี้ทุนทางสังคมก็สามารถอยู่ในรูปของผลประโยชน์เฉพาะบุคคลได้เช่นกัน³²

เขาอธิบายว่าเครือข่ายและบรรทัดฐานทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของการเอื้อประโยชน์ต่อกันและกันเป็นทุนทางสังคม เพราะเครือข่ายก็คือทุนทางสังคมในรูปแบบหนึ่งที่เราสร้างคุณประโยชน์ทั้งในปัจเจกบุคคลและกลุ่ม และเรายังสามารถลงทุนสร้างเครือข่ายได้ นอกจากนี้เขายังจัดประเภทของทุนทางสังคม โดยนำศัพท์คำว่า Bonding (ยึดโยง) Bridging (เชื่อมโยง) มาใช้ พัทธน์อธิบายว่าภายในกลุ่มหนึ่ง ๆ นั้นมีสิ่งที่ยึดโยงระหว่างสมาชิกในกลุ่มอยู่ซึ่งถือเป็นความสัมพันธ์ที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคมภายในกลุ่มนั้น ๆ ในกลุ่มเหล่านั้นก็จะมี การติดต่อสัมพันธ์กับกลุ่มอื่นเป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มให้เกิดขึ้น ซึ่งก็คือลักษณะของการสร้างเครือข่ายนั่นเอง ซึ่งเราสามารถนำทุนทางสังคมในกลุ่มและเครือข่ายนี้แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร และประสบการณ์ต่าง ๆ เพื่อสร้างสรรค์ประชาสังคมอันจะนำไปสู่การพัฒนาประชาธิปไตยให้ดีขึ้น³³

เขาได้เชื่อมโยงให้เห็นถึงความสำคัญของการตระหนักถึงภาระหน้าที่ที่แต่ละคนพึงมีต่อสังคมของตนโดยมีจิตใจที่มุ่งมั่นที่จะเข้าไปช่วยกิจกรรมสาธารณะต่างๆ ซึ่งเรียกลักษณะนี้ว่า Civic Engagement³⁴ ซึ่งจะนำไปสู่ทุนทางสังคมและความสำเร็จทางการพัฒนาผ่านช่องทางที่มีปากเสียงของประชาชน ผ่านตัวแทนประชาชน และการรับผิดชอบ (accountability)³⁵ เขาเห็น

³² ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

³³ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

³⁴ มาลิกและวาเกิล ได้อธิบายคำนี้ว่า เป็นส่วนย่อยในคำว่าทุนทางสังคมอีกทีหนึ่ง ถ้าเราเข้าใจศัพท์ดังกล่าวว่าเป็นกระบวนการที่ทำให้ประชาชน/พลเมืองหรือตัวแทนที่เขาไว้วางใจให้ใช้อิทธิพล มีส่วนร่วม และควบคุมเรื่องของส่วนรวม เราก็จะพบกระบวนการนี้ในทุนทางสังคมโดยผ่านปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนและกระบวนการที่เขาเต็มใจเข้าไปเกี่ยวข้องเพื่อให้ได้ผลลัพธ์ที่ดี

³⁵ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 38-39.

ว่าเมื่อ Civic Engagement ผั่งตริงเข้าไปในผู้คน ก็จะไปเสริมให้เกิดการเอื้อประโยชน์ต่อกันและความไว้วางใจ ซึ่งเป็นเหมือนกับตัวหล่อลื่นการดำรงชีวิตอยู่ในสังคม ความร่วมมือกับชุมชนของตัวกระทำจะเป็นตัวให้ข้อมูลเพื่อให้เกิดความไว้วางใจหรือเพื่อประกันชื่อของปัจเจกบุคคลอื่นๆ และจะลดการขวยโอกาสและการกระทำผิดได้ พัทธน์เน้นในคุณภาพของกระบวนการปฏิบัติระหว่างกัน ซึ่งไม่เกี่ยวกับการเมืองหรืออุดมการณ์ทางการเมือง³⁶

จากการกล่าวถึงทุนทางสังคมผ่านมุมมองของพัทน์ในข้างต้นจะเห็นได้ว่า “ฐานคิดและการวิเคราะห์ของเขามีความเชื่อมโยงกับเรื่องประชาสังคม โดยเขามองว่าทุนทางสังคมคือเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งแบบที่เป็นทางการ และแบบที่ไม่เป็นทางการ และมีความเชื่อมโยงกับความไว้วางใจ โดยมีการวัดฐานทางสังคมเป็นกลไกสำคัญในสร้างความสมดุลในการสร้างเครือข่ายทางสังคมและในสังคม นอกจากนี้เขายังได้ชี้ให้เห็นการใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคมในการพัฒนาประชาธิปไตยอีกด้วย”

ทุนทางสังคมในแวดวงเศรษฐศาสตร์

ธนาคารโลก (World Bank)

ธนาคารโลกถือเป็นองค์กรระหว่างประเทศหน่วยงานหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญที่ทำให้แนวคิดนี้เกิดความแพร่หลายในวงกว้างในงานด้านการพัฒนาทั่วโลก เช่น การเข้ามาให้ความช่วยเหลือประเทศไทยหลังจากวิกฤติเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในปี 2540 ของธนาคารโลกผ่านโครงการเพื่อการลงทุนทางสังคม (Social Investment Fund-SIF) ก่อให้เกิดความแพร่หลายและการยอมรับต่อแนวคิดนี้ไปในวงกว้างทั้งจากภาคส่วนต่างๆ เป็นต้น โดยแนวคิดของนักวิชาการสังคมศาสตร์ที่มีอิทธิพลในเรื่องนี้ คือ **เจมส์ โคลแมน (James Coleman)** และ **โรเบิร์ต พัทน์ (Robert Putnam)**

ธนาคารโลกมองเรื่องทุนทางสังคมอย่างกว้างๆ ตั้งแต่เรื่องของศักยภาพความสามารถ แม้แต่ระบบการเมือง เป็นเรื่องคุณสมบัติ/คุณลักษณะของสังคม (Property of society) ซึ่งเน้นความเชื่อมโยง เครือข่ายทางสังคม (Network) ที่สังคมมีและทำงานได้ แก้ปัญหาได้ ทุนทางสังคมของธนาคารโลกค่อนข้างเน้นในเรื่องขององค์กร/สถาบัน โดยมองว่าองค์กรภายนอกที่เข้าไปให้ความช่วยเหลือชุมชนหรือกลุ่มคนสามารถสร้างทุนทางสังคมให้กับคนเหล่านั้นได้ และสิ่งที่พูดถึงกันมากที่สุดที่เป็นทุนคือเรื่องของความไว้วางใจ (Trust) และการเอื้อประโยชน์ซึ่งกันและกัน

³⁶ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 39.

(Reciprocity) ทั้งหมดนี้เพื่อที่จะนำไปสู่ความร่วมมือของสังคมที่จะผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและร่วมมือกันทำงานได้³⁷

ธนาคารโลกได้ให้นิยามว่า “ทุนทางสังคม หมายถึง สถาบัน ความสัมพันธ์และบรรทัดฐาน ที่มีลักษณะทั้งเชิงคุณภาพและปริมาณของปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของสังคม และได้ชี้ให้เห็นว่าการติดต่อกันทางสังคมเป็นสิ่งสำคัญสำหรับสังคมที่จะประสบความสำเร็จทางเศรษฐกิจและการพัฒนาที่จะยั่งยืน ทุนทางสังคมไม่ได้เป็นเพียงผลรวมของสถาบัน แต่เป็นที่เชื่อมสถาบันต่างๆ เข้าด้วยกัน”³⁸

นอกจากนี้ธนาคารโลกยังมีมุมมองต่อแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมแบ่งออกได้เป็น 2 ระดับ คือ มุมมองแบบแคบ และมุมมองแบบกว้าง ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้³⁹

มุมมองแบบแคบ ในมุมมองเรื่องทุนทางสังคมแบบแคบ ธนาคารโลกมองถึง**ชุดของความสัมพันธ์ในแนวราบระหว่างคน** ซึ่งประกอบด้วยเครือข่ายทางสังคมและบรรทัดฐานที่เกี่ยวข้องซึ่งมีผลกระทบต่อผลผลิตของชุมชนและความเป็นอยู่ เครือข่ายทางสังคมสามารถเพิ่มผลผลิตโดยการลดค่าใช้จ่ายในการทำธุรกิจ และอำนวยความสะดวกในการประสานงานและความร่วมมือ นอกจากนี้ทุนทางสังคมก็ยังมีข้อเสียที่สำคัญที่ Portes และ Landholt ได้กล่าวถึงไว้ว่า ชุมชน, กลุ่มหรือเครือข่ายที่มีวัตถุประสงค์ที่ไม่ใช่เพื่อผลประโยชน์ร่วมกันต่อสังคมโดยรวม เช่น กลุ่มยาเสพติด กลุ่มอิทธิพล เป็นต้น ก็สามารถเป็นสิ่งที่ขัดขวางการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมได้เช่นกัน

มุมมองแบบกว้าง ในมุมมองแบบกว้างธนาคารโลกทำความเข้าใจที่กว้างขึ้นต่อทุนทางสังคมทั้งในด้านบวกและลบ โดยการรวมเอาความสัมพันธ์ทั้งในแนวราบและแนวตั้งระหว่างคนและรวมถึงพฤติกรรมภายในและระหว่างองค์กร มุมมองนี้ตระหนักดีว่าความสัมพันธ์ในแนวนอนมีความจำเป็นที่จะทำให้ชุมชนตระหนักถึงความรู้สึกของตนและวัตถุประสงค์ แต่ก็ยังเน้นว่ายังมีความสัมพันธ์ที่อยู่เหนือกว่า เช่น ศาสนา เชื้อชาติ สถานะทางเศรษฐกิจและสังคม เป็นต้น

³⁷ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

³⁸ The World Bank, What is social capital[online], 23 Dec 2011. Available from : <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTSOCIALDEVELOPMENT/EXTTSOCIALCAPITAL/0,,contentMDK:20185164~menuPK:418217~pagePK:148956~piPK:216618~theSitePK:401015,00.html>

³⁹ Ibid.

ความสัมพันธ์ในแนวนอนจะกลายเป็นพื้นฐานสำหรับการแสวงหาผลประโยชน์ในวงแคบและการเข้าถึงแหล่งข้อมูลและความช่วยเหลือ

จากการกล่าวถึงทุนทางสังคมผ่านมุมมองของธนาคารโลกในข้างต้นจะเห็นได้ว่า “ฐานคิดและการวิเคราะห์ของธนาคารโลกมีความเชื่อมโยงและพัฒนามาจากงานของเจมส์ โคลแมน (James Coleman) โรเบิร์ต พัทนัม (Robert Putnam) และงานวิจัยของธนาคารโลก โดยธนาคารโลกมองว่าทุนทางสังคมคือสถาบัน ความสัมพันธ์ และบรรทัดฐาน ที่เป็นปฏิสัมพันธ์หรือการอยู่ร่วมกันของคนในสังคม โดยมีจุดเน้นในเรื่องขององค์กร/สถาบัน และสามารถนำไปใช้ประโยชน์ในการพัฒนาเศรษฐกิจและการพัฒนาที่ยั่งยืนได้”

จากการนำเสนอฐานคิด การวิเคราะห์ และประยุกต์ใช้ แนวคิดทุนทางสังคมในมุมมองของนักคิดและองค์กรที่สำคัญดังที่กล่าวถึงในข้างต้น น่าจะช่วยสร้างความเข้าใจต่อแนวคิดนี้มากยิ่งขึ้นในอีกระดับหนึ่ง ว่าแม้จะมีแต่ละคนแต่ละองค์กรจะมีจุดเน้นร่วมกันในแนวคิดนี้คือการชี้ให้เห็น “ความสำคัญและประโยชน์ของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในระดับปัจเจกชน กลุ่ม องค์กร และเครือข่าย ภายใต้บรรทัดฐานทางสังคมที่มีร่วมกัน” แต่ภายใต้ฐานคิด การวิเคราะห์ และการนำไปใช้ประโยชน์ที่แตกต่างกันของนักคิดและองค์กรต่างๆ จึงทำให้การมองแนวคิดทุนทางสังคมแตกต่างกันไป

2.1.3 ประเด็นวิพากษ์วิจารณ์ต่อแนวคิดทุนทางสังคม

นอกจากการชี้ให้เห็นความสำคัญและประโยชน์ของความสัมพันธ์ทางสังคมในระดับปัจเจกชน กลุ่ม องค์กร และเครือข่าย ภายใต้บรรทัดฐานทางสังคมที่มีร่วมกันในแง่บวกแล้ว เช่น การมีทุนทางสังคมจะช่วยให้เกิดความไว้วางใจ เชื่อใจ เอื้ออาทรและการช่วยเหลือเกื้อกูลต่อกันและกัน ก่อให้เกิดความร่วมมือระหว่างกัน และก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนหรือการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารระหว่างกัน โดยเฉพาะในหมู่สมาชิกในกลุ่มหรือในเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมนั้นๆ เป็นต้น ซึ่งการมีทุนทางสังคมในแง่นี้อาจนำไปสู่การพัฒนาประชาธิปไตย การสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการพัฒนาที่ยั่งยืนดังที่กล่าวถึงมาแล้วในหัวข้อที่ผ่านมา ในต่างประเทศก็ยังมี การวิพากษ์วิจารณ์ต่อแนวคิดทุนทางสังคมและการตั้งข้อสงสัยต่อแนวคิดทุนทางสังคมว่าในอีกด้านหนึ่งทุนทางสังคมก็มีแง่ลบหรือในด้านที่ไม่ดีอยู่เช่นกัน โดยเฉพาะมิติเชิงอำนาจ และผลลัพธ์ในด้านลบ (ซึ่งรวมถึงในกลุ่มอาชญากรรมหรือต่อต้านสังคม)

ดังนั้น การนำเสนอเนื้อหาในส่วนนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อสะท้อนให้เห็นประเด็นการวิพากษ์วิจารณ์ต่อแนวคิดทุนทางสังคมในแง่ลบหรือในด้านที่ไม่ดีในต่างประเทศดังกล่าว โดยประเด็นสำคัญดังนี้

1. แนวคิดทุนทางสังคมกระแสหลักจะพูดถึงความขัดแย้งในสังคม และมิติของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ⁴⁰ อย่างไรก็ดี ในประเด็นที่ขาดหายไปนี้อาจเห็นได้ในมุมมองของ **ปีแอร์ บูดีเยอร์ (Pierre Bourdieu)** ซึ่งให้ความสำคัญของทุนทางสังคมในฐานะเครื่องมือของอำนาจ⁴¹ แต่ก็น่าเสียดายว่าแนวคิดของเขาก็ไม่ได้รับความนิยมนัก นอกจากนี้ **นาน ลิน (Nan Lin)** ยังชี้ให้เห็นถึง ความเหลื่อมล้ำของทุนสังคมระหว่างผู้ที่อยู่ในตำแหน่งทางสังคมที่สูงกว่า กับผู้ที่อยู่ในตำแหน่งที่ต่ำกว่าอีกด้วย⁴²”
2. ทุนทางสังคมกระแสหลักให้ความสำคัญกับเครือข่ายทางสังคมที่มีความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ เช่น องค์กรอาสาสมัครหรือประชาสังคม เป็นต้น ในขณะที่เครือข่ายทางสังคมที่มีการจัดช่วงชั้นหรือมีความสัมพันธ์ในแนวตั้งไม่นับรวมเป็นทุนทางสังคม⁴³
3. ด้านมืดของทุนทางสังคม

ในขณะที่นักวิชาการกระแสหลัก สนใจเฉพาะประโยชน์ของทุนทางสังคมในการพัฒนา ยังมีนักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงอีกด้านหนึ่งของทุนสังคม นำโดย **อะเลฮานโดร โพรเตส (Alejandro Portes)**⁴⁴ เขาจำแนกด้านลบของทุนทางสังคมออกได้ 3 รูปแบบด้วยกัน คือ

ประการที่หนึ่ง ก่อให้เกิดปัญหาการกีดกันคนนอก (Exclusion problem) กล่าวคือ ความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นของคนกลุ่มหนึ่งอาจก่อให้เกิดการกีดกันผู้อื่นในการเข้ามาจัดสรรทรัพยากรได้ ส่งผลให้เกิดปัญหาการผูกขาดการจัดสรรทรัพยากรบางอย่างที่เฉพาะเจาะจงให้แก่คนที่อยู่ในกลุ่มความสัมพันธ์เท่านั้น เช่น คนจีนที่อยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และคนละตินอเมริกา ทุนทางสังคมจะเข้มแข็งในหมู่เครือญาติ แต่มีเพื่อนฝูงที่ค่อนข้างแคบทำให้ไม่ไว้วางใจบุคคลภายนอกกลุ่ม และเมื่อเกิดกรณีการทุจริตคอร์รัปชันก็จะใช้ธรรมเนียมการปฏิบัติของกลุ่มลงโทษซึ่งแตกต่างกันไปในแต่ละตระกูล เมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยมเสรีที่มีการแข่งขันกันสูง ธุรกิจที่

⁴⁰ Martti Siisiainen, Two Concepts of Social Capital: Bourdieu vs Putnam, 2000 อ้างถึงใน นิธิ เนิ่งจันงค์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 118-119.

⁴¹ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

⁴² Nan Lin, Social Capital: A Theory of Social Structure and Action, 2001 อ้างถึงใน ประชาธิปกกะทา, เรื่องเดียวกัน.

⁴³ Paul Francis, Social Capital: Civil Society and Social Exclusion. 2000 อ้างถึงใน ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 49.

⁴⁴ Alejandro Portes, Social Capital; its origins and applications in modern sociology, 1998 อ้างถึงใน ประชาธิปกกะทา, เรื่องเดียวกัน.

บริหารงานแบบเครือญาติมักไปไม่รอดเมื่อเทียบกับธุรกิจที่บริหารโดยมืออาชีพที่มีความสามารถ ซึ่งไม่ได้จำกัดเฉพาะกลุ่มเครือญาติเท่านั้น

ประการที่สอง ก่อให้เกิดปัญหาการจำกัดเสรีภาพ หรือจ่ายราคาของการมีพันธะกับทุนทางสังคมนั้นมากเกินไป (Heavy obligation) กล่าวคือ เครือข่ายหรือความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดและแข็งแกร่งเกินไป อาจยอมรับเฉพาะแต่คนที่เชื่อฟังกฎเกณฑ์ที่เข้มงวดและไม่ยืดหยุ่นเท่านั้น การพยายามทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในกฎเกณฑ์ที่บางครั้งเป็นผลดีต่อสังคมโดยรวม จะถูกพิพากษาขับออกจากชุมชนความสัมพันธ์ทันที เช่น ชุมชนชาวจีนในซานฟรานซิสโก แม้จะช่วยเหลือสมาชิกของชุมชนให้ก่อตั้งธุรกิจได้ง่าย แต่อีกด้านหนึ่งก็จะถูกควบคุมอย่างใกล้ชิดจากกลุ่มครอบครัวและบริษัทที่มีอยู่ ผู้ที่ต้องการให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใดๆ จะถูกขับออกจากชุมชนทันที

ประการที่สาม ก่อให้เกิดปัญหาการเข้าสู่วังวนของความเลวร้าย (Downward-leveling pressure) การเข้าไปอยู่ในกลุ่มความสัมพันธ์บางรูปแบบ เช่น แก๊งวัยรุ่น แก๊งมาเฟีย แม้จะให้ผลประโยชน์หลายอย่างกับคนในแก๊ง แต่การอยู่ในกลุ่มดังกล่าว มีทั้งแรงกดดันและวัฒนธรรมหลายๆ อย่างที่จุดดิ่งให้ลงสู่ห้วงแห่งความเลวร้าย เช่น วัฒนธรรมการใช้ความรุนแรง การเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับยาเสพติด การเรียกค่าคุ้มครอง ซึ่งไม่เป็นผลดีแต่ประการใดต่อสังคมโดยรวม

มาลิกและวาเกิล (Malik and Wagle)⁴⁵ เห็นว่าทุนทางสังคมในด้านลบก็ย่อมมีอยู่ด้วย เพราะการสร้างและการรักษาความสัมพันธ์อาจจะมีการลงทุน (เพิ่มเติม) ที่ทำให้มีประสิทธิภาพขึ้น อีกทั้งความยึดโยงในกลุ่มก็อาจจะเป็นการปิดตาคนในกลุ่มก็เป็นได้ เช่น

- ทุนทางสังคมจะทำให้เกิดเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการและอุปสรรคต่อการเป็นผู้ประกอบการ
- ทุนทางสังคมของคนในชุมชนที่เหนียวแน่นมากๆ อาจจะเป็นผลให้คนในชุมชนต่อต้านข้อมูลข่าวสาร ใจแคบ
- ทุนวัฒนธรรม (ที่ถือเป็นหนึ่งในทุนทางสังคม) เช่น ผู้หญิงในอินเดียต้องหยุดเรียนเพื่อทำอย่างอื่นให้กับครอบครัวตามความเชื่อของคนในสังคม

พอล ฟรานซิส (Paul Francis)⁴⁶ จาก University of East Anglia, UK ชี้ให้เห็น ด้านลบของทุนทางสังคมใน 4 รูปแบบ ดังนี้

⁴⁵ Malik and Wagle, 2002 อ้างถึงใน ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.

⁴⁶ Paul Francis, "Social Capital, Civil Society and Social Exclusion," 2000 อ้างถึงใน ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 50.

- (1) การรวมกลุ่มที่สร้างผลประโยชน์เฉพาะกลุ่ม แต่เป็นโทษกับสังคมหมู่่มาก เช่น กลุ่ม ค้ายาเสพติด และ กลุ่ม Ku Klux Klan
- (2) การใช้อิทธิพลของกลุ่มผลประโยชน์ทางการเมืองยังมีการใช้อิทธิพลในการเปลี่ยนแปลงนโยบายบางอย่างที่เอื้อต่อผลประโยชน์ตัวเอง เช่น นโยบายสวัสดิการ เป็นต้น
- (3) การเป็นเครือข่ายกันอาจเป็นตัวขัดขวางการทำงานได้ โดยเฉพาะในสังคมที่มีวัฒนธรรมเป็นหนึ่งเดียวสูง
- (4) ถ้ายอมรับทฤษฎีของพัทน์ม ก็หมายความว่าเฉพาะองค์กรบางประเภทเท่านั้นที่เป็นประโยชน์ต่อรัฐบาลและเศรษฐกิจ ในขณะที่องค์กรที่มีระบบการแบ่งชั้นการทำงานถือว่าไม่เป็นประโยชน์

จากการประมวลข้อสังเกตหรือข้อพิจารณาที่ได้มีนักคิด/ นักวิชาการในต่างประเทศได้ตั้งข้อสังเกตไว้ข้างต้น พอจะสรุปประเด็นร่วมซึ่งเป็นผลในด้านลบของทุนทางสังคม ได้ดังนี้

- (1) การกีดกันคนนอก สมาชิกกลุ่มบางคนอาจใช้สายสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นขัดขวางไม่ให้คนอื่นซึ่งนำผลประโยชน์มาให้กลุ่มเข้าถึงกลุ่มตน รวมถึงการใช้ความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นในการกีดกันผู้อื่นในการเข้ามาจัดสรรทรัพยากรโดยการผูกขาดการจัดสรรทรัพยากรบางอย่างที่เฉพาะเจาะจงให้แก่คนที่อยู่ในกลุ่มความสัมพันธ์เท่านั้น
- (2) การทำให้บรรทัดฐานของตนเองหรือของกลุ่มอยู่ในระดับต่ำลง เช่น กลุ่มคนในสังคมหนึ่งอาจทำให้คนอื่นกลุ่มต้องปฏิบัติตามบรรทัดฐานของตัวเอง หรือการยอมรับเฉพาะแต่คนที่เชื่อฟังกฎเกณฑ์ที่เข้มงวดและไม่ยืดหยุ่นเท่านั้น และการพยายามทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในกฎเกณฑ์ที่บางครั้งเป็นผลดีต่อสังคมโดยรวม อาจจะถูกพิพากษาขับออกจากชุมชนความสัมพันธ์ทันที เป็นต้น นอกจากนี้ยังรวมถึงการเข้าไปอยู่ในกลุ่มความสัมพันธ์บางรูปแบบที่มีองค์กรที่มีรูปแบบที่ชัดเจนโดยเฉพาะที่มีเป้าประสงค์ในด้านการก่ออาชญากรรมหรือในเชิงต่อต้านสังคม แม้จะให้ผลประโยชน์หลายอย่าง แต่การอยู่ในกลุ่มดังกล่าว มีทั้งแรงกดดันและวัฒนธรรมหลายๆ อย่างที่จุดดิ่งให้ลงสู่ห้วงแห่งความเลวร้าย
- (3) การมีเครือข่ายหรือความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดและแข็งแกร่งเกินไปที่ถือเป็นทุนทางสังคมที่เข้มแข็งอาจทำให้เกิดความเข้มงวดต่อเสรีภาพส่วนบุคคล หรืออาจจะเป็นผลให้คนในกลุ่มต่อต้านข้อมูลข่าวสาร และใจแคบ

จากการลำดับความเป็นมาในประเด็นการวิพากษ์วิจารณ์ต่อแนวคิดทุนทางสังคม จะเห็นได้ว่า แม้ในกลุ่มนักคิดและองค์กรต่างๆ จะพยายามชี้ให้เห็นความสำคัญและประโยชน์ของความสัมพันธ์ทางสังคมในระดับปัจเจกชน กลุ่ม องค์กร และเครือข่าย ภายใต้บรรทัดฐานทางสังคมที่มีร่วมกันในแง่บวก ซึ่งอาจนำไปสู่การพัฒนาประชาธิปไตย การสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการพัฒนาที่ยั่งยืนแล้ว ก็ยังพบว่ามีการวิพากษ์วิจารณ์ถึงแนวคิดทุนทางสังคมและการตั้งข้อสังเกตต่อแนวคิดทุนทางสังคมว่าในอีกด้านหนึ่งทุนทางสังคมก็มีแง่ลบหรือในด้านที่ไม่ดีกันอย่างกว้างขวางในระดับหนึ่งเช่นกัน โดยเฉพาะมิติเชิงอำนาจ และด้านมืดของทุนทางสังคมด้วย

ในประเด็นที่เกี่ยวข้องเรื่องนี้ โรเบิร์ต พัทนัม (Robert Putnam) ได้อธิบาย (เสนอ)ว่า “องค์กรพัฒนาเอกชนอาจจะเป็นทุนทางสังคมในความหมายของการรวมตัวกัน แต่ไม่ได้หมายความว่าองค์กรพัฒนาเอกชนทั้งหมดจะเป็นทุนทางสังคมโดยอัตโนมัติ เพราะบางครั้งองค์กรพัฒนาเอกชนก็ทำงานแบบราชการ (ที่มีการจัดช่วงชั้น) ในขณะที่การรวมตัวกันของกลุ่มเพื่อนแบบไม่เป็นทางการยังมีลักษณะเป็นทุนทางสังคมมากกว่า แต่อย่างไรก็ดี เขาก็ยอมรับว่าทุนทางสังคมมีทั้งด้านบวกและลบ⁴⁷”

2.2 การใช้แนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย: ความเป็นมาและการให้ความหมายของแนวคิดทุนทางสังคมในสังคมไทย

ในประเทศไทย “แนวคิดทุนทางสังคม” (Social Capital) กลายเป็นแนวคิดที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายหลังจากวิกฤติเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในปี 2540 เป็นต้นมา ผลของวิกฤติเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นยังผลให้เกิดกระแสการวิพากษ์วิจารณ์ต่อการพัฒนาเศรษฐกิจกระแสหลักที่เน้นความเจริญด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก เกิดกระแสการเรียกร้องการพัฒนาที่มาจากฐานล่างและการเข้าไปมีส่วนร่วมในการพัฒนาตนเองของประชาชนไม่ใช่การพัฒนาจากบนลงล่างเช่นในอดีต แนวคิดทุนทางสังคมจึงกลายเป็นวาทกรรมการพัฒนาที่โดดเด่นที่ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมหลังจากวิกฤติเศรษฐกิจ โดยมีตัวกระตุ้นที่สำคัญอย่าง “กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม” (Social Investment Fund-SIF)⁴⁸ ซึ่งเป็นโครงการที่ได้รับความช่วยเหลือ

⁴⁷ โรเบิร์ต พัทนัม (Robert Putnam) อ้างถึงใน สุรางค์รัตน์ จำเนียรพล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

⁴⁸ กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (Social Investment Fund-SIF) เป็นโครงการที่ได้รับความช่วยเหลือทางด้านวิชาการและเงินกู้จาก ธนาคารโลก (World Bank) ภายใต้โครงการลงทุนเพื่อสังคม (Social Investment Project: SIP) เพื่อแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการบรรเทาผลกระทบทางเศรษฐกิจ

ทางด้านวิชาการและเงินกู้จากธนาคารโลก ที่มีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่แนวคิดนี้ในวงกว้าง และได้รับการตอบรับจากวงการพัฒนาเป็นอย่างมากจากทั้งในหมู่ของนักวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน ภาคประชาชน และภาครัฐ

อย่างไรก็ดี แนวคิดทุนทางสังคมที่ถูกใช้ในสังคมไทยไม่เหมือนกับแนวคิดตะวันตกเสียทีเดียว ทั้งยังมีความหลากหลาย ถูกใช้ในหลายวงการ ในเบื้องต้น อาจจัดกลุ่มวาทกรรมทุนทางสังคมจากกลุ่มที่มีอิทธิพลในการขับเคลื่อนแนวคิดในสังคมไทยได้ดังนี้

วาทกรรมทุนทางสังคมของภาคประชาสังคม

การทำความเข้าใจวาทกรรมทุนทางสังคมของภาคประชาสังคม อาจเริ่มต้นจากแนวคิดที่ถูกนำเสนอผ่านกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (SIF) ซึ่งเป็นโครงการที่ได้รับความช่วยเหลือทางด้านวิชาการและเงินกู้จากธนาคารโลกภายใต้โครงการลงทุนเพื่อสังคม (Social Investment Project: SIP) เพื่อแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ โดยธนาคารโลกเข้ามามีบทบาทในการกำหนดนโยบายในช่วง 6 เดือนแรก ต่อมาเอนก นาคะบุตร ผู้อำนวยการและคณะทำงานในขณะนั้น เห็นว่ายุทธศาสตร์ที่ธนาคารโลกไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงในหลายเรื่อง จึงค้นคว้าศึกษาแนวคิดทุนทางสังคมจากความคิดและประสบการณ์ที่ได้รวบรวมจากการทำงานชุมชน และปฏิเสธแนวทางการให้นิยามทุนทางสังคมตามธนาคารโลก โดยเห็นว่าแนวคิดทุนทางสังคมที่มีอยู่เป็นแนวคิดที่มีก่อนจะรับมาจากธนาคารโลก แนวคิดทุนทางสังคมที่ใช้ในระยะต่อมาจึงไม่เหมือนกับแนวคิดของธนาคารโลกเสียทีเดียว⁴⁹

ทุนทางสังคมที่เอนกนำมาใช้ในโครงการ SIF มีอยู่ 5 รูปแบบ ได้แก่⁵⁰

1. จิตวิญญาณระบบคุณค่าสำนึกท้องถิ่นความภาคภูมิใจที่มีต่อถิ่นฐานบ้านเกิด รวมเรียกว่า Spirit Capital สิ่งนี้ในสังคมไทยมีมาตลอดในความรู้สึกของคนที่รักบ้านรักเมือง และพร้อมที่จะลุกขึ้นมา เสียสละ ช่วยกันทำบ้านเมืองที่เขารัก เขาผูกพันเป็นที่เกิด เป็นทั้งถิ่นที่อยู่ของบรรพบุรุษ และเป็นทั้งความหวังของลูกหลานที่จะดูแลสืบต่อ Spirit เหล่านี้เป็นสิ่งที่สังคมไทยมี

และสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนทั้งในชนบทและในเมือง เพื่อการฟื้นฟูเศรษฐกิจและสังคมไปสู่การพึ่งตนเองในระยะยาว ภายใต้กรอบแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม ซึ่งเน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของภาคประชาชนในรูปแบบองค์กรชุมชนและเครือข่าย ที่เข้ามามีส่วนร่วมในขั้นตอนต่างๆ ของการพัฒนาชุมชน

⁴⁹ เอนก นาคะบุตร, กระบวนทัศน์ใหม่สู่ศตวรรษที่ 21, (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม, 2545) หน้า 119-133.

⁵⁰ เอนก นาคะบุตร, เรื่องเดียวกัน, หน้า 16-20.

ปรากฏอยู่อย่างชัดเจน ทั้งที่เป็นเรื่องคุณค่า พิธีกรรม ความภาคภูมิใจที่อยู่ในจิตใจของผู้คนแต่ละเมือง

2. ทูตทางภูมิปัญญา กล่าวคือ ในช่วงวิกฤติเศรษฐกิจแม้ว่าประเทศจะสูญเสียเงินทอง และมีหนี้สินเพิ่มขึ้นประชาชนตกงาน แต่เราก็จะพบว่าสิ่งที่มีอยู่ในท้องถิ่นต่างๆ ที่สามารถนำเอากลับมาใช้ใหม่ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงชี้ทิศทางที่จะกลับมาใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งได้ปรับตัวเป็นมรดกตกทอดมากับแผ่นดิน โดยหันกลับมาหา “ระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง” ทั้งในด้านการใช้ชีวิต การประกอบอาชีพ การจัดการทรัพยากร การจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ ชุมชนกับชุมชนอื่นข้างเคียง

3. ทรัพยากรมนุษย์ ทรัพยากรบุคคล เป็นทุนที่มีอยู่ในตัวมนุษย์ ความรักเพื่อน ความรักศักดิ์ศรีของคนไทย เราพบว่าผู้นำทางความคิดทั้งในชนบทและในเมือง ทั้งที่เป็นผู้นำจิตวิญญาณ ผู้นำอาวุโส ผู้นำทางเกษตร ผู้นำสตรี เยาวชน เหล่านี้เป็นสินทรัพย์ที่ไม่มีวันหมดสิ้น ซึ่งเป็นบุคคลที่มีความสามารถระดับหนึ่ง และมีความพร้อมที่จะปรับตัวเข้าสู่ความร่วมมือระหว่างองค์กร เครือข่ายกับเครือข่าย เช่น มีอาสาสมัครเข้ามาทำงานช่วยเหลือ แบ่งปัน ขยายเครือข่าย ขยายบทบาทเรียน ทรัพยากรบุคคลเหล่านี้มีอยู่อย่างหลากหลาย และเป็นผู้นำทั้ง 3 รุ่น ได้แก่ ผู้นำอาวุโส ผู้นำรุ่นกลางที่มีการศึกษา เคยผ่านการทำงานในภาคเมือง และกลับบ้าน และผู้นำรุ่นใหม่ ที่ผ่านระบบโรงงาน ผ่านความทันสมัยในภาคเมือง คน 3 รุ่น กำลังทำงานร่วมกันอยู่ในสังคมฐานล่าง (เป็นเรื่องน่าสนใจว่าเอนก นาคะบุตร ให้ความสำคัญกับชนชั้นกลางที่ได้รับการศึกษาสมัยใหม่ อยู่ในภาคราชการ ภาคธุรกิจ ภาคองค์กรพัฒนาเอกชน ภาคสื่อมวลชน ในฐานะเป็นผู้เชื่อมต่อความสลับซับซ้อนของเมืองหลวง และของโลกกับท้องถิ่นเข้าด้วยกัน)

4. ทูตทางทรัพยากรธรรมชาติ คือทุนที่ท้องถิ่นไทย และภาคประชาสังคมสามารถนำกลับมาใช้ได้อย่างเต็มที่ และสามารถพวงตัวอยู่ได้ในสถานการณ์ที่ปั่นป่วน แม้จะมีความเสื่อมโทรมและวิกฤติในตัวเองอยู่ไม่น้อย ดังจะพบว่ามีสภาพป่าและพื้นที่ป่าเสื่อมโทรมและลดน้อยลง ภาวะแห้งแล้ง และน้ำท่วมปรากฏอยู่ทุกจังหวัด อย่างไรก็ตามขณะนี้ทรัพยากรจำนวนหนึ่งได้ถูกนำกลับมาเป็นปัจจัยสำคัญในการฟื้นฟูการอนุรักษ์ และยังใช้ประโยชน์ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติให้เป็นทุนทางสังคมในการสร้างฐานอาชีพ ฐานเศรษฐกิจ ฐานการมีชีวิตอยู่รอดของชุมชน โดยเฉพาะในชุมชนชนบทในช่วงหลังวิกฤติเศรษฐกิจ

5. กองทุนสาธารณะชุมชน ที่เรียกว่า Social Fund เช่น กองทุนฌาปนกิจ ธนาคารข้าว กลุ่มออมทรัพย์ ธนาคารควาย เป็นต้น การจัดการทุนทางเศรษฐกิจที่เป็นทั้งปัจจัยการผลิตซึ่งทั้งหมดนี้รวมกันเรียกว่า “ทุนทางสังคม” ที่เป็นมรดกตกทอดอยู่ในสังคมไทย

สำหรับปัจจัยที่มีผลต่อทุนทางสังคมเขากล่าวว่าเป็น “การรวมกลุ่มและความร่วมมืออย่างต่อเนื่องของชุมชน และมีความเชื่อร่วมกัน เช่น ศาสนา ความเชื่อของท้องถิ่น ประเพณี ที่นำไปสู่การทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน รวมทั้งสถาบันทางสังคม เช่น วัด โบสถ์ การมีวัฒนธรรมและประวัติดั้งเดิมร่วมกัน การติดต่อสื่อสารกันในชุมชน เหล่านี้มีผลทำให้เกิดทุนทางสังคม”

สำหรับแหล่งกำเนิดทุนทางสังคมในทัศนะของ SIF ได้แก่⁵¹

1. วัฒนธรรมชุมชน เป็นสิ่งที่ผูกพันแนบแน่นกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิด การมองโลก ความเชื่อ และจิตสำนึกที่สัมพันธ์กับบุคคลในระดับปัจเจก บุคคล ชนเผ่า และเชื้อชาติ ได้แก่ ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรม และประเพณีต่างๆ ในบางพื้นที่ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์มีส่วนในการช่วยรักษาทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ และแหล่งน้ำไว้ได้อย่างสมบูรณ์

2. กฎจารีต ประเพณี อันเป็นลักษณะเฉพาะอย่างของท้องถิ่นที่หล่อหลอมมาจากประสบการณ์ของคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งเป็นสำนึกร่วมกันของคนในชุมชน ที่มุ่งสร้างระบบขึ้นมาเพื่อดูแลควบคุมชุมชนให้ดำเนินชีวิตไปตามระบบคุณค่าและระบบคิดของคนในชุมชนนั้น เช่น กฎของการแบ่งปันน้ำ (ระบบเหมืองฝาย) การจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชาวไทลื้อ อำเภอป่าจืดน่าน ที่มีพิธีกรรมสืบชะตาแม่น้ำ สร้างกฎเกณฑ์การแบ่งปันน้ำแบบสังคมเครือญาติ

3. ภูมิปัญญาท้องถิ่นและกระบวนการเรียนรู้ที่ชุมชนสั่งสมมา เช่น ภูมิปัญญาด้านการเกษตร การแพทย์พื้นบ้าน ศิลปหัตถกรรม และการดูแลทรัพยากรธรรมชาติ องค์การเหล่านี้กลั่นกรองจากประสบการณ์ที่ละเอียดลึกซึ้งที่แนบแน่นกับธรรมชาติอย่างแยกไม่ออก

4. ระบบกรรมสิทธิ์ และการจัดการทรัพยากรของชุมชน อันได้แก่ ทรัพยากรธรรมชาติ โบราณวัตถุ ที่ตกทอดมาจากบรรพบุรุษ ที่ต้องปกป้องบำรุงรักษา ทั้งแหล่งน้ำ ผืนดิน ผืนป่า แร่ธาตุ ที่เกี่ยวพันกับวิถีแห่งการดำรงชีวิตของชุมชนเกษตรกรรม ส่วนโบราณสถาน โบราณวัตถุ มีความหมายในด้านจิตใจที่สำนึกผูกพันในเชิงประวัติศาสตร์ของชนชาติมากกว่าในเชิงธุรกิจ

5. ระบบความสัมพันธ์ ของคนในชุมชนที่มีลักษณะของครอบครัวเครือญาติ มีความเอื้ออาทร เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่

6. ทรัพยากรบุคคล ซึ่งเป็นกำลังสำคัญในการสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง แบ่งออกเป็น 2 กลุ่มคือ

⁵¹ สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, ชุมชนเข้มแข็ง ทุนทางสังคมของไทย.”

(กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, 2541) หน้า 47.

6.1 ผู้นำชาวบ้าน พระ ผู้อาวุโส ผู้นำเกษตรกร ประชาชนชาวบ้าน เหล่านี้มีความสำคัญในกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้าน การเสริมสร้างภูมิปัญญาท้องถิ่น และการพึ่งตนเอง อันเป็นเรื่องของความเข้มแข็งของชุมชน

6.2 กลุ่มองค์กรชุมชนที่ดำเนินกิจกรรมสาธารณะ เป็นกลุ่มที่รวมกันเป็นกลุ่มนักคิด กลุ่มอาชีพ กลุ่มศาสนา เพื่อทำกิจกรรมอันเกิดประโยชน์แก่ชุมชน เช่น กลุ่มแม่บ้านทอผ้า กลุ่มเยาวชนด้านยาเสพติด กลุ่มหอพื้นบ้าน คณะกรรมการรักษาป่าต้นน้ำ องค์กรชุมชนเหล่านี้เป็นกลุ่มในภาคประชาชนที่สามารถขยายเครือข่ายให้กว้างขวางและเข้มแข็งได้ต่อไป

นอกจากเอนก นาคะบุตรและสำนักงานกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (SIF) แล้วยังมีนักคิด นักวิชาการ นักปฏิบัติ และองค์กรอื่นๆ ในภาคประชาสังคมที่พยายามให้ความหมายและอธิบายแนวคิดนี้ ที่สำคัญมีดังนี้

ประเวศ วะสี⁵² ถือเป็นบุคคลแรกๆ ที่ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมไว้ว่าคือ “การที่คนมารวมกัน เอาความดีมารวมกัน เอาความรู้มารวมกัน เรียกว่าเกิดทุนทางสังคมซึ่งนำไปสู่พลังทางสังคมที่จะแก้ปัญหาต่างๆ อย่างได้ ทุนทางสังคมมีความใกล้เคียงหรือตรงกับสังคมเข้มแข็ง ลักษณะที่สำคัญของสังคมที่เข้มแข็ง คือ การรวมกลุ่มกัน หรือความเป็นกลุ่มก้อนทางสังคม ตรงข้ามกับสังคมที่อ่อนแอจะเป็นสังคมที่มีความสัมพันธ์เชิงอำนาจในทางตั้ง และเป็นสังคมแบบตัวใครตัวมัน แต่สังคมที่มีการรวมตัวเป็นกลุ่มมีความเป็นชุมชนจะเป็นสังคมที่เข้มแข็ง”

ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม⁵³ อธิบายว่า “ทุนทางสังคมเป็นนามธรรม หมายถึงความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่น ความสามัคคี การรวมพลัง มีองค์กรมีหน่วยที่จัดการ จัดระบบต่างๆ ในชุมชน มีศิลปวัฒนธรรม มีจิตรวมใจ มีศีลธรรม มีความสมัครสมานรักใคร่กลมเกลียวกัน สิ่งต่างๆ เหล่านี้เรียกว่า “ทุนทางสังคม” ซึ่งจะเป็นพื้นฐานให้ท้องถิ่นและชุมชนมีการพัฒนาที่เข้มแข็งจริงจังและยั่งยืน”

เสน่ห์ จามริก⁵⁴ ได้ให้ความหมายของคำว่าทุนทางสังคมไว้ว่า “วัฒนธรรม ภูมิปัญญา จารีตประเพณี ความสัมพันธ์ และทรัพยากรของสังคม ที่สมาชิกในชุมชนนั้นๆ สามารถใช้เพื่อ

⁵² ประเวศ วะสี, ชุมชนเข้มแข็ง ทุนทางสังคมของไทย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, 2542).

⁵³ ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม, ชุมชนเข้มแข็ง ทุนทางสังคมของไทย, (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, 2542).

⁵⁴ เสน่ห์ จามริก อ้างถึงใน พระระวี สีเหลืองสวัสดิ์, การศึกษาเรื่องทุนทางสังคมจากมุมมองแบบไทย, 2544 อ้างถึงใน ประไพ ศิวะลีราวิลาส, เรื่องเดียวกัน, หน้า 38-39.

ต่อรองกับบุคคลภายนอกชุมชนได้ เช่น ทูทางสังคมอาจเป็นเครื่องมือของประเทศกำลังพัฒนาในการดำรงอยู่ในกระแสโลกาภิวัตน์ เป็นต้น” สำหรับบทบาทและหน้าที่ของทูทางสังคมเขาเห็นว่า “แนวคิดทูทางสังคมเกิดขึ้นเพื่อเป็นเครื่องมือสำคัญในการเจรจาต่อรอง เช่น คนไทยภูเขา เขาจะพูดเกี่ยวกับประวัติศาสตร์การดำรงอยู่ที่ยาวนานของเขาเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นและวัฒนธรรม เหมือนกับเป็นทูทางสังคมของพวกเขา และเราควรจะมีมองทูทางสังคมเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเปิดพื้นที่ทางสังคมให้กับคนชายขอบเหล่านี้” นอกจากนี้ ในความคิดของเขาเห็นว่า “ทูทางสังคมเป็นเรื่องที่อธิบายเกี่ยวกับ ศาสนา ความเป็นชุมชน และกลุ่มวัฒนธรรมต่างๆ รวมทั้งความร่วมมือกัน มีความสนใจร่วมกัน เช่น กลุ่มความร่วมมือด้านสิ่งแวดล้อม กลุ่มความร่วมมือทางการเมือง และยิ่งกว่านั้นทูทางสังคมยังเป็นการผสมผสานความรู้เดิมและความรู้ใหม่ไว้ด้วยกัน โดยที่ภูมิปัญญาท้องถิ่นจะไม่ถูกทำลายโดยการพัฒนาตามแนวสมัยใหม่หรือความเป็นเหตุผลทางวิทยาศาสตร์”

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่า วาทกรรมของทูทางสังคมในภาคประชาสังคม มีจุดเด่นที่การยึดโยงทูทางสังคมกับวัฒนธรรมชุมชน เน้นไปที่พลังชุมชนที่มีความเข้มแข็ง การเชื่อมโยงภูมิปัญญาท้องถิ่นกับทูทางสังคม ทั้งยังมีการผนวกทูลักษณะอื่น อย่างทรัพยากรมนุษย์ ภูมิปัญญา ทรัพยากรธรรมชาติ เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของทูทางสังคม นิยามเช่นนี้แตกต่างจากการให้ความหมายของนักคิดในฝั่งตะวันตกที่ให้ความสำคัญกับเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม ความไว้วางใจและบรรทัดฐานการตอบแทนซึ่งกันและกันเป็นหลัก นอกจากนี้ การตีความของนักคิดในฟากประชาสังคมที่เห็นว่า ทูทางสังคม หมายถึง ทรัพยากรทั้งหมดในสังคม รวมไปถึงการเน้นไปที่พลังความดี ทำให้เกิดพลวัตความหมายจนเปลี่ยนไปเป็น “การเป็นทุนของสังคม” ซึ่งมีความหมายกว้างขวางกว่าทูทางสังคม⁵⁵

วาทกรรมทูทางสังคมในภาควิชาการ

มีนักวิชาการไทยจำนวนมากที่ให้ความสนใจกับแนวคิดทูทางสังคม ที่สำคัญได้แก่

อมรา พงศาพิชญ์⁵⁶ มองว่า ทูทางสังคม คือ ความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบและแนวตั้งระหว่างบุคคล สถาบันและ/หรือองค์กร ทั้งในรูปปัจเจก กลุ่ม และเครือข่าย ทั้งนี้รวมค่านิยมบรรทัดฐานที่ยึดถือ ซึ่งมีผลต่อวิถีชีวิตและวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน และประชา

⁵⁵ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 143-144.

⁵⁶ อมรา พงศาพิชญ์, ทูทางสังคมในภาวะวิกฤตเศรษฐกิจในสังคมไทย, เอกสารประกอบการประชุมสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

สังคม นอกจากนี้ อัมมารยังมองทุนทางสังคมโดยทำความเข้าใจกับระบบอุปถัมภ์ ในสังคมไทยมีความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์ ซึ่งมีลักษณะของการเอื้อประโยชน์ต่อกันระหว่างคนที่เข้าถึงทรัพยากรต่างๆ ได้ยากกว่ากับคนที่เข้าถึงได้ง่ายกว่า

อัมมาร สยามวาลา⁵⁷ มองว่าทุนทางสังคมคือ ความสัมพันธ์ในชุมชน ซึ่งทำให้เกิดความไว้วางใจและกลไกที่เป็นบรรทัดฐานการอยู่ร่วมกัน โดยยกตัวอย่างจากนักมานุษยวิทยาที่ทำการวิจัยเรื่องหมู่บ้านผีเมืองต่างๆ ก็พบว่าสิ่งเหล่านี้ก็เป็นสิ่งที่สร้างวินัยในชุมชนให้เกิดกิจกรรมร่วมกัน ทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่เพิ่มขีดความสามารถให้ชุมชน ซึ่งเพิ่มหรือลดได้ และมีใช้สิ่งที่ดีเสมอไป ทุนทางสังคมที่ไม่ดี เช่น ระบบอุปถัมภ์ ที่เป็นสิ่งที่อยู่บนพื้นฐานความไม่เสมอภาคที่ต้องมีผู้มีอำนาจและผู้ที่ยังพึ่งพิงอยู่ ซึ่งต่างจากกลไกชุมชนที่เกิดขึ้นบนฐานความเท่าเทียมกันต่างเอื้ออาศัยกัน อัมมารให้ความเห็นว่า ทุนทางสังคมของประเทศไทยนั้นมีในระดับเล็ก เราจะต้องค่อยๆ สร้างทุนทางสังคมให้เหนือขึ้นไปจากระดับชุมชนให้เกิดขึ้น”

นอกจากนี้ ยังได้กล่าวถึงทุนทางสังคมอีกว่า “เป็นการใช้ทรัพยากรของชุมชนในการแก้ไขปัญหา ทรัพยากรที่สำคัญ คือ สถิติปัญญาและความเอื้ออาทรต่อกัน สิ่งเหล่านี้คือ ทุนทางสังคม” โดยนัยนี้ ทุนทางสังคมก็นับเป็นรูปแบบของทรัพยากรของชุมชนอันประกอบด้วย เรื่องของค่านิยม ความเอื้ออาทรต่อกัน รวมทั้งเรื่องของสถิติปัญญาที่มีอยู่ในชุมชนที่สมควรนำออกมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาสังคม⁵⁸”

นิธิ เอียวศรีวงศ์⁵⁹ ได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมว่า ทุนทางสังคมของคนไทยไม่ใช่มีความหมายเพียงแต่คุณภาพของคนไทย สังคมที่อนาถมัยดี การศึกษาดี และมีสมรรถภาพในการผลิตเท่านั้น คนไทยยังมีทุนทางสังคมอีกมากมาย เพียงแต่ไม่มีโอกาสพัฒนานำมาใช้อย่างเต็มที่ ได้แก่

1. ความสัมพันธ์ที่ดีของครอบครัว เครือญาติ กับผู้อื่นในชุมชน เช่น แรงงานคืนถิ่นต้องอาศัยครอบครัวและเครือญาติในการดำรงชีวิต
2. ความรู้พื้นบ้านเกี่ยวกับสุขภาพ เช่น สมุนไพร หมอพื้นบ้าน
3. การรวมกลุ่มเป็นองค์กรประชาชนในชุมชน
4. การมีเศรษฐกิจที่หมุนเวียนอยู่ในชุมชน เช่น จ้างคนในชุมชนบริโภคทรัพยากรในชุมชน

⁵⁷ อัมมาร สยามวาลา อ้างถึงใน ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน. หน้า 60-61.

⁵⁸ อัมมาร สยามวาลา, ทุนทางสังคมกับความยากจน, เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการประจำปี 2544 เรื่องยุทธศาสตร์การขจัดปัญหาความยากจน ณ โรงแรมแอมบาสซาเดอร์ ซิตี้จอมเทียน ชลบุรี, 2544.

⁵⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ทุนทางสังคม, มติชน (31 กรกฎาคม 2541): 6.

อานันท์ กาญจนพันธุ์⁶⁰ ได้ให้คำนิยามของคำว่าทุนทางสังคมว่าเป็น “ระบบความรู้ วิธีคิด คุณธรรมในการดำรงชีพ บรรทัดฐานและองค์การทางสังคมต่างๆ ที่ทำหน้าที่แก้ไขความขัดแย้งในชุมชน และเอื้อให้ชุมชนปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลง ได้ เช่น การเอื้อเพื่อเผื่อแผ่ การเป็นชุมชน สิทธิในการอยู่ร่วมกัน การทำบุญ เป็นต้น และกล่าวถึงบทบาทหน้าที่ของทุนทางสังคมว่า **ทุนทางสังคมมีบทบาทที่สำคัญในการพัฒนาสังคม เนื่องจากเป็นการเปิดโอกาสให้กับสังคมที่เสียเปรียบมีทางเลือกที่หลากหลาย** เช่น มีระบบสวัสดิการสังคม สิทธิมนุษยชนและทางเลือกการพัฒนาอื่นๆ อานันท์เชื่อว่าสังคมไม่สามารถดำรงอยู่ได้ภายใต้ระบบอุปถัมภ์หรือการสั่งการจากรัฐหรือส่วนกลาง สำหรับปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดทุนทางสังคม อานันท์เชื่อว่า ทุนทางสังคมเกิดจากระบบค่านิยมที่เอื้อให้มนุษย์มีผลประโยชน์ร่วมกัน”

วรวิทย์ โรมรัตน์พันธ์⁶¹ ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมไว้ว่า คือ “ความสัมพันธ์ของบุคคลที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลต่างตอบแทนกัน เอื้ออาทรซึ่งกันและกัน มีความสามัคคีกัน เป็นความสัมพันธ์ที่สอดคล้องกับหลักศีลธรรมและความดีของสังคมมารับ”

จากที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า การใช้ทุนทางสังคมในภาควิชาการมีความแตกต่างจากภาคประชาสังคมในหลายประเด็น โดยเฉพาะในประเด็นสำคัญได้แก่ การให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ทางสังคม ทั้งความสัมพันธ์แนวดิ่งและแนวราบในฐานะทุนทางสังคม พร้อมทั้งยอมรับคุณลักษณะที่อาจจะไม่เกิดประโยชน์ของทุนทางสังคมอย่างเช่น ระบบอุปถัมภ์ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม วาทกรรมทุนทางสังคมในภาควิชาการก็ดูจะไม่มีพลังเท่ากับปฏิบัติการทางวาทกรรมทุนทางสังคมที่นำโดย SIF และองค์กรเครือข่าย ซึ่งมีผลกับการนิยามทุนทางสังคมมากกว่าภาควิชาการ ทั้งยังสามารถอ้างอิงนิยามของนักวิชาการบางส่วนไปเสริมพลังวาทกรรมที่มีอยู่แล้วได้

ทุนทางสังคมในภาคนโยบาย

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.)⁶² ถือเป็นหน่วยงานหลักของรัฐที่รับเอาวาทกรรมทุนทางสังคมไปกำหนดเป็นนโยบาย โดยสรุป สศช. ได้สรุปความหมายและองค์ประกอบของทุนทางสังคมให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมไทย ดังนี้ “ทุนทาง

⁶⁰ อานันท์ กาญจนพันธุ์, “การระดมทุนเพื่อสังคม,” (กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญา, 2539).

⁶¹ วรวิทย์ โรมรัตน์พันธ์, “ทุนทางสังคม,” (กรุงเทพฯ : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข, 2548) หน้า 54.

⁶² สุวรรณีย์ คำมัน และคณะ, “เรื่องสู่การเติบโตอย่างมีคุณภาพและยั่งยืน (ทุนมนุษย์: ทุนทางสังคมกับการพัฒนาทุนมนุษย์),” เอกสารในการสัมมนาวิชาการประจำปี 2551, 29-30 พฤศจิกายน 2551.

สังคม เกิดจากการรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ บนฐานของความไว้วางใจ เชื่อใจ สายใยผูกพันและวัฒนธรรมที่ดีงามของสังคมไทยผ่านระบบความสัมพันธ์ที่มีการสะสมในลักษณะเครือข่ายขององค์ประกอบหลัก ได้แก่ คน สถาบัน วัฒนธรรม และองค์ความรู้ ซึ่งจะเกิดเป็นพลังในชุมชนและสังคม”

โดยที่องค์ประกอบหลักทั้ง 4 องค์ประกอบดังกล่าวมีบทบาทและลักษณะการยึดโยงให้ เกิดเป็นทุนทางสังคม ดังนี้

- **คน** มีบทบาทหลักในการพัฒนาประเทศ ที่ต้องได้รับการพัฒนาในทุกมิติทั้งด้านสุขภาพที่มุ่งให้คนมีร่างกายแข็งแรงสามารถดูแลตนเองได้ ด้านจิตใจให้เป็นคนที่มีจิตใจดี มีน้ำใจ เอื้ออาทร เคารพกฎเกณฑ์ของสังคม มีวินัย ซื่อสัตย์ มีความเสียสละ มีจิตสำนึกสาธารณะ มีความรักชาติ ฯลฯ และด้านสติปัญญาเพื่อให้มีศักยภาพและความพร้อมที่จะปรับตัวให้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มีความรู้ และทักษะในการประกอบอาชีพที่สนับสนุนการเพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขันของประเทศ เมื่อมารวมตัวร่วมคิดร่วมทำในกิจกรรมต่างๆ นำความรู้ที่ตนเองมีอยู่มา แลกเปลี่ยน ก็จะก่อให้เกิดการเรียนรู้ตลอดชีวิตและก่อให้เกิดประโยชน์ได้กว้างขวางยิ่งขึ้น

- **สถาบัน** มีบทบาทในการสนับสนุนและผลักดันให้เกิดพลังร่วมของคนในชุมชนและสังคม ทำให้คนในสังคมอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข โดยมีสถาบันหลัก อาทิ สถาบันครอบครัวเป็นสถาบันพื้นฐานในสังคมที่หล่อหลอมคนตั้งแต่แรกเกิด เป็นแหล่งบ่มเพาะปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรม ค่านิยมที่ดีงาม รวมทั้งจิตสำนึก รู้จักผิดชอบชั่วดี รู้จักทำประโยชน์เพื่อส่วนรวม สถาบันศาสนาเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในสังคมกลมเกลียวจิตใจให้ตั้งมั่นอยู่ในคุณงามความดี สถาบันศาสนาที่เข้มแข็งจะสร้างศรัทธาให้แก่คนในสังคมและเสริมสร้างการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข สถาบันการศึกษาเป็นแหล่งสร้างความรู้ทางวิชาการ ควบคู่กับคุณธรรม จริยธรรมให้แก่คนในสังคม โดยเฉพาะเด็กและเยาวชน สถาบันภาคธุรกิจเอกชนซึ่งมีความพร้อมทางด้านการบริหารจัดการ บุคลากร ทรัพยากรและเครือข่าย เมื่อประกอบกับการใช้หลักบรรษัทภิบาลในการดำเนินธุรกิจหรือมีการดำเนินธุรกิจที่มีกิจกรรมที่สร้างสรรค์สังคมแล้วก็จะเป็นทุนทางสังคมในการพัฒนาประเทศได้อย่างมหาศาล สถาบันสื่อเป็นสถาบันที่สามารถชี้แนะและมีอิทธิพลสูงต่อพฤติกรรม ค่านิยมของคนในสังคมในวงกว้าง

- **วัฒนธรรม** เป็นวิถีชีวิตที่สืบทอดกันมายาวนานและเป็นที่ยอมรับในสังคมนั้นๆ ซึ่งมีความหลากหลายในแต่ละพื้นที่ เป็นในรูปของความเชื่อ ความศรัทธา จารีตประเพณีที่ดีงาม ค่านิยม ความเป็นไทยนอกจากนี้ยังมีวัฒนธรรมที่เป็นในรูปของแหล่งประวัติศาสตร์ โบราณสถาน

ฯลฯ วัฒนธรรมเป็นตัวยึดโยงคนในสังคมให้ตระหนักถึงรากเหง้าของตนเอง เกิดความหวงแหน ภูมิใจที่จะรักษา อนุรักษ์ และพัฒนาต่อยอดเพื่อประโยชน์ต่อตนเอง ครอบครัว ชุมชนและประเทศ

- **องค์ความรู้** ประกอบด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นและความรู้ที่เกิดขึ้นใหม่ โดยภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นศาสตร์และศิลป์ของการดำเนินชีวิตของชาวบ้านที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ เป็นฐานคิดและหลักเกณฑ์การกำหนดคุณค่าและจริยธรรมที่มีการสั่งสมสืบทอดกันมายาวนานจากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกคนหนึ่ง จากอดีตถึงปัจจุบัน ทำให้เกิดความหลากหลายของความรู้ที่นำมาใช้ประโยชน์ได้ และสร้างสมดุลในการอยู่ร่วมกันของคนและธรรมชาติได้อย่างเกื้อกูลกัน ความรู้ที่เกิดขึ้นใหม่ที่นำมาใช้ในทางปฏิบัติได้มีความหลากหลายปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับสถานการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมเพื่อตอบสนองเป้าหมายหรือความต้องการของชุมชนได้ เช่น ความต้องการของตลาดและการนำเทคโนโลยีสมัยใหม่มาปรับใช้อย่างเหมาะสม เป็นต้น

จากนิยามข้างต้นจะเห็นได้ว่า แม้ในด้านหนึ่ง นิยามของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) จะได้รับอิทธิพลจากแนวคิดในระดับสากลในแง่ที่ให้ความสำคัญกับการใช้ประโยชน์จากความสัมพันธ์ในสังคม แต่ สศช. ก็ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดทุนทางสังคมในภาคประชาสังคมด้วย โดยเฉพาะการเน้นที่คุณงามความดี การเน้นย้ำคุณค่าของวัฒนธรรมและองค์ความรู้ในระดับชุมชน โดยอาศัยการดำเนินงานผ่านกลไกนโยบายอย่างแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สศช. ถือเป็นหน่วยงานของรัฐที่ทำให้วาทกรรมทุนทางสังคมได้รับการเผยแพร่และเป็นที่ยอมรับในการดำเนินนโยบายรัฐ

จากการลำดับความเป็นมาและการให้ความหมายแนวคิดทุนทางสังคมผ่านมุมมองของบุคคลและองค์กรที่สำคัญ ในประเทศไทยที่ผ่านมาในข้างต้น จะสังเกตได้ว่า

1. การให้ความหมายของแนวคิดนี้ในประเทศไทยในแต่ละบุคคลแต่ละองค์กรมีความแตกต่างกันไปเช่นเดียวกับในต่างประเทศ โดยขึ้นอยู่กับฐานคิดและการวิเคราะห์ของแต่ละบุคคลแต่ละองค์กรในแต่ละสถานการณ์ แต่นัยสำคัญของแนวคิดก็ยังคงมีจุดเน้นร่วมกันคือการชี้ให้เห็น “ความสำคัญและประโยชน์ของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในระดับปัจเจกชน กลุ่มองค์กร และเครือข่าย ภายใต้บรรทัดฐานทางสังคมที่มีร่วมกัน” นอกจากนี้ส่วนใหญ่มักมีการรวมเอาแนวคิดอื่นๆ เช่น ทุนมนุษย์ ทุนวัฒนธรรม ทุนธรรมชาติ และทุนภูมิปัญญา เป็นต้น เข้ามาเป็นองค์ประกอบของทุนทางสังคมอีกด้วย

2. การนำแนวคิดนี้ไปประยุกต์ใช้ส่วนใหญ่จะอิงอยู่กับเรื่องของการพัฒนาในระดับชุมชน โดยการอาศัยทุนทางสังคม ซึ่งก็คือเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม โดยรวมเอาทุนอื่นเข้ามาร่วม

ด้วยในฐานะองค์ประกอบหนึ่งของทุนทางสังคม เช่น ทุนมนุษย์ ทุนวัฒนธรรม ทุนธรรมชาติ และ ทุนภูมิปัญญา เป็นต้น

3. เมื่อเปรียบเทียบการกล่าวถึงแนวคิดทุนทางสังคมในต่างประเทศกับในประเทศไทย พบว่า แม้ในประเทศไทยบุคคลและองค์กรที่สำคัญต่างๆ ส่วนใหญ่มักไม่ค่อยกล่าวถึงทุนทางสังคมในแง่ลบมากนัก เช่น ในต่างประเทศ อย่างไรก็ตาม ในมุมมองของบางท่านก็ได้พยายามเน้นย้ำว่า “การนำแนวคิดทุนทางสังคมมาใช้ในสังคมไทยควรคำนึงถึงความเชื่อมโยงของระบบอุปถัมภ์ซึ่งถือเป็นทุนทางสังคมที่อาจส่งผลกระทบต่อผู้มีแนวโน้มในด้านลบได้เช่นกัน” อาทิใน อมรา พงศาพิชญ์ อัมมาร สยามวาลา และประเวศ วะสี เป็นต้น

อย่างไรก็ดี เพื่อสร้างความเข้าใจในเบื้องต้นเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวคิดของระบบอุปถัมภ์ซึ่งถือเป็นทุนทางสังคมที่อาจส่งผลกระทบต่อผู้มีแนวโน้มในด้านลบได้ ผู้วิจัยจะทำความเข้าใจระบบอุปถัมภ์ในฐานะรูปแบบของการใช้ประโยชน์จากความสัมพันธ์ทางสังคมในอีกรูปแบบหนึ่งในหัวข้อถัดไป ก่อนสะท้อนให้เห็นหลักฐานเชิงประจักษ์ถึงความเชื่อมโยงระหว่างการให้ความหมายแนวคิดนี้กับงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย ตั้งแต่ในปี 2542-2554 อีกครั้งหนึ่งในหัวข้องานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.3 ทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ: ระบบอุปถัมภ์

ก่อนที่ผู้วิจัยจะกล่าวถึงความเชื่อมโยงของทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ในเบื้องต้นจะเป็นการทำความเข้าใจต่อความหมายของอำนาจเสียก่อน เนื่องจากเป็นประเด็นที่ยังมีความคิดเห็นแตกต่างและขัดแย้งกันมากตามความเห็นของ อานันท์ กาญจนพันธุ์⁶³ ที่ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ดังนี้ สำหรับแนวคิดเกี่ยวกับอำนาจ (power) นั้น นับเป็นประเด็นหนึ่งที่อยู่ในความสนใจของนักสังคมวิทยาและนักมานุษยวิทยาตลอดมาเป็นเวลาช้านานแล้ว เพราะถือกันว่าเป็นแนวคิดหลักที่มีส่วนสำคัญอย่างลึกซึ้งต่อการช่วยให้คนเราคิดถึงระบบสังคมตลอดจนเข้าใจการทำงานของระบบนั่นเองด้วย ขณะเดียวกันก็เป็นแนวความคิดที่นักวิชาการมีความเห็นแตกต่างและขัดแย้งกันมากที่สุดด้วย จึงทำให้มีนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาต้องศึกษาและตีความหมายกันอยู่ตลอดเวลา เพื่อนำไปสร้างความเข้าใจและวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมให้สอดคล้องกับเงื่อนไขและบริบทของเรื่องที่จะศึกษาให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ แต่เมื่อพิจารณาความหมายต่างๆ ของอำนาจเท่าที่เคยมีการให้ความหมายมาแล้ว พบว่าส่วนใหญ่จะให้

⁶³ อานันท์ กาญจนพันธุ์, “วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน: พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา,” (กรุงเทพฯ :สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544) หน้า 103-116.

ความหมายแตกต่างกันบนพื้นฐานของมุมมองเกี่ยวกับคุณลักษณะ และรูปแบบของอำนาจกับความสัมพันธ์ทางสังคมด้านอื่นๆ เป็นสำคัญ ดังนั้นในที่นี้จะถือจุดนี้เป็นจุดเริ่มต้น ในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิดที่แตกต่างกันของอำนาจ ซึ่งสามารถจำแนกความเข้าใจเกี่ยวกับอำนาจออกอย่างน้อย 3 กลุ่มด้วยกัน คือ

กลุ่มแรกมองอำนาจในฐานะที่เป็นทรัพยากร ที่พยายามทำความเข้าใจกับความหมายของอำนาจโดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของความคิดเกี่ยวกับคุณสมบัติของอำนาจ ในฐานะที่เป็นเสมือนสิ่งของหน่วยหนึ่งหรือทรัพยากรอย่างหนึ่งที่ว่าคือมีอยู่แล้วตามธรรมชาติ และสามารถนำมายึดถือเป็นคุณสมบัติส่วนหนึ่งของตัวมนุษย์และสังคมได้ ภายใต้เงื่อนไขบางประการที่อาจเรียกได้ว่าเป็นที่มาของอำนาจและก็อาจสูญเสียด้วยการถูกยึดและถูกขโมยไปได้เช่นกัน แต่เมื่อมีหน่วยดังกล่าวอยู่ในตัวแล้วก็จะทำให้มนุษย์และสังคมนั้นมีความสามารถในการบังคับให้บรรลุผลหรือกำหนดให้เป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นในความคิดของนักสังคมวิทยาชาวเยอรมันอย่างแมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) หรือ ทาลคอต พาร์สัน (Talcott Parsons) นักสังคมวิทยาชาวอเมริกันที่มีชื่อเสียงในช่วงทศวรรษที่ 1950-1960 เป็นต้น

กลุ่มที่สองมองอำนาจจากแง่มุมของความสัมพันธ์ทางสังคม การศึกษาอำนาจของกลุ่มนี้จะหันมาทำความเข้าใจกับความหมายของอำนาจ จากแง่มุมของความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งถือเป็นเงื่อนไขของการมีอำนาจ ซึ่งจะเป็นสภาวะหรือเงื่อนไขที่กำหนดความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งจะมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป ไม่ว่าจะเป็นการครอบงำ การต่อรอง การช่วงชิง ความขัดแย้ง ตลอดจนการยอมตกเป็นเบี้ยล่าง บนความเป็นจริงในวิถีทางของระบบความสัมพันธ์ที่เป็นพื้นฐานของความสัมพันธ์นั้น เช่นในความคิดของคาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx) หรือ ซี ไรท์ มิลล์ (C. Wright Mills) เป็นต้น

กลุ่มที่สามมองอำนาจในแง่ของความจริงและความรู้ การศึกษาของกลุ่มนี้ได้พยายามขยายมุมมองเกี่ยวกับคุณสมบัติของอำนาจออกไปอีกอย่างกว้างขวาง จากแง่มุมที่มักจำกัดอยู่ในเฉพาะด้านความสัมพันธ์ทางสังคม ให้ครอบคลุมไปถึงแง่มุมในเชิงความจริงและความรู้ด้วย ขณะเดียวกันก็มองเห็นอำนาจเป็นอิสระจากที่เคยคิดว่าผูกติดอยู่กับสถานะภาพของบุคคล สถาบัน และโครงสร้างสังคม ด้วยการหันมามองว่าอำนาจนั้นขึ้นอยู่กับบริบทของยุทธวิธีที่ซับซ้อนที่เกิดขึ้นในสังคมใดสังคมหนึ่งมากกว่า ซึ่งจะเห็นได้จากความสนใจศึกษานัยของอำนาจ ที่เกิดจากการสร้างวาทกรรมต่างๆ (Discourse) ในความหมายของการนิยามความหมายของความสัมพันธ์ต่างๆ ในเชิงผูกขาดอำนาจในการอธิบายความจริง ที่มักจะเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา ซึ่ง

มุมมองของอำนาจเช่นนี้ปรากฏอย่างเด่นชัดในความคิดของนักทฤษฎีสังคมชาวฝรั่งเศสชื่อมิเชล ฟูโก (Michel Foucault) นั่นเอง

จากที่กล่าวมาในข้างต้นเกี่ยวกับอำนาจจะเห็นได้ว่า ภายใต้ความคิดเห็นเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องอำนาจที่แตกต่างและขัดแย้งกันไป แต่ก็อาจแบ่งคร่าวๆ ออกได้เป็นสามกลุ่มตามความเห็นของอานันท์ กาญจนพันธ์ แต่สำหรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในการศึกษาครั้งนี้จะมุ่งเน้นทำความเข้าใจกับความหมายของอำนาจจากแง่มุมของความสัมพันธ์ทางสังคมในกลุ่มที่หนึ่งและสอง ทั้งนี้เนื่องมาจากเป็นแง่มุมที่สอดคล้องกับมุมมองในมิติเชิงอำนาจของแนวคิดทุนทางสังคมของ ปีแอร์ บูดีเยอร์ (Pierre Bourdieu) ที่ ในทางสังคมวิทยาแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมของเขาเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องตำแหน่งทางสังคม (social position) ซึ่ง Siisainen ได้ชี้ว่าแนวคิดพื้นฐานทางสังคมวิทยาของบูดีเยอร์มองสังคมว่าเป็นพื้นที่ที่มีความแตกต่างหลากหลาย ซึ่งทุนรูปแบบต่างๆ จะเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดตำแหน่งแห่งที่และความสามารถของตัวแสดงในพื้นที่ต่างๆ และตำแหน่งที่ตัวแสดงอยู่จะเป็นการชี้ให้เห็นถึงโอกาสที่ตัวแสดงเหล่านั้นจะเป็นผู้ชนะในเกม⁶⁴ ด้วยแนวคิดดังกล่าวทำให้นักวิชาการส่วนหนึ่งมองว่าแนวคิดเรื่องทุนของบูดีเยอร์ ก้าวพ้นแนวคิดเรื่องชนชั้นแบบมาร์กซิสที่มองเพียงแค่การครอบครองปัจจัยการผลิตเท่านั้น เพราะการจัดช่วงชั้นยังรวมไปถึงการครอบครองทุนในลักษณะต่างๆ ทั้งทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางสังคม และทุนทางวัฒนธรรมอีกด้วย⁶⁵

ดังนั้น แม้แนวคิดทุนทางสังคมจะเป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญและการใช้ประโยชน์จากเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม โดยเฉพาะเครือข่ายของความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบตามความคิดแบบพัฒน์เมียนซึ่งเป็นงานกระแสหลักของทุนทางสังคมในปัจจุบัน ภายใต้บรรทัดฐานที่ยึดถือร่วมกันแล้ว ในอีกด้านหนึ่งแนวคิดนี้ก็ยังมีเชื่อมโยงกับมิติเชิงอำนาจอีกด้วยดังที่บูดีเยอร์ได้กล่าวถึงไว้นั่นเอง

นอกจากนี้เมื่อทบทวนการศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคมในสังคมไทยที่ผ่านมา พบว่ามีการศึกษาการใช้ประโยชน์ และผลจากความสัมพันธ์ทางสังคมในอีกรูปแบบ โดยเฉพาะความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวตั้ง ระหว่างผู้มีอำนาจมากกว่ากับผู้มีอำนาจน้อยกว่า ในความหมายของการศึกษาสิ่งที่เรียกว่า “ระบบอุปถัมภ์” ซึ่งหมายถึง ลักษณะของความสัมพันธ์ใน

⁶⁴ Siisainen, “Two Concepts of Social Capital: Bourdieu vs Putnam,” 2000 อ้างถึงใน นิธิ เนื่องจำนงค์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 120.

⁶⁵ Anheier, Gerhards and Romo, “Forms of Capital and Social Structure in Cultural Fields: Examining Bourdieu’s Social Topography,” 1995 อ้างถึงใน นิธิ เนื่องจำนงค์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 120-121.

การแลกเปลี่ยนตอบแทนระหว่างกันของบุคคล (ผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์) ภายใต้ฐานทรัพยากรที่แตกต่างกัน โดยที่ทรัพยากรในที่นี้หมายถึงสิ่งต่างๆ ซึ่งไม่ได้หมายรวมเพียงแค่ทรัพย์สินเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ ด้วย ซึ่งอาจเป็นอำนาจทางการเมือง สิทธิพิเศษทางสังคม เป็นต้น⁶⁶ ที่ยังคงมีความสำคัญในการทำความเข้าใจสังคมไทย จะเห็นได้ว่าถึงที่สุดแล้วระบบอุปถัมภ์ก็ได้แตกต่างจาก “ทุนทางสังคม” แต่อย่างไรก็ดี สิ่งที่แตกต่างกันคือ งานที่ใช้แนวคิดทุนทางสังคมศึกษามักจะให้ความสำคัญสัมพันธ์เฉพาะความสัมพันธ์ในแนวราบ และผลดีของการใช้ประโยชน์จากความสัมพันธ์ดังกล่าว โดยที่ละเลยมิติทางการเมืองหรือความสัมพันธ์เชิงอำนาจของความสัมพันธ์นั้นๆ ในขณะที่การศึกษาระบบอุปถัมภ์จะให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ในแนวตั้ง ผลบวกและผลลบของการใช้ประโยชน์จากความสัมพันธ์ดังกล่าว ทั้งยังยอมรับนัยที่เกี่ยวข้องกับอำนาจ ความขัดแย้งและมิติทางการเมืองของความสัมพันธ์นั้นๆ เช่นเดียวกันหรือไม่ต่างกับในความคิดของของบูดิเยอร์เท่าใดนัก

ดังนั้นเมื่อผนวกแนวคิดการศึกษาทุนทางสังคมเข้ากับแนวคิดในการศึกษาระบบอุปถัมภ์ก็น่าจะทำให้สามารถเข้าใจการใช้ประโยชน์จากความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในแนวดิ่ง แนวราบ ผลบวกและผลลบของการใช้ประโยชน์จากทุนดังกล่าวที่เชื่อมโยงกับมิติทางอำนาจและการเมืองของความสัมพันธ์นั้นด้วย การแลกเปลี่ยนตอบแทนนั้นจะมีลักษณะเป็นไปในรูปแบบที่ไม่เท่าเทียมกัน โดยผู้อุปถัมภ์จะเป็นผู้ที่มีส่วนได้เปรียบเนื่องจากมีฐานของการต่อรองสูงกว่าผู้รับอุปถัมภ์ โดยเฉพาะในสังคมไทย

การนำเสนอเนื้อหาในส่วนนี้จึงมีวัตถุประสงค์ในการทำความเข้าใจเบื้องต้นกับแนวทางการศึกษาความสัมพันธ์ในแนวดิ่งหรือระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย เพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในการสร้างกรอบแนวคิดสำหรับการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ โดยมีรายละเอียดดังนี้

2.3. 1 องค์ประกอบของระบบอุปถัมภ์

ผู้อุปถัมภ์ (patron) คือ บุคคลผู้มั่งคั่งหรือมีอำนาจที่มั่งคั่งอยู่อย่างจำกัด และทรัพยากรนั้นเป็นที่ต้องการของผู้รับอุปถัมภ์ (client)⁶⁷ ซึ่งทรัพยากรที่ผู้อุปถัมภ์ครอบครองอาจเป็น 1) ทรัพยากรในแง่ของความเชี่ยวชาญและความรู้ เช่น บทบาทของนักกฎหมาย แพทย์ ปราชญ์ ผู้นำ พระหรือนักบวช เป็นต้น 2) ทรัพยากรที่ผู้อุปถัมภ์เป็นเจ้าของโดยตรง เช่น เงินสด ที่ดิน เป็นต้น

⁶⁶ อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คุณินทร์พันธุ์, ระบบอุปถัมภ์ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545), หน้า 4.

⁶⁷ อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คุณินทร์พันธุ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

และ3) ทรัพยากรที่ผู้อุปถัมภ์ไม่ได้เป็นเจ้าของโดยตรง แต่อาศัยผู้อื่นหรือโดยตำแหน่ง เช่น การใช้จ่ายทรัพย์สินที่มีผู้ไว้วางใจให้กับผู้ใหญ่บ้านให้ใช้สิทธิอำนาจในการจัดสรร เป็นต้น⁶⁸

ผู้รับอุปถัมภ์ (client) คือ ผู้ที่ต้องการความช่วยเหลือหรือการปกป้องจากผู้อุปถัมภ์ โดยอาศัยการแลกเปลี่ยนตอบแทนกันระหว่างทรัพยากรที่ตนมีกับทรัพยากรที่ผู้อุปถัมภ์มี ทรัพยากรการตอบแทนของผู้รับอุปถัมภ์ เช่น การให้บริการด้านแรงงานและการสนับสนุนทางเศรษฐกิจ การต่อสู้เพื่อผู้อุปถัมภ์ และบริการทางการเมือง เป็นต้น⁶⁹

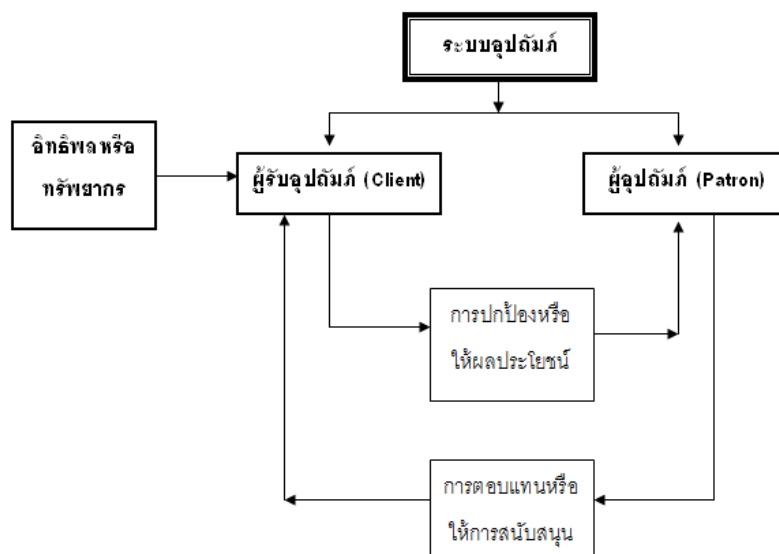
กลไกการแลกเปลี่ยนตอบแทน หมายถึง กลไกของความสัมพันธ์ (instrumental relationship) ในลักษณะที่บุคคลหนึ่งจะมีสถานภาพทางสังคมและเศรษฐกิจ (ผู้อุปถัมภ์) ที่จะใช้อิทธิพลหรือทรัพยากรของตนในการช่วยปกป้องคุ้มครองหรือให้ผลประโยชน์หรือทั้งสองอย่างแก่บุคคลที่มีสถานภาพที่ต่ำกว่า (ผู้รับอุปถัมภ์) ผู้ซึ่งจะต้องตอบแทนด้วยการให้การสนับสนุนและให้ความช่วยเหลือ ตลอดจนการให้บริการผู้อุปถัมภ์⁷⁰ และภายใต้กลไกของการแลกเปลี่ยนตอบแทนซึ่งกันและกันที่เกิดขึ้นนั้นจะมีลักษณะของการแลกเปลี่ยนตอบแทนที่ไม่เท่าเทียมกัน โดยผู้อุปถัมภ์จะเป็นผู้ที่มีส่วนได้เปรียบเนื่องจากมีฐานของการต่อรองสูงกว่าผู้รับอุปถัมภ์ ในการแลกเปลี่ยนตอบแทนผู้รับอุปถัมภ์มักจะทราบว่าในการเข้าเป็นผู้รับอุปถัมภ์หรือเป็นลูกน้องใครตนต้องการอะไร เช่น การคุ้มครองทางการเมืองหรือสังคม หรือความก้าวหน้าในหน้าที่การงาน หรือฐานะทางเศรษฐกิจ เป็นต้น การที่ผู้รับอุปถัมภ์ทราบก็โดยเหตุที่ว่าสิ่งนั้นเป็นสิ่งที่ตนต้องการและมักเป็นสิ่งที่น้อยคนจะสามารถให้แก่ตนได้ แต่ผู้รับอุปถัมภ์จะไม่สามารถคาดการณ์ได้แน่ชัดเลยว่าผู้อุปถัมภ์จะให้ตนหรือไม่และเพียงใด นอกจากนี้ผู้รับอุปถัมภ์จะไม่ทราบแน่ชัดว่าผู้อุปถัมภ์จะต้องการให้ตนทำอะไรให้บ้างเพื่อตอบแทน เนื่องจาก ผู้อุปถัมภ์จะเป็นหนึ่งในไม่กี่คนที่มีทรัพยากรมากเพียงพอที่จะจ่ายให้ลูกน้องจนพอใจได้ ดังนั้นผู้อุปถัมภ์จึงจะเป็นผู้ที่เลือกกว่าจะให้การอุปถัมภ์แก่ใครและเป็นผู้กำหนดว่าผู้รับอุปถัมภ์ควรให้บริการอะไรแก่ตน⁷¹

⁶⁸ เจมส์ ซี สกอตต์, “การเมืองในระบบผู้อุปถัมภ์กับผู้รับอุปถัมภ์และการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้,” ใน ระบบอุปถัมภ์, แปลโดย ปรีชา คุวินทร์พันธุ์.(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545), หน้า 61.

⁶⁹ เจมส์ ซี สกอตต์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 64-65.

⁷⁰ เจมส์ ซี สกอตต์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 47.

⁷¹ เจมส์ ซี สกอตต์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 4-5.

แผนภาพที่ 1 กลไกการแลกเปลี่ยนตอบแทนซึ่งกันและกันระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์

การที่ผู้อุปถัมภ์จะได้เปรียบมากน้อยเพียงไร หรือผู้รับการอุปถัมภ์จะถูกเอาเปรียบมากน้อยเพียงไร จะขึ้นอยู่กับอุปสงค์และอุปทานของสิ่งของที่ผู้รับอุปถัมภ์ประสงค์ประการหนึ่ง และอุปสงค์และอุปทานของสิ่งของผู้อุปถัมภ์ต้องการจากผู้รับอุปถัมภ์อีกประการหนึ่ง เช่น ถ้าหากมีแหล่งเงินกู้มากมายและมีเงินกู้เพียงพอ ในความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ระหว่างเจ้าของเงินกู้กับลูกหนี้ ผู้รับอุปถัมภ์จะได้รับการปฏิบัติอย่างดีจากผู้อุปถัมภ์ (เพื่อดึงดูดผู้รับอุปถัมภ์ไว้) หรือ กรณีการเลือกตั้งผู้รับอุปถัมภ์อาจได้รับการปฏิบัติอย่างดี เพราะคะแนนเสียงของเขามีความสำคัญต่อผู้อุปถัมภ์ เป็นต้น⁷²

อย่างไรก็ดี การเข้าเป็นพรรคพวกของผู้อุปถัมภ์ไม่ใช่การบีบบังคับโดยสิ้นเชิงไม่ใช่ผลของทางเลือกที่มีจำกัดการที่ระบบความสัมพันธ์แบบผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์จะตกอยู่ ณ จุดใดจุดหนึ่งของความต่อเนื่อง (continuum) เช่น ถ้าผู้รับอุปถัมภ์มีสินค้าหรือการบริการที่มีค่ายิ่งที่จะตอบแทน หรือถ้าเขาสามารถเลือกผู้อุปถัมภ์ที่แข่งขันกันอยู่ได้ หรือถ้าเขามีอำนาจ หรือเขาสามารถจัดการเรื่องราวต่างๆ ได้โดยไม่ต้องพึ่งผู้อุปถัมภ์ กรณีเหล่านี้สภาพสมดุลจะเกิดขึ้นเกือบเท่ากัน⁷³

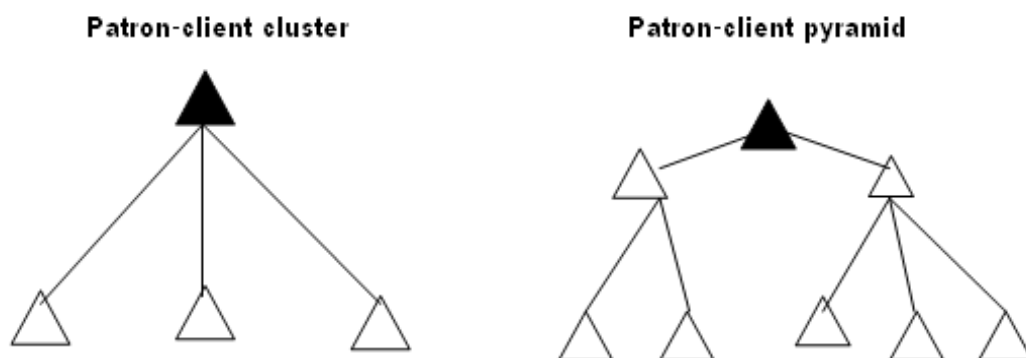
⁷² อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คุวินทร์พันธุ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-6.

⁷³ เจมส์ ซี สกอตต์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 50.

2.3.2 ตัวแบบโครงสร้างความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์

ผู้อุปถัมภ์หนึ่งคนอาจมีผู้อยู่ใต้การอุปถัมภ์มากกว่าหนึ่ง และลักษณะเฉพาะของความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์จะแตกต่างกันไปตามระดับของความสนิทสนมและความไว้วางใจ ตั้งแต่ในระดับที่มีความสนิทคุ้นเคยกันมากจนถึงในระดับที่ความสัมพันธ์เย็นชาที่สุด⁷⁴ ในสายความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดผู้รับอุปถัมภ์มีแนวโน้มที่จะมีความจงรักภักดีต่อผู้อุปถัมภ์มากกว่าในความสัมพันธ์ที่มีความสนิทสนมรองลงมา ในผู้รับอุปถัมภ์ที่มีความสัมพันธ์ที่สนิทสนมน้อยหรือในระดับที่ความสัมพันธ์เย็นชาที่สุดจึงมีแนวโน้มในการเปลี่ยนหรือปลีกตัวออกจากผู้อุปถัมภ์ได้ง่ายกว่า

ดังนั้น ในการวิเคราะห์หรืออธิบายโครงสร้างของสายสัมพันธ์ในแนวดิ่งหรือระบบอุปถัมภ์ อาจพิจารณาได้จากระดับความใกล้ชิดของสายสัมพันธ์ เช่นในงานของ เจมส์ ซี สกอตต์ (James C. Scott) ที่ได้อธิบายไว้ว่า เมื่อเราพูดถึงผู้ติดตามที่ใกล้ชิดของผู้อุปถัมภ์ในลักษณะของผู้รับอุปถัมภ์ที่ผูกพันกับเขาโดยตรง เราจะเรียกว่าผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์แบบกลุ่ม (patron-client cluster) ส่วนที่ขยายเพิ่มขนาดจากกลุ่ม (cluster) แต่ยังคงมีศูนย์กลางอยู่ที่บุคคลเดียวและมีสายสัมพันธ์ตามแนวดิ่งเรียกว่าผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์แบบปิรามิด (patron-client pyramid) ลักษณะทั้งสองแบบอาจแสดงได้ดังนี้⁷⁵

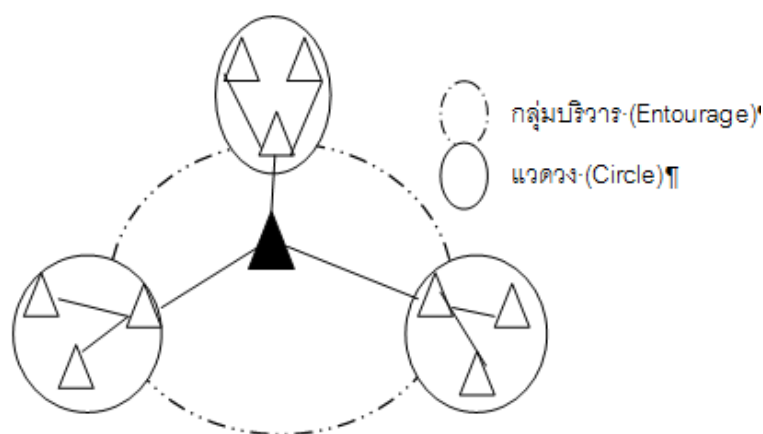
เช่นเดียวกับงานของ ลูเซียน เอ็ม แฮงส์⁷⁶ (Lucian M. Hank) ที่ได้แบ่งกลุ่มของผู้รับอุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์ออกเป็น 2 ระดับ ได้แก่ บริวาร และแควดวง โดยที่

⁷⁴ ลูเซียน เอ็ม แฮงส์, "การจัดระเบียบสังคมไทยในรูปบริวารและแควดวง," ใน ระบบอุปถัมภ์, แปลโดย ชญาดา ศิริภิรมย์ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545), หน้า 190.

⁷⁵ เจมส์ ซี สกอตต์, เรื่องเดียวกัน หน้า 57.

กลุ่มบริวาร (entourage) หมายถึง กลุ่มคนที่ห้อมล้อมบุคคลหนึ่งร่วมกัน ชื่อนำสังเกตคือ สัมพันธภาพเป็นแบบปัจเจกบุคคล (individual) มากกว่าเป็นแบบกลุ่ม เป็นการพึ่งพาผู้อุปถัมภ์ เพื่อความอยู่รอดและผลประโยชน์พันธะต่างๆ และบริวารมักเกิดขึ้นจากความจงรักภักดีส่วนตัวต่อผู้อุปถัมภ์ และเนื่องจากผู้อุปถัมภ์มีผลประโยชน์ผูกพันกับผู้รับอุปถัมภ์ในกลุ่มทุกคน การตัดสินใจของกลุ่มจึงมักเป็นหน้าที่ของผู้อุปถัมภ์

แวดวง (circle) หมายถึง บรรดาผู้ที่อยู่ในส่วนขยายของกลุ่มบริวารในเวลาที่ยุอุปถัมภ์ต้องการตัวผู้รับอุปถัมภ์มาช่วยงาน อาจปรากฏว่าลูกน้อง (หรือผู้รับอุปถัมภ์) ของเขาอาจอาสาช่วยงานแทน ก่อให้เกิดส่วนขยายของกลุ่มบริวารมากขึ้นและเกิดเป็นข่ายแวดวงในที่สุด เช่น แวดวงของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งจะมีขนาดใหญ่ที่สุด รองลงมาก็เป็นบรรดาเสนาบดี และลดลงไปเรื่อยๆ เป็นต้น

แผนภาพที่ 2 กลุ่มความสัมพันธ์แบบกลุ่มบริวาร และแวดวง

2.3.3 การศึกษาระบบอุปถัมภ์ในโครงสร้างสังคมไทย

สำหรับระบบความสัมพันธ์ในแนวดิ่งหรือระบบอุปถัมภ์ในโครงสร้างสังคมไทย จากงานการศึกษาเกี่ยวกับโครงสร้างของสังคมไทยหลายชิ้นได้สะท้อนให้เห็นว่า โครงสร้างสังคมของไทยมีการจัดระเบียบทางสังคมโดยยึดถือความแตกต่างของฐานะตำแหน่งเป็นแนวดิ่งจากบนลงล่าง และคนไทยโดยส่วนใหญ่มักมองกันว่าการที่ปัจเจกบุคคลแต่ละคนมีฐานะตำแหน่งที่สูงต่ำไม่

⁷⁶ ประมวลมาจากงานของ ลูเซียน เอ็ม แสงส์, “การจัดระเบียบสังคมไทยในรูปบริวารและแวดวง,” ในระบบอุปถัมภ์, แปลโดย ชญาดา ศิริภิรมย์. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545), หน้า 191-195.

เท่ากันเป็นเรื่องธรรมดา ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากความเชื่อหรือค่านิยมบางประการของคนไทยในเรื่องบุญกรรม บนความไม่เท่าเทียมกันของปัจเจกบุคคลและการยอมรับซึ่งความแตกต่างว่าเป็นเรื่องธรรมดาของบุญวาสนาที่ต่างกัน ส่งผลให้เกิดกลไกความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวตั้งหรือระบบอุปถัมภ์ สะท้อนให้เห็นงานที่ศึกษาเกี่ยวกับโครงสร้างสังคมไทยหลายชิ้น เช่นในงานของ ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์ ที่ได้กล่าวว่า “...คนไทยยอมรับความแตกต่างในฐานะตำแหน่งที่ลดหลั่นเป็นขั้นๆ ว่าเป็นสิ่งธรรมชาติและธรรมดา และยึดถือความแตกต่างเป็นหลักสูงต่ำของฐานะตำแหน่งในการจัดระเบียบทางสังคม”⁷⁷ หรือในงานของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่อธิบายไว้ว่า ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เกิดขึ้นจากการที่สมาชิกในสังคมเข้าถึงทรัพยากร เกียรติยศ อำนาจ โภคทรัพย์ และโอกาสดีๆ เป็นต้น ไม่เท่าเทียมกัน คนที่เข้าถึงได้ยากกว่าหรือน้อยกว่า จึงสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ขึ้นกับคนที่เข้าถึงได้ง่ายกว่าหรือมากกว่าเพื่อมีโอกาสเข้าถึงสิ่งต่างๆ ได้เพิ่มขึ้น ขณะที่ผู้ซึ่งเข้าถึงได้มากกว่าก็ต้องการบางอย่างจากผู้ที่เข้าถึงได้น้อยกว่า ความสัมพันธ์นี้จึงเป็นการแลกเปลี่ยนกัน โดยที่ฝ่ายอุปถัมภ์ยอมได้เปรียบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์”⁷⁸ หรือในงานของ ลูเซียน เอ็ม แฮงส์ (Lucian M. Hank) ที่ได้กล่าวถึงไว้ว่า “คนไทยแต่ละคนมองผู้อื่นในระเบียบสังคมตามฐานะตำแหน่งว่าเขาอยู่สูงหรือต่ำกว่าตน คนที่สูงอายุมีการศึกษาดีและร่ำรวยจึงอยู่ในฐานะที่สูงกว่า ทั้งนี้ถือว่า เพราะมีคุณธรรมหรือพูดอย่างพุทธว่า มีบุญมาก บนพื้นฐานความแตกต่างทางสังคมเช่นนี้ ลำดับชั้นหรือสายบังคับบัญชา (hierarchy) จึงเกิดขึ้น โดยการที่บุคคลแต่ละคนให้ความเคารพต่อผู้ที่มีฐานะสูงกว่าตนและได้รับการเคารพจากผู้ที่มีฐานะต่ำกว่า... บนความไม่เท่าเทียมกันทางสังคม พระธรรมคำสั่งสอนในพุทธศาสนาได้สนับสนุนให้แต่ละบุคคลประพฤติปฏิบัติเท่าที่จะทำได้ เพื่อประโยชน์สุขของผู้ได้บังคับบัญชาของตน เมื่อช่วยเหลือคนอื่นก็เท่ากับเพิ่มคนที่จะกลับมาช่วยเหลือตนเองเพิ่มผลบุญและยังช่วยยกฐานะของตัวเองให้สูงขึ้นด้วย แบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่มีฐานะและผู้ด้อยฐานะดังกล่าวนี้คือสิ่งที่เราเรียกว่า “ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์” ผู้มีฐานะดีกว่าเกื้อกูลทรัพยากรของตัวเองเพื่อประโยชน์ของผู้รับอุปถัมภ์ และผู้อุปถัมภ์ก็จะตอบแทนโดยการรับใช้ช่วยเหลืองานของผู้ให้การอุปถัมภ์”⁷⁹

นอกจากนี้ แฮงส์ยังกล่าวไว้อีกว่า “สิ่งสำคัญที่ต้องไม่ลืมคือการจัดประเภทคนในสังคมไทยไม่ได้อยู่ที่ตัวคน แต่อยู่ที่อาชีพ บุญของแต่ละคนแปรไปตามกรรมดีและกรรมชั่วที่เขาทำ

⁷⁷ อ้างถึงใน อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คุณินทร์พันธ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 3-4.

⁷⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, เจ้าชาวบ้าน เล่ม 2, (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540): คำนำ.

⁷⁹ ลูเซียน เอ็ม แฮงส์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 189-190.

ฉะนั้นบุคคลในคติในพุทธศาสนาจึงสามารถเลื่อนสถานะการงานให้สูงขึ้นหรือต่ำลงได้โดยอาศัยบุญที่สั่งสมมา แต่ละคนล้วนมีศักยภาพหรือโอกาสที่จะเลื่อนขึ้นจากกรรมกรไปสู่งานที่ใช้สติปัญญาแทนได้⁸⁰”

2.3.4 ความเชื่อมโยงของแนวคิดทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ: ระบบอุปถัมภ์

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย พบว่า ระบบอุปถัมภ์ยังคงมีความสำคัญในการศึกษาเกี่ยวกับลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมในสังคมไทย โดยเฉพาะในแนวคิดทุนทางสังคมที่มีจุดเน้นที่สำคัญคือ การชี้ให้เห็น“ความสำคัญและประโยชน์ของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในระดับปัจเจกชน กลุ่ม องค์กร และเครือข่าย ภายใต้บรรทัดฐานทางสังคมที่มีร่วมกัน” ดังที่ อมรา พงศาพิชญ์ อัมมาร สยามวาลา และประเวศ วะสี ได้พยายามเน้นย้ำว่า “การนำแนวคิดทุนทางสังคมมาใช้ในสังคมไทยควรคำนึงถึงความเชื่อมโยงของระบบอุปถัมภ์ซึ่งถือเป็นทุนทางสังคมที่อาจส่งผลกระทบต่อผู้มีแนวโน้มในด้านลบได้เช่นกัน”

นอกจากนี้ จะพบว่า การกล่าวถึงระบบอุปถัมภ์ส่วนมากมักให้ความสนใจกับความสัมพันธ์ในแนวดิ่งหรือความสัมพันธ์เชิงบังคับบัญชา กล่าวคือ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่มีอำนาจมากกว่ากับผู้ที่มีอำนาจน้อยกว่า โดยมีเกณฑ์การพิจารณา คือ 1) ความสัมพันธ์ระหว่างตัวกระทำที่เป็นผู้ให้และผู้รับ 2) ฐานทรัพยากรของตัวกระทำทั้งที่เป็นผู้ให้และผู้รับ และ 3) กลไกของการแลกเปลี่ยนตอบแทนระหว่างตัวกระทำทั้งสอง ดูจะสอดคล้องกับมุมมองของ ปีแอร์ บูดีเยอร์ (Pierre Bourdieu) ที่ได้ชี้ให้เห็นทุนทางสังคมในอีกด้านหนึ่งคือในฐานะที่เป็นเครื่องมือของอำนาจซึ่งในมุมมองของเขาต่อแนวคิดทุนทางสังคมเขาไม่ได้มองแค่ความไว้วางใจ เครือข่ายทางสังคม และบรรทัดฐานทางสังคมดังเช่นในแนวคิดทุนทางสังคมกระแสหลักเท่านั้น แต่ได้ชี้ให้เห็นข้อจำกัดบางประการในการวิเคราะห์ทุนทางสังคม คือ การละเลยที่จะพูดถึงมิติของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ โดยเชื่อมโยงกับเรื่องของการจัดช่วงชั้นทางสังคม ตำแหน่งทางสังคม และเรื่องของการใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคมในการพัฒนาตำแหน่งและสถานะของตนและกลุ่มคนที่สร้างความแตกต่างระหว่างคนที่เป็นสมาชิกในกลุ่มและไม่ใช่มชิกของกลุ่ม

ดังนั้น การพิจารณาการใช้ประโยชน์จากความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งเป็นหลักสำคัญในแนวคิดทุนทางสังคมจึงควรพิจารณาระบบความสัมพันธ์ทางสังคมทั้ง 2 ระบบ ควบคู่กัน ทั้งใน

⁸⁰ ลูเซียน เอ็ม แองส์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 189.

ส่วนของระบบอุปถัมภ์หรือระบบความสัมพันธ์ในแนวคิดซึ่งมีลักษณะของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่มีอำนาจมากกว่ากับผู้ที่มีอำนาจน้อยกว่า และระบบความสัมพันธ์ในแนวราบของกลุ่มคนที่มีฐานะอำนาจ หรือมีผลประโยชน์ร่วมกันในด้านหนึ่งน่าจะช่วยเติมเต็มประเด็นที่ขาดหายไปในมิติเชิงอำนาจของทุนทางสังคมการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย และการเชื่อมโยงกับประเด็นวิพากษ์วิจารณ์ผลลัพธ์ในด้านลบ ซึ่งรวมถึงในกลุ่มอาชญากรรมหรือต่อต้านสังคมที่มีการกล่าวถึงในต่างประเทศในอีกด้านหนึ่ง

อย่างไรก็ดี จากที่กล่าวถึงแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทยในช่วงต้น ในอีกด้านหนึ่งสามารถสะท้อนให้เห็นหลักฐานเชิงประจักษ์ได้อย่างเด่นชัดจากงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทยดังที่จะกล่าวถึงในหัวข้อถัดไป

2.4 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคม

สำหรับงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทยนั้น จากการศึกษาสืบค้นฐานข้อมูลวิทยานิพนธ์และรายงานการวิจัย (เอกสารฉบับเต็ม) ที่ใช้คำว่า “ทุนทางสังคม” เป็นคำหลักในการศึกษา/วิจัย จากมหาวิทยาลัยและวิทยาลัยต่างๆ ของประเทศไทยใน Thai Library Integrated System (ThaiLIS) ที่จัดทำโดย สำนักงานคณะกรรมการอุดมศึกษา ตั้งแต่ปี 2542-2554 ซึ่งน่าจะช่วยให้เห็นภาพในเบื้องต้นเกี่ยวกับการนำแนวคิดนี้ไปใช้และการให้ความหมายบ้างไม่มากก็น้อย พบว่า ในช่วงตั้งแต่ปี 2542-2554 มีงานศึกษาวิจัยเกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคมประมาณ 88 เรื่อง สามารถจำแนกงานศึกษาวิจัยออกได้เป็น 3 กลุ่มด้วยกัน คือ 1) กลุ่มแรกเป็นงานวิจัยที่มีหน่วยวิเคราะห์อยู่ที่กลุ่ม ชุมชนและขบวนการทางสังคม และศึกษาการใช้ทุนทางสังคมในการดำเนินงานของกลุ่มเหล่านี้ งานศึกษาทุนทางสังคมของชุมชน กลุ่มและขบวนการเคลื่อนไหวต่างๆ 2) งานศึกษาวิจัยที่เชื่อมโยงแนวคิดทุนทางสังคมเข้ากับเรื่องต่างๆ เช่น คุณภาพชีวิต การจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม การป้องกันปัญหาอาชญากรรม การจัดการขยะ และสุขภาพ เป็นต้น หรือ เชื่อมโยงแนวคิดทุนทางสังคมเข้ากับแนวคิดอื่นๆ เช่น ทุนมนุษย์ ทุนวัฒนธรรม ทุนธรรมชาติ และทุนภูมิปัญญา เป็นต้น มาเป็นองค์ประกอบของทุนทางสังคม และ 3) งานศึกษาเชิงแนวคิดของทุนทางสังคมในสังคมไทย โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. งานศึกษาทุนทางสังคมของชุมชน กลุ่ม และขบวนการเคลื่อนไหวต่างๆ เช่น

- ทุนทางสังคมในชุมชนเมือง กนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์ (2543) ทำการศึกษาเรื่อง “ทุนทางสังคมของชุมชนเมืองในภาวะวิกฤติเศรษฐกิจ” ผ่านโครงการเพื่อการลงทุนทางสังคมในด้านการส่งเสริมการจัดการสวัสดิการชุมชน พบว่า เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมของสมาชิกเป็นต้นทุนทางสังคมที่สำคัญของชาวชุมชนเมือง ผ่านการตอบแทนและการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ตลอดทั้ง

กระบวนการเกื้อกูลต่อกันและกัน นอกจากนี้ การมีค่านิยมร่วมกันในเรื่องการมีเครดิตที่ดีหรือการเป็นผู้นำที่มีความน่าเชื่อถือก็นั้น ก็มีผลสำคัญในการเกื้อหนุนกองทุนสวัสดิการในชุมชน สำหรับกระบวนการทำงานระดับองค์กรเครือข่าย ไม่ได้ทำให้เกิดผลเฉพาะด้านบวกในการเพิ่มทุนทางสังคมหรือทำให้ชาวบ้านมีความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นขึ้นเท่านั้น แต่อาจเกิดผลกระทบด้านลบต่อองค์กรหรือต่อความสัมพันธ์ของสมาชิกได้เช่นเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นการแบ่งกลุ่มพวกพ้อง หรือความหวาดระแวงระหว่างสมาชิก ซึ่งลักษณะดังกล่าวถือเป็นข้อจำกัดในการพัฒนากลุ่มที่จะต้องให้ความสำคัญ เนื่องจากมีผลในการพัฒนาองค์กรชาวบ้านให้เติบโตเข้มแข็งต่อไป

- ทุนทางสังคมในชนบท **บัวพันธ์ พรหมพักพิง (2546)** ศึกษา “การก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวทุนทางสังคมในชนบทอีสาน” โดยศึกษาจากหมู่บ้านชนบทในภาคอีสาน 3 หมู่บ้าน พบว่า การขยายตัวของรัฐและตลาดได้ทำให้เกิดการขยายตัวของเครือข่ายในแนวตั้ง ทำให้ชาวชนบทถูกผนวกเข้ามาในระบบตลาดและรัฐ แต่ก็ยังสามารถดำรงความเป็นชุมชนทั้งในแง่ทางกายภาพ ทางสังคม และทางจิตใจ แต่ในด้านหนึ่งก็กลายมาเป็นข้อจำกัดในการยังชีพ อย่างไรก็ตาม คริวเรือนชนบทก็ตอบสนองต่อวงล้อมของโครงสร้าง โดยได้กระจายแหล่งสำหรับยังชีพให้มีความหลากหลายขึ้น โดยการใช้ทรัพยากรต่างๆ ที่มีอยู่ในระดับชุมชนมีการจัดตั้งกลุ่มและองค์กรขึ้นมาจำนวนมาก และแม้ว่ากลุ่มเหล่านี้ส่วนมาก จะไม่มีการดำเนินกิจกรรมหรือสลายตัวไป แต่กลุ่มที่ยอมรับแนวทางตลาด และก่อตั้งขึ้นมาบนพื้นฐานความเชี่ยวชาญบางด้านทางทรัพยากรทางมนุษย์มีการดำเนินงานที่ต่อเนื่องและอยู่ได้นาน ในขณะที่เดียวกันพบว่ามีความพยายามที่จะสร้างเครือข่ายระหว่างหมู่บ้าน แต่การดำเนินงานของเครือข่ายยังมุ่งที่จะสร้างท่อต่อทรัพยากรจากข้างนอก มากกว่าที่จะส่งเสริมให้มีการแลกเปลี่ยนระหว่างหมู่บ้าน สำหรับสถาบันทางวัฒนธรรมนั้นเขาพบว่า สถาบันทางวัฒนธรรมหลัก ได้แก่ ธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และวิถีปฏิบัติทางพุทธศาสนา ก็ยังคงมีการผลิตซ้ำและสืบทอดต่อมา สถาบันเหล่านี้ยังคงเป็นแหล่งของขวัญและกำลังใจของผู้อพยพ แปลงเครือข่ายความสัมพันธ์ขึ้นมาใหม่ และผนึกเอาชีวิตของชุมชนที่กระจัดกระจายไปหลายรูปแบบ เนื่องมาจากการเปลี่ยนผ่านให้เข้ารวมกันได้”

- ทุนทางสังคมในขบวนการทางสังคม **ประชาติป กะทา (2547)** ศึกษาเรื่อง “การศึกษาทุนทางสังคม และบทบาทในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมด้านสุขภาพ กรณีศึกษาประชาคมสุขภาพหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย” พบว่า การที่จะนำทุนทางสังคมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่องานพัฒนาได้นั้น จำเป็นต้องมีตัวกระทำการที่ทำหน้าที่จัดการแปลงทุนทางสังคมจากลักษณะเชิงโครงสร้างออกมาเป็นภาคปฏิบัติการทางสังคม โดยมีตัวกระทำการ ได้แก่ แกนนำหมู่บ้านที่ผ่านการสั่งสม บ่มเพาะประสบการณ์ และความรู้ จากการเคลื่อนไหวงาน

พัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งบริบททางประวัติศาสตร์ชุมชนที่หล่อหลอมอุดมการณ์ทางการเมืองและแนวความคิดการทำงานพัฒนาทุนทางสังคมดั้งเดิมที่นำมาแปลงเป็นภาคปฏิบัติการทางสังคม อาทิ ค่านิยมการเคารพนับถือผู้อาวุโสและผู้นำหมู่บ้านระบบเครือญาติที่แน่นแฟ้น มโนสำนึกความเป็นพี่น้อง และสายสัมพันธ์ทางสังคมที่ขยายขอบเขตกว้างขวาง ภาคปฏิบัติการทุนทางสังคมตั้งอยู่บนบรรทัดฐานความไว้วางใจระหว่างกัน ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน แบบแผนความสัมพันธ์อันดีที่มีต่อกันทั้งระหว่างแกนนำกับชาวบ้าน และแกนนำด้วยกันเอง นอกจากนี้ทุนเศรษฐกิจได้สนับสนุนการแปลงทุนทางสังคมเป็นภาคปฏิบัติการเช่นกันภาคปฏิบัติการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้น ได้ผลิตทุนทางสังคมผ่านสัญญาตัวใหม่ เช่น วาทกรรมการพึ่งตนเอง ระบบเงินตราชุมชน โรงเรียนชาวนา โรงเรียนวัฒนธรรม บุญนางข้าว และโรงสีชุมชน ทุนทางสังคมใหม่ที่เกิดขึ้นเป็นโครงสร้างความสัมพันธ์ของชีวิตรูปแบบใหม่และผลิตความหมายใหม่อย่างสอดคล้องกับพลวัตการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม และพบว่าองค์คุณลักษณะประชาสังคมเอื้อต่อการแปลงทุนทางสังคมออกมาเป็นภาคปฏิบัติการ และเอื้อต่อการผลิตใหม่ทุนทางสังคมงานวิจัยเสนอแนะว่า หน่วยงานรัฐควรเปิดพื้นที่ทางสังคม สนับสนุนให้เกิดการรวมตัวลักษณะประชาสังคมแก่ชาวบ้านเพราะองค์คุณประชาสังคมเอื้อต่อการแปลงทุนทางสังคมสนับสนุนต่องานพัฒนาชุมชน นอกจากนี้ การรวมตัวระหว่างองค์กรชาวบ้านลักษณะเครือข่ายพันธมิตรช่วยเหลือกันเองมีส่วนช่วยสนับสนุนกระบวนการเรียนรู้ระหว่างชาวบ้าน พร้อมกับสร้างสายสัมพันธ์ทางสังคมที่ขยายขอบเขตออกไปภายนอกหมู่บ้าน และควรคำนึงถึงสัญญาตัวใหม่ที่ช่วยผลิตใหม่ทุนทางสังคม”

2. งานศึกษาที่มีเชื่อมโยงแนวคิดทุนทางสังคมเข้ากับเรื่องต่างๆ เช่น คุณภาพชีวิต การจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม การจัดการขยะ และสุขภาพ เป็นต้น หรือ การเชื่อมแนวคิดทุนทางสังคมเข้ากับแนวคิดอื่นๆ เช่น ทุนมนุษย์ ทุนวัฒนธรรม ทุนธรรมชาติ และทุนภูมิปัญญา เป็นต้น มาเป็นองค์ประกอบของทุนทางสังคม เช่น

- งานของ **ชยุต อินพรหม (2547)** ที่ศึกษาเรื่อง “ทุนทางสังคมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน: กรณีศึกษาสถานานวัดตะโหนด ตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง” พบว่า สถานานวัด ซึ่งเกิดขึ้นมาจากจิตสำนึกรักบ้านเกิดซึ่งเป็นทุนทางสังคมที่หล่อเลี้ยงความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนให้เกิดการรวมพลังต่อรองเมื่อได้รับผลกระทบจากโครงการของภาครัฐ เกิดการระดมทรัพยากรต่างๆ ทั้งความรู้ เงินทุน แรงงานเข้าด้วยกันเพื่อนำมาพัฒนาชุมชนโดยมีวัดเป็นศูนย์รวมศรัทธาของชุมชน ในด้านการนำทุนทางสังคมมาใช้ในการจัดการทรัพยากรโดยรวมดิน น้ำ และป่า เข้าด้วยกันโดยผ่านกระบวนการของทุนทางสังคมมาทำให้เป็นทุนของชุมชน นอกจากนี้ยังพบว่าภายในชุมชนยังมีเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างบ้าน วัด และราชการ ที่ให้ความช่วยเหลือ สนับสนุน ไว้วางใจและต่างตอบแทนต่อกัน โดยมีปัจจัยภายในที่

สำคัญ คือ ความสัมพันธ์เครือข่าย ประเพณี วัฒนธรรม วัด และผู้นำ ปัจจัยภายนอกคือการเข้ามาดูงานหรือศึกษาวิจัยขององค์กรต่างๆ ซึ่งช่วยให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ๆอย่างต่อเนื่อง

- งานของ **กวิพัฒน์ สุขแจ่ม (2547)** ที่ศึกษาเรื่อง “ทุนทางสังคมกับการแก้ไขปัญหาเสพติด: กรณีศึกษาบ้านคลองจรเข้ขี้เฒ่า ตำบลเกาะไร่ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา” พบว่า ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ทำให้นคนอยู่ร่วมกันด้วยความเอื้ออาทรและช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นการสังสมทุนทางสังคมของชุมชน ในด้านการแก้ไขปัญหาเสพติดเขาพบว่า ผู้นำธรรมชาติถือเป็นปัจจัยภายในที่สำคัญของชุมชนในการแก้ปัญหาเสพติดให้ประสบความสำเร็จโดยทำหน้าที่เป็นผู้ดูแลชุมชนอย่างต่อเนื่องและสร้างให้เกิดการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนในการแก้ไขปัญหาสำหรับปัจจัยภายนอกที่สำคัญคือ วิทยาการที่นำความรู้ใหม่ๆ เข้ามาให้ความช่วยเหลือชุมชน โดยอาศัยความสัมพันธ์ที่ดี และการยอมรับของคนในชุมชน และเขายังได้เน้นย้ำว่าหัวใจสำคัญของกระบวนการแก้ปัญหาที่สำคัญคือความศรัทธาและความไว้วางใจต่อกัน

- งานของ **ประไพ ศิวะสิริวิลาศ (2549)** ที่ศึกษาเรื่อง “การพัฒนารูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม” พบว่า “รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ประกอบด้วย การศึกษาตามอัธยาศัย การศึกษาในระบบ และการศึกษานอกระบบ การศึกษาทั้งสามรูปแบบนี้เป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันในชุมชน รูปแบบการศึกษาที่สำคัญในการพัฒนาทุนทางสังคมของชุมชน คือ การศึกษาตามอัธยาศัย เนื่องจากเป็นกระบวนการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชุมชนที่เกิดจากพลังภายในของชุมชนบนพื้นฐานศักยภาพและการมีส่วนร่วมของคนในชุมชน หน้าที่สำคัญของการศึกษาตามอัธยาศัย คือ การสืบทอดระบบคุณค่า จิตวิญญาณและภูมิปัญญาของชุมชน ให้มีการนำระบบคุณค่าเดิมของชุมชนมาประยุกต์หรือต่อยอดกับบริบทของชุมชนในปัจจุบัน ส่วนการศึกษาในระบบและการศึกษานอกระบบมีหน้าที่ส่งเสริมพลังการเรียนรู้ของชุมชนโดยมุ่งสร้างค่านิยมร่วมให้เห็นคุณค่า จิตวิญญาณและภูมิปัญญาของชุมชน และ รูปแบบการศึกษาในชุมชนที่ประสพภาวะวิกฤตด้านการพัฒนาทุนทางสังคมใช้สำหรับชุมชนที่ไม่มีองค์ความรู้และแหล่งเรียนรู้ที่มีลักษณะเฉพาะพอที่จะใช้เป็นฐานการเรียนรู้ การศึกษาที่ใช้ชุมชนเป็นฐานในชุมชนลักษณะนี้ต้องให้ความสำคัญกับเทคนิควิธีการที่กระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้เพื่อพัฒนาทุนทางสังคมโดยเน้นที่การมีเวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันของสมาชิกในชุมชน และร่วมค้นหาระบบคุณค่า จิตวิญญาณและภูมิปัญญาเดิมในท้องถิ่นเพื่อนำมาสืบทอดและประยุกต์กับทุนทางสังคมในบริบทปัจจุบัน”

- งานของ **ภาราดา หอมหวล (2551)** ที่ศึกษาเรื่อง “ภูมิปัญญาท้องถิ่นในฐานะทุนทางสังคม: กรณีศึกษาประเพณีผีมอญตำบลพุดซา อำเภอมืองนครราชสีมำจังหวัดนครราชสีมา”

พยายามชี้ให้เห็นว่าประเพณีฝีมือเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นในฐานะทุนทางสังคมที่เป็นการรวมญาติพี่น้องทุกคนในชุมชนมาร่วมประกอบพิธี เลี้ยงฝีมือ เป็นการแสดงให้เห็นความผูกพัน ความสัมพันธ์ ความเชื่อมโยงให้เกิดความรัก ความสามัคคี ความมีน้ำใจ เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ซึ่งกันและกัน จึงนับเป็นทุนทางสังคมที่ก่อให้เกิดจากสถาบันครอบครัวและการมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นการสร้างเครือข่ายที่มีศักยภาพในชุมชนเป็นพลังชุมชนที่สำคัญ

กล่าวโดยสรุป งานกลุ่มนี้พิจารณาทุนทางสังคมในฐานะทรัพยากรหนึ่งที่มีความสำคัญต่อการพัฒนาในมิติต่างๆ อย่างไรก็ดี จะเห็นได้ว่าเมื่อพิจารณาในภาพรวม นิยามและองค์ประกอบของทุนทางสังคมในงานกลุ่มนี้ ค่อนข้างกว้างขวาง คลุมเครือและมีแนวโน้มที่จะผนวกรวมทรัพยากร ภูมิปัญญา และประเพณีวัฒนธรรม

3. งานศึกษาเชิงแนวคิดของทุนทางสังคมในสังคมไทย อาทิ

- งานของ **ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ (2547)** ที่ศึกษาเรื่อง “วาทกรรมทุนทางสังคม: กระบวนการสร้างแนวคิดและปฏิบัติการในบริบทการพัฒนาของไทย (พ.ศ.2540-2547)” เขาได้ทำการศึกษาแนวคิดและปฏิบัติการภายใต้บริบทและสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลง และพบว่า ประการแรก การนำศัพท์ทุนทางสังคมมาใช้ที่แตกต่างกันเนื่องมาจากฐานคิดที่แตกต่างกัน โดยตัวแนวคิดเป็นแนวคิดที่กล่าวถึง ความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบต่างๆ ที่ส่งผลให้เกิดความร่วมมือของคนในสังคมทั้งในระดับปัจเจกและกลุ่ม และการนำคำว่าทุนทางสังคมมาใช้ในสังคมไทยมีพลวัตของความหมายจนเปลี่ยนไปเป็น “การเป็นทุนของสังคม” ซึ่งทำให้เกิดการรวมเอาแนวคิดอื่นๆ มาเป็นองค์ประกอบด้วย โดยเชื่อว่าการพัฒนาทุนทางสังคมจะนำไปสู่ความยั่งยืน ประการถัดมา แนวคิดทุนทางสังคมมีฐานะเป็นแนวคิดเชิงบูรณาการที่ภายใต้การผสมแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์กับสังคมวิทยา มาได้ตอบต่อการดำเนินนโยบายการพัฒนากระแสหลักที่มุ่งเน้นในเรื่องความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และประการสุดท้าย จากกรณีศึกษา เรื่องกองทุนหมู่บ้านหนึ่งผลิตภัณฑ์หนึ่งตำบล และกรณีปัญหาความขัดแย้งด้านการจัดการทรัพยากร แสดงให้เห็นข้อขัดแย้งด้านความคิดระหว่าง หน่วยงานรัฐบาล นักวิชาการ ปราชญ์ชาวบ้าน และนักพัฒนา โดยหน่วยงานรัฐได้ให้ความหมายของทุนทางสังคมอิงกับความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ในขณะที่นักวิชาการ ปราชญ์ชาวบ้าน และนักพัฒนาก็พยายามที่จะให้ความหมายของทุนทางสังคมโดยอิงกับการพัฒนาที่ยั่งยืน การช่วงชิงการเป็นเจ้าของวาทกรรมทุนทางสังคมทั้งแนวคิดและปฏิบัติการดังกล่าวจะพิจารณาได้ว่าเชื่อมโยงกับเรื่องผลประโยชน์และอำนาจ โดยความคิดเกี่ยวกับ “ระบบคุณค่า” และ “มูลค่า” ปรากฏในปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวค่อนข้างเด่นชัด

จากการทบทวนงานศึกษาวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคมที่ผ่านมาในประเทศไทย ตั้งแต่ปี 2542-2554 ดังที่กล่าวถึงในข้างต้น จะเห็นได้ว่า

1) สะท้อนให้เห็นความเชื่อมโยงกับลักษณะของการให้ความหมายของแนวคิดในหมู่นักคิดและองค์กรต่างๆ ในประเทศไทยทั้งที่ยังคงมีจุดเน้นในมิติของความสัมพันธ์ทางสังคม เช่นเดียวกับในต่างประเทศ และบางส่วนของแม้จะมีจุดเน้นในมิติของความสัมพันธ์ทางสังคม เช่นเดียวกับในต่างประเทศ แต่ก็มีที่เชื่อมโยงกับแนวคิดอื่นๆ เช่น ทุนมนุษย์ ทุนวัฒนธรรม ทุนธรรมชาติ และทุนภูมิปัญญา เป็นต้น เข้ามาเป็นส่วนประกอบของแนวคิดทุนทางสังคม

2) สำหรับข้อจำกัดบางประการในงานศึกษาวิจัยส่วนใหญ่ในสังคมไทย คือ ในมิติเชิงอำนาจและผลลัพธ์ในด้านลบ (ซึ่งรวมถึงในกลุ่มอาชญากรรมหรือต่อต้านสังคม) ที่มีการกล่าวถึงในต่างประเทศ พบว่า แม้จะมีงานการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคมจำนวนมากในประเทศไทยตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบันเป็นระยะเวลากว่า 15 ปี แต่ที่ผ่านมากลับพบว่าแนวคิดทุนทางสังคมมักได้รับการกล่าวถึงในแง่บวกเสียเป็นส่วนใหญ่ ประเด็นการวิพากษ์วิจารณ์ในด้านลบของแนวคิดดังกล่าวกลับมิได้รับการกล่าวถึง อย่างไรก็ตามในประเทศไทยจะยังไม่เคยมีการศึกษาหรือการกล่าวถึงในด้านลบของแนวคิดทุนทางสังคมโดยตรงอย่างชัดเจน แต่การกล่าวถึงผลกระทบในด้านลบของแนวคิดบางส่วนของงานศึกษาวิจัยก็มีการกล่าวถึงไว้บ้างด้วยเช่นกัน อาทิ

บัวพันธ์ พรหมพักพิง⁸¹ กล่าวถึงปัญหาอันเกิดจากผลในด้านลบของทุนทางสังคมไว้ได้ อย่างน่าสนใจประการหนึ่งว่า การสร้าง การผลิตซ้ำและการขยายตัวทุนทางสังคมของกลุ่มที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับใกล้ชิดกับรัฐ อย่างเช่นราชการ พ่อค้าท้องถิ่น เจ้าพ่อ นายทุน ผู้มีอิทธิพล มีขนาดใหญ่กว่าการสะสมทุนทางสังคมของกลุ่มผู้ด้อยโอกาส และมีแนวโน้มที่จะครอบงำกลุ่มผู้ด้อยโอกาสหรือกลุ่มคนยากจนในชนบทเข้าเป็นส่วนหนึ่งด้วย แม้ว่าทุนทางสังคมในกลุ่มเหล่านี้ ก็ก่อให้เกิดความร่วมมือและประสิทธิภาพ แต่ทุนทางสังคมในรูปแบบดังกล่าวมิได้มีส่วนในการสนับสนุนให้เกิดการกระจายทรัพยากร ในทางตรงกันข้ามเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมแบบนี้ กลับก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำ การกระจุกตัวของทรัพยากรหรือนำไปสู่การผลิตซ้ำความยากจนนั่นเอง” หรือ**กนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์**⁸² ที่เสนอว่า แม้ว่าการเพิ่มทุนทางสังคมหรือทำให้ชาวบ้านมี

⁸¹ บัวพันธ์ พรหมพักพิง, ทุนทางสังคม: มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ, (ขอนแก่น : ภาควิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2546) หน้า 18-19.

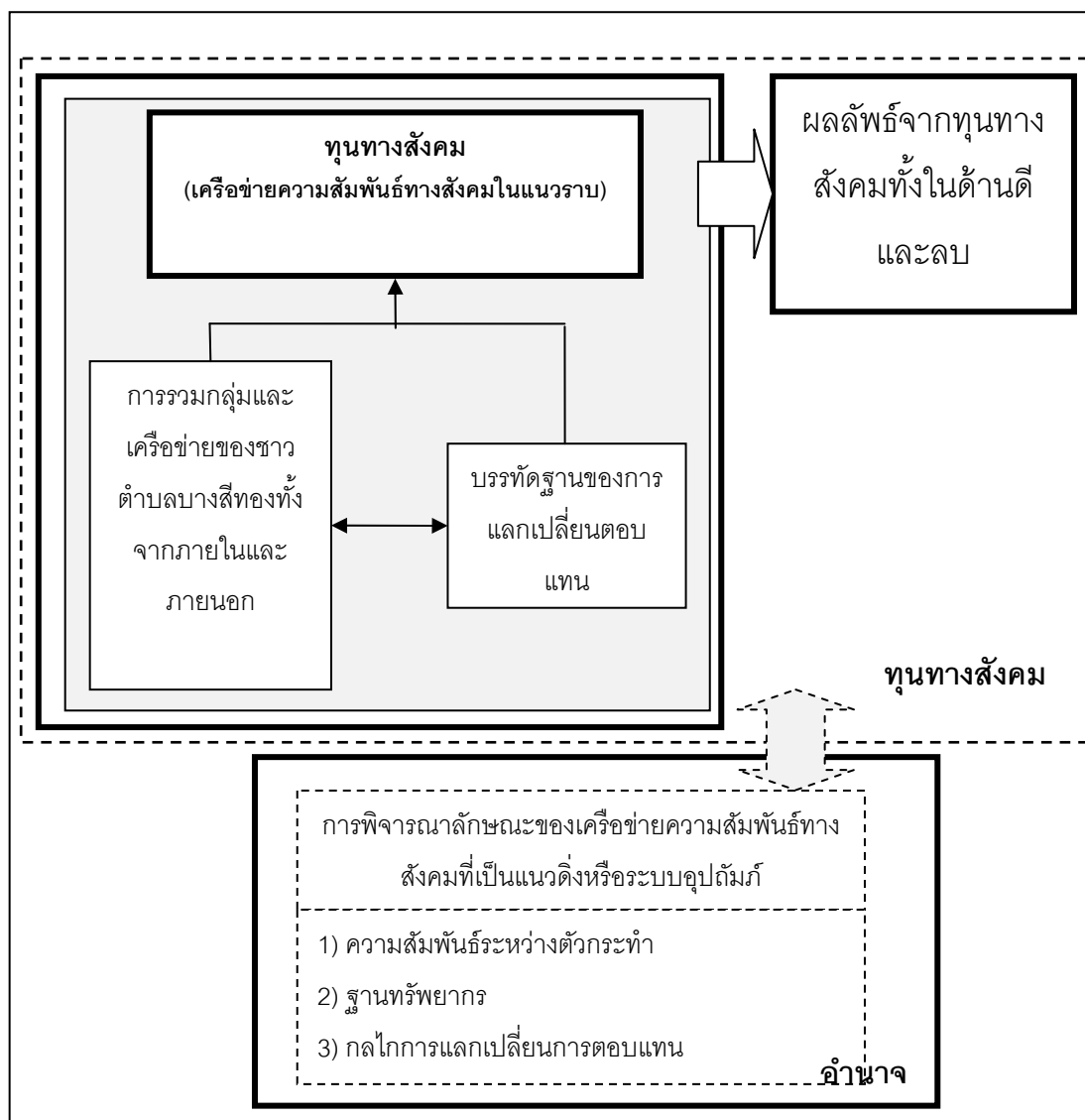
⁸² กนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์, การจัดการทุนทางสังคมในชุมชนเมือง: ศึกษากรณีเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์บางซื่อพัฒนา, (ปริญญาสังคมวิทยามหาบัณฑิต สาขาสังคมวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543).

ความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นขึ้น แต่ก็อาจเกิดผลกระทบด้านลบต่อองค์กรหรือต่อความสัมพันธ์ของสมาชิกได้เช่นเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นการแบ่งกลุ่มพวกพ้อง หรือความหวาดระแวงระหว่างสมาชิกได้

สำหรับความเชื่อมโยงแนวคิดทฤษฎีทางสังคมกับมิติเชิงอำนาจนั้นไม่พบว่ามีการศึกษาวิจัยที่มีการกล่าวถึงในประเด็นดังกล่าว ดังนั้นยังคงเป็นประเด็นที่จะต้องพิจารณาต่อไป

2.5 กรอบแนวคิด

การทบทวนวรรณกรรมในหัวข้อที่ผ่านมาเกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคม นำมาสร้างเป็นกรอบแนวคิดสำหรับการศึกษาวิจัยเรื่อง “ความเชื่อมโยงของทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในภาวะอุทกภัย พ.ศ.2554 : กรณีศึกษาตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี” โดยมีรายละเอียดดังนี้

แผนภาพที่ 3 กรอบแนวคิดเบื้องต้น

บทที่ 3 วิธีดำเนินการวิจัย

3.1 รูปแบบการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “ความเชื่อมโยงของทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในภาวะอุทกภัย พ.ศ.2554: กรณีศึกษาตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี” เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) โดยอาศัยกรณีศึกษา (Case Study) ซึ่งเป็นการศึกษาเชิงลึกโดยใช้แนวคิดทฤษฎีช่วยวิเคราะห์อธิบายความเชื่อมโยงของกรณีศึกษา ก่อนจะนำมาเป็นข้อสรุปที่สามารถสะท้อนให้เห็นระบบความคิดและการแก้ปัญหาของคนในสังคมนั้นๆ ได้อย่างชัดเจน¹ ร่วมกับการใช้เทคนิคการวิจัยที่หลากหลาย อาทิ การสำรวจ (Survey) การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) การสัมภาษณ์แบบเป็นทางการหรือกึ่งทางการ (Formal or Semiformal Interview) และการสังเกตการณ์ (Observation) เพื่อให้สามารถเป็นส่วนเติมเต็มให้กับคำอธิบายเชิงทฤษฎีและสามารถตอบคำถามแต่ละวัตถุประสงค์การวิจัยที่ตั้งไว้

3.2 แหล่งข้อมูล

3.2.1. แหล่งข้อมูลปฐมภูมิ

ผู้วิจัยเน้นการเก็บรวบรวมข้อมูลจากประชากรในพื้นที่และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในกรณีศึกษา เหตุการณ์ภาวะอุทกภัยในปี พ.ศ. 2554 ของตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี

3.2.2 แหล่งข้อมูลทุติยภูมิ

ผู้วิจัยศึกษารวบรวมเอกสารทั้งในประเทศไทย และต่างประเทศที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคม รวมถึงในเรื่องของความสัมพันธ์เชิงอำนาจและเหตุการณ์ภาวะอุทกภัยที่เกิดขึ้นในปี 2554 เช่น เอกสารประกอบการสัมมนา หนังสือ บทความ/สื่อจาก Internet งานวิจัย และการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับอาจารย์หรือนักวิชาการ เป็นต้น

3.3 ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key-informant)

ผู้วิจัยใช้วิธีเลือกแบบเจาะจง (Purposive Selection) ในการกำหนดกลุ่มเป้าหมายซึ่งเป็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญในพื้นที่ (Key Informants) โดยอาศัยกรอบแนวคิดที่ได้จากการทบทวนวรรณกรรมร่วมกับข้อมูลช่วงภาวะอุทกภัยที่ได้จากการสังเกตการณ์ และข้อมูลพื้นฐานของพื้นที่

¹ Michael Barzelay, The Single Case Study as Intellectually Ambitious Inquiry. Journal of Public Administration Research and Theory: J-PART. 3,3 (July 1993): 305-318.

กรณีศึกษาที่ได้จากการสำรวจเบื้องต้นเป็นหลักเกณฑ์ โดยจำแนกผู้ให้ข้อมูลสำคัญในพื้นที่ (Key Informants) ออกเป็น 2 กลุ่ม ดังนี้

1. **กลุ่มผู้นำ** การศึกษาทุนทางสังคมในระดับนี้มุ่งเน้นไปที่ปัจเจกบุคคลและกลุ่มบุคคลที่มีลักษณะพิเศษที่มีแนวโน้มเป็นจุดรวมของความสัมพันธ์ในชุมชน เพื่อชี้ให้เห็นลักษณะของความสัมพันธ์ของปัจเจกบุคคลในกลุ่มบุคคลที่มีลักษณะพิเศษ กับสมาชิกในกลุ่มความสัมพันธ์ของผู้นำ และกับเครือข่าย ซึ่งในอีกด้านหนึ่งจะช่วยสะท้อนให้เห็นลักษณะของความสัมพันธ์เชิงอำนาจได้อีกด้วย ได้แก่ นายกองค้การบริหารส่วนตำบล กำนัน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ผู้ใหญ่บ้าน โดยมีรายละเอียดดังตาราง

พื้นที่	กำนัน/ผู้ใหญ่บ้าน	สมาชิกองค์การบริหารส่วนท้องถิ่น
	นางสาวขวัญยืน โตตาบ (กำนัน)	นายวันชัย วันชาญเวช (นายกองค้การบริหารส่วนตำบล)
หมู่ 1 วัดไทร	นายปราโมทย์ ชันทอง	นายณัฐภัทร วงศ์สุวรรณ นางสาวพรสมบุญณ์ แสงรัตน์
หมู่ 2 วัดบางอ้อยช้าง	นางสาวขวัญยืน โตตาบ	นางลาวัลย์ จันทร์พัก นางสาวพิมพ์ภา รุ่งเรือง
หมู่ 3 วัดแดง ประชากรราษฎร์	นางสุนีย์ พัฒนกุลพงษ์	นายเจริญ พัฒนกุลพงษ์ นายวีระยุทธ แก้วขาว
หมู่ 4 วัดรวกบางสีทอง	นางสิริพร แก้วอยู่	นายประดิษฐ์ จุมพล นายทองดี นามสพรอค
หมู่ 5 บ้านบางสีทอง	นายสุระ ทรงอยู่	นางกุลณัฐ วิทยากุลธนา นายอมรรัตน์ บัวม่วง

2. **กลุ่มชาวบ้านทั่วไป** การศึกษาทุนทางสังคมในระดับกลุ่มมุ่งเน้นไปที่การค้นหากลุ่มของความสัมพันธ์ความร่วมมือภายใน และกลุ่มของความสัมพันธ์ความร่วมมือที่มาจากการริเริ่มของภายนอก เพื่อชี้ให้เห็นลักษณะของความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในกลุ่ม กับปัจเจกบุคคลในกลุ่มบุคคลที่มีลักษณะพิเศษ และกับเครือข่าย ได้แก่

- **กลุ่มชุมชนดั้งเดิม** หมายถึง ประชากรที่เป็นคนในชุมชนดั้งเดิมที่อาศัยอยู่ในพื้นที่มาอย่างยาวนาน ได้แก่ ในหมู่ที่ 1 บริเวณโดยรอบวัดไทร ริมคลองบางกรวย ซอยแสงรัตน์ และบ้านตายาย ในหมู่ที่ 2 บริเวณวัดบางอ้อยช้างและริมคลองบางกอกน้อย (ซึ่งแบ่งออกเป็น ชุมชน

กลางบ้าน ชุมชนปากคลอง และบ้านล่าง) ในหมู่ที่ 3 บริเวณวัดแดง ซอยตาแหน และริมคลอง บางกอกน้อย ในหมู่ที่ 4 บริเวณวัดรวก ริมคลองบางสีทอง (ชุมชนอารีดิ้ง) และซอยบ้านหมู และใน หมู่ที่ 5 บริเวณปากทางวัดโคกอน และริมคลองบางกรวย

- **กลุ่มชุมชนจัดสรร** หมายถึง ประชากรที่เพิ่งย้ายเข้ามาอยู่ใหม่ในชุมชนหมู่บ้านจัดสรร และ/หรือในรูปแบบที่คล้ายคลึงกับหมู่บ้านจัดสรร จำนวน 16 แห่ง ได้แก่ หมู่บ้านยิวเฮ้าส์ (บางส่วน) หมู่บ้านมั่นคง หมู่บ้านนนทรี 2 หมู่บ้านนนทรี 5 หมู่บ้านปัญญา 1 หมู่บ้านปัญญา 2 หมู่บ้านเยาวพรรณ หมู่บ้านนนทรี 1 หมู่บ้านนนทรี 3 หมู่บ้านนารามณ์ หมู่บ้านพฤษา หมู่บ้านสินธรา หมู่บ้านรรินทร หมู่บ้านพีโน หมู่บ้านเกศรา หมู่บ้านสำเร็จวิลด์

- **กลุ่มความร่วมมือที่มาจากภารกิจเริ่มของภายนอก** เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน กลุ่มพัฒนาสตรี กองทุนพัฒนาบทบาทสตรี กองทุนหมู่บ้าน กองทุน SML กลุ่มอาสาพัฒนาชุมชน กลุ่มชมรมผู้สูงอายุ กลุ่มเยาวชน กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม) กลุ่มอาสาสมัครดูแลผู้สูงอายุ (อผส) สภาองค์กรชุมชน กลุ่มประดิษฐ์ กลุ่มทำน้ำหมักชีวภาพ เป็นต้น

3.4 วิธีการเก็บข้อมูลและเครื่องมือ

1. การสำรวจ (Survey)

ผู้วิจัยเริ่มต้นด้วยการสำรวจพื้นที่กรณีศึกษาในด้านต่างๆ อาทิ ลักษณะที่ตั้ง ลักษณะทางกายภาพ ประวัติความเป็นมา สภาพเศรษฐกิจ สภาพสังคม สภาพวัฒนธรรม และการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ เป็นต้น โดยอาศัยการสัมภาษณ์จากผู้นำและผู้ที่เกี่ยวข้อง อาทิ ปลัดอำเภอ นายกองัดการบริหารส่วนตำบล สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน รวมถึงชาวบ้านบางส่วน เป็นต้น ร่วมกับการศึกษาจากเอกสาร หนังสือ งานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่กรณีศึกษา เพื่อชี้ให้เห็นลักษณะของโครงสร้างหรือความสัมพันธ์ในสังคม พลวัตของการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงที่เป็นเงื่อนไขผูกมัดกับเครือข่ายโครงสร้างหรือความสัมพันธ์ในสังคม รวมทั้งความเป็นพลวัตของโครงสร้างการเปลี่ยนแปลง

เนื้อหาของคำถามจะประกอบไปด้วยประเด็นคำถามเกี่ยวกับ ประวัติศาสตร์ความเป็นมา ลักษณะทางกายภาพ ลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ และความสัมพันธ์เชิงอำนาจของพื้นที่กรณีศึกษา

2. การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview)

ผู้วิจัยอาศัยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) ในการสอบถามข้อมูลอย่างลึกซึ้งกับกลุ่มประชากรเป้าหมายที่เป็นปัจเจกบุคคลในกลุ่มบุคคลที่มีลักษณะพิเศษ ได้แก่ นายกองัดการบริหารส่วนตำบล กำนัน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ผู้ใหญ่บ้าน

เนื้อหาของคำถามใช้ในการสอบถามข้อมูลอย่างลึกซึ้งกับกลุ่มประชากรเป้าหมายที่เป็นกลุ่มผู้นำ ประกอบไปด้วยประเด็นคำถามเกี่ยวกับ ข้อมูลทั่วไป เช่น ประวัติส่วนบุคคล/ภูมิหลัง เหตุฉุกเฉินในการรับสมัครเลือกตั้ง เครือข่ายความสัมพันธ์กับบุคคลในท้องถิ่นและสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล/ผู้ใหญ่บ้านด้วยกัน กลวิธีการหาเสียง บทบาทในฐานะสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล/ผู้ใหญ่บ้าน/กำนัน/นายกองค์การบริหารส่วนตำบล ฯลฯ และข้อมูลช่วงภาวะอุทกภัย เช่น บทบาทในช่วงภาวะอุทกภัยในปี 2554 การจัดหา/ได้มาซึ่งทรัพยากรการป้องกันและการให้ความช่วยเหลือ การบริหารจัดการป้องกันและการให้ความช่วยเหลือในช่วงภาวะอุทกภัยในปี 2554 ที่ผ่านมา ปัญหาและอุปสรรค และข้อคิดเห็นอื่นๆ ฯลฯ

3. การสัมภาษณ์แบบเป็นทางการหรือกึ่งทางการ (Formal or Semiformal Interview)

ผู้วิจัยอาศัยการสัมภาษณ์แบบเป็นทางการหรือกึ่งทางการ (Formal or Semiformal Interview) ในการสอบถามข้อมูลอย่างลึกซึ้งกับกลุ่มประชากรเป้าหมายที่เป็นกลุ่มประชากรทั่วไป ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่กรณีศึกษาในกลุ่มความสัมพันธ์ความร่วมมือภายในและกลุ่มของความสัมพันธ์ความร่วมมือที่มาจากกรณีเริ่มของภายนอกต่างๆ (ดังที่กล่าวถึงในข้างต้น) โดยอาศัยการสุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive sampling method) ตามจุดมุ่งหมายหรือประเด็นของการวิจัย

เนื้อหาของคำถามจะประกอบไปด้วยประเด็นคำถามเกี่ยวกับ ข้อมูลทั่วไปของผู้ให้สัมภาษณ์และของตำบลบางสีทอง เช่น ข้อมูลพื้นฐาน สภาพชุมชนในอดีตและปัจจุบัน ข้อมูลด้านเศรษฐกิจ ข้อมูลด้านลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคม การรวมกลุ่ม/เครือข่าย โครงสร้างอำนาจในท้องถิ่น ฯลฯ และ ข้อมูลช่วงภาวะอุทกภัยปี 2554 เช่น ลำดับความเป็นมาของเหตุการณ์ การรวมกลุ่มเพื่อป้องกันน้ำท่วม การจัดการ ความคาดหวังต่อผู้ให้ความช่วยเหลือ ความช่วยเหลือที่ได้รับ บทบาทของครอบครัว เครือญาติ เพื่อน/เพื่อนบ้าน บทบาทของผู้นำ ความแตกต่างของการได้รับความช่วยเหลือ ผลกระทบ ฯลฯ

4. การสังเกตการณ์ (Observation)

นอกเหนือจากการสำรวจ (Survey) การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) และการสัมภาษณ์แบบเป็นทางการหรือกึ่งทางการ (Formal or Semiformal Interview) ที่ผู้วิจัยใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลจากกลุ่มประชากรเป้าหมายกลุ่มต่างๆ แล้ว ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยยังเลือกใช้เทคนิคการสังเกตการณ์ (Observation) ด้วย โดยสังเกตจากลักษณะของโครงสร้างความสัมพันธ์ในช่วงภาวะปกติ และการให้ความช่วยเหลือหรือในการแสวงหาความช่วยเหลือในช่วงภาวะอุทกภัย ซึ่งช่วยให้ข้อมูลที่ผู้วิจัยเก็บรวบรวมด้วยเทคนิควิจัยข้างต้นมีความสมบูรณ์และมองเห็นภาพได้ชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อได้รับฟังจากการสัมภาษณ์กลุ่มประชากรตัวอย่างกลุ่มต่างๆ

3.5 การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลเป็นการใช้กระบวนการวิเคราะห์ข้อมูลและการตีความข้อมูลแบบอุปนัย (analytic induction) คือ การตีความสร้างข้อสรุปจากข้อมูลรูปธรรมหรือปรากฏการณ์ที่ได้จากการสำรวจ (Survey) การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth interview) การสัมภาษณ์แบบเป็นทางการหรือกึ่งทางการ (Formal or Semiformal Interview) การสังเกตการณ์ (Observation) ทั้งข้อมูลในช่วงภาวะปกติและข้อมูลในช่วงเกิดเหตุภาวะอุทกภัย โดยอาศัยกรณีศึกษาเหตุการณ์ภาวะอุทกภัยในปี พ.ศ.2554 ของตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรีเป็นกรณีศึกษา เพื่อชี้ให้เห็นการมี การใช้ทุนทางสังคมในพื้นที่กรณีศึกษา การประสานประโยชน์ และการเชื่อมโยงของปัจเจกหรือกลุ่มความสัมพันธ์ต่างๆ ทั้งภายในและภายนอกชุมชน เช่น ครอบครัว เครือญาติ เพื่อนและเพื่อนบ้าน กลุ่มการเมือง และกลุ่มความสัมพันธ์อื่นๆ เป็นต้น รวมถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการมีทุนทางสังคมที่แตกต่างกัน และความเชื่อมโยงระหว่างทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เกิดจากการใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคมในการชักนำประโยชน์มาให้กับตนหรือกลุ่มและเครือข่ายของตน

บทที่ 4

ความสัมพันธ์ทางสังคมของตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี

การศึกษาลักษณะของความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวบ้านตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี ภายใต้บริบทเชิงพื้นที่และพลวัตของการเปลี่ยนแปลง รวมถึงลักษณะความสัมพันธ์เชิงอำนาจของการเมืองในระดับท้องถิ่น โดยอาศัยกรอบการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคมที่ได้จากการทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทุนทางสังคมในบทที่ผ่านมา ซึ่งจะเป็นฐานที่สำคัญในการทำความเข้าใจเรื่อง “ความเชื่อมโยงของทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในภาวะอุทกภัย พ.ศ.2554: กรณีศึกษาตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี” ในบทต่อไป โดยจะมีลำดับการนำเสนอเนื้อหาเพื่ออธิบายขอบเขตดังกล่าวดังนี้

1. บริบทเชิงพื้นที่
2. ลักษณะของความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวบ้าน
3. ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ: การเมืองในระดับท้องถิ่น
4. สรุป: การก่อเกิด/ส่งสมทุนทางสังคม และความเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ โดยแต่ละส่วนมีรายละเอียดดังนี้

4.1 บริบทเชิงพื้นที่

ตำบลแห่งนี้ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ทิศเหนือของอำเภอบางกรวย โดยมีอาณาเขตทางด้านเหนือติดกับตำบลบางกร่างกับตำบลบางศรีเมือง อำเภอเมืองนนทบุรี ด้านตะวันออกติดต่อกับตำบลบางไผ่ อำเภอเมืองนนทบุรี ด้านใต้ติดกับตำบลบางกรวย อำเภอบางกรวย และในด้านตะวันตกติดกับตำบลบางขุน อำเภอบางกรวย ลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไปเป็นที่ราบลุ่มอ่างกะทะ และมีเครือข่ายลำน้ำครอบคลุมพื้นที่โดยส่วนใหญ่¹ โดยสามารถแบ่งออกได้เป็น 1) คลองสายหลัก ได้แก่ คลองบางกอกน้อย คลองบางกรวย คลองบางสีทอง 2) คลองสายรอง ที่แยกออกมาจากคลองสายหลัก เช่น คลองหมอจำปี คลองยายจีน คลองวัดบางอ้อยช้าง เป็นต้น และ 3) คูน้ำ ที่ชาวบ้านขุดขึ้นเพื่อเป็นทางระบายน้ำเข้าออกพื้นที่สวนผลไม้หรือพื้นที่การเกษตรอื่นๆ ของตน

ปัจจุบันตำบลแห่งนี้มีเนื้อที่ประมาณ 1,494 ไร่ (5.8 ตารางกิโลเมตร) มีประชากรราว 9,350 คน จำนวน 3,839 ครัวเรือน² แบ่งออกเป็น 5 หมู่บ้าน คือ หมู่ที่ 1 วัดไทร หมู่ที่ 2 วัดบางอ้อยช้าง หมู่ที่ 3 วัดแดงประชาราษฎร์ หมู่ที่ 4 วัดรวกบางสีทอง และหมู่ที่ 5 บ้านบางสีทอง โดยใน

¹ องค์การบริหารส่วนตำบล, “คู่มือการให้บริการประชาชน”, 6 สิงหาคม 2555.

² องค์การบริหารส่วนตำบล, เรื่องเดียวกัน.

แต่ละหมู่บ้านก็จะประกอบไปด้วยชุมชนย่อยๆ อีกหลายชุมชน ซึ่งในชุมชนบางแห่งมีหลักฐานการตั้งถิ่นฐานมายาวนาน เช่น ชุมชนวัดบางอ้อยช้างในท้องที่หมู่ที่ 2 ซึ่งมีหลักฐานว่าชาวบ้านช่วยกันสร้างวัดบางอ้อยช้างในราวปี พ.ศ. 2304 ซึ่งตรงกับในสมัยอยุธยาตอนปลาย³ เป็นต้น และในชุมชนบางแห่งก็เป็นชุมชนที่เพิ่งถูกจัดตั้งหรือถูกสร้างขึ้นในระยะเวลาไม่กี่สิบปีมานี้ในลักษณะของชุมชนจัดสรร

ทั้งนี้ พบว่าการขยายตัวของชุมชนจัดสรรในระยะเวลาไม่กี่สิบปีมานี้ อาจมีสาเหตุที่สำคัญประการหนึ่ง คือ มาจากการคมนาคมที่เริ่มมีความสะดวกมากขึ้นจึงเกิดการขยายเมืองออกไปตามเส้นทางคมนาคมตามทฤษฎีรูปดาว (Star Theory) ที่เสนอว่าการขยายตัวของเมืองเป็นอิทธิพลจากเส้นทางคมนาคม⁴ ซึ่งแต่เดิมในอดีตการเดินทางในพื้นที่แห่งนี้ต้องอาศัยเส้นทางคมนาคมทางน้ำเป็นหลักโดยใช้เรือต่างๆ เช่น เรือกำปั่น เรือใบ เรืออู่แปะ เรือแจว เรือหางยาว เรือกล เรือแท็กซี่ ฯลฯ หรือ การเดินเท้าโดยอาศัยทางเดินหรือคันดินตามสวนผลไม้ในเดินทางระยะใกล้ๆ ต่อมาเมื่อการคมนาคมทางบกมีความสะดวกสบายมากขึ้น การเดินทางจึงมีความหลากหลายมากขึ้น ทั้งโดยอาศัยรถยนต์ รถจักรยานยนต์ และรถโดยสารสาธารณะ ผ่านถนนสายหลักที่ตัดผ่าน คือ ถนนสายบางกรวย-ไทรน้อย ถนนนครอินทร์* หรือ ถนนสายรอง เช่น ซอยวัดแดง ซอยอุษาเทวี ซอยบุญนาค ซอยยิ้ม ซอยวัดรวก ซอยวัดบางอ้อยช้าง ซอยแสงวัน ซอยสุขมาก เป็นต้น หรือทางเดินเท้าที่มีลักษณะเป็นทางที่ทำด้วยคอนกรีตเสริมเหล็กยกสูงประมาณ 1 เมตร จากเดิมเคยเป็นคันดินตามสวนผลไม้หรือเป็นทางที่ปูด้วยก้อนศิลาแลง

ปัจจัยข้างต้นทำให้เมืองขยายตัวและมีการอพยพย้ายถิ่นของประชากรทั้งจากจังหวัดนนทบุรี กรุงเทพมหานคร และจากภูมิภาคอื่นๆ จำนวนมากเข้าสู่ตำบลแห่งนี้ การใช้ที่ดินจึงเปลี่ยนจากการทำการเกษตรเป็นที่พักอาศัยในลักษณะของชุมชนจัดสรร หรือบ้านจัดสรร⁵ จากคำบอกเล่าของชาวบ้านแสดงให้เห็นภาพของการเปลี่ยนแปลงไว้ว่า

³ หวน พินธุพันธ์, ประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี, กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2547 หน้า 22-23.

⁴ Robert A. Wilson, David A and Schulz, "Urban Sociology," Prentice Hall PTR, 1978: 42.

* เริ่มสร้างขึ้นระหว่างปี พ.ศ. 2503-2506 ถนนวิ่งเข้าเขตตำบลแห่งนี้ ที่บริเวณพื้นที่หมู่ที่ 5 หมู่ที่ 2 หมู่ที่ 4 และ หมู่ที่ 3 ตามลำดับ จนกระทั่งข้ามคลองวัดแดงและเข้าสู่พื้นที่อำเภอเมืองนนทบุรี สำหรับในพื้นที่หมู่ 1 แม้ถนนเส้นนี้จะไม่ได้ตัดผ่านแต่ก็มีซอยบางกรวย-ไทรน้อย 18 เป็นเส้นทางที่ตัดผ่านและสามารถทะลุออกไปยังถนนนี้อีกด้านหนึ่งบริเวณพื้นที่ของหมู่ที่ 5 ได้

* เปิดใช้งานในปี พ.ศ. 2545 พร้อมกับเปิดการจราจรบนสะพานพระราม 5 ถนนเส้นนี้ตัดผ่านพื้นที่ในหมู่ที่ 2 และหมู่ที่ 4 โดยตัดกับถนนบางกรวย-ไทรน้อยที่แยกบางสีทอง และวิ่งตรงไปข้ามคลองบางกอกน้อยเข้าเขตตำบลบางขุน

⁵ สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 5, 14 กรกฎาคม 2555

“เมื่อก่อนที่ดินแถวๆ นี้ส่วนใหญ่ก็เป็นที่ดินสวนและท้องนา พอเริ่มมีการตัดถนนเส้นบางกรวย-ไทรน้อยผ่าน คนที่มีที่ดินที่ติดถนนก็เริ่มขายกันราคามันดี ส่วนที่ดินของพวกที่อยู่ด้านหลังหรือแปลงถัดๆ ไปก็ต้องขายเพราะพื้นที่ติดกันมันเหมือนถูกปิดจะทำอะไรมันก็ลำบาก พวกหมู่บ้านจัดสรร โรงงาน ร้านขายของก็เลยเริ่มมีจำนวนมากขึ้น ตอนนี้อยู่ใกล้สักก็มาเปิดแล้ว”⁶

การเปลี่ยนแปลงทางด้านประชากรในช่วงต้น ทำให้เกิดการผสมผสานของชุมชนดั้งเดิมและชุมชนจัดสรร ที่ถือเป็นลักษณะสำคัญของตำบลแห่งนี้ในปัจจุบัน การผสมผสานที่มีชุมชนจัดสรรจำนวนมาก จะพบที่หมู่ที่ 3 และหมู่ที่ 5 เนื่องจากลักษณะภูมิประเทศของหมู่ที่ 3 เป็นสวนตาลซึ่งง่ายต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดิน ในขณะที่หมู่ที่ 5 ก็เป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่มีชุมชนจัดสรรจำนวนมากใกล้เคียงกับพื้นที่หมู่ที่ 3 เนื่องจากอยู่ไม่ไกลจากวัดชลอที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ของเทศบาลเมืองบางกรวย ซึ่งเป็นแหล่งชุมชนที่สำคัญในอดีต ถัดมาก็จะเป็นพื้นที่ในหมู่ที่ 1 และหมู่ที่ 2 ตามลำดับ ในขณะที่หมู่ที่ 4 ยังไม่มีชุมชนจัดสรร ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากขนาดของถนนสายรองที่จะเข้าสู่พื้นที่ซึ่งเชื่อมกับถนนบางกรวย-ไทรน้อยนั้นเป็นถนนสายเล็กๆ ก็เป็นไปได้⁷ รายละเอียดดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 ลักษณะที่ตั้งของชุมชนดั้งเดิมกับชุมชนจัดสรร

หมู่	ชุมชนดั้งเดิม	หมู่บ้านจัดสรร
1	บริเวณโดยรอบวัดไทร ริมคลองบางกรวย ซอยแสงรื่น และบ้านตายาย	หมู่บ้านยิวแฮส (บางส่วน) หมู่บ้านมั่นคง
2	บริเวณวัดบางอ้อยช้าง (ริมคลองบางกอกน้อย)	หมู่บ้านนนทรี 2, 5
3	บริเวณวัดแดง ซอยตาแหน และริมคลองบางกอกน้อย	บ้านปัญญา 1,2 หมู่บ้านนนทรี 1,3 หมู่บ้านเขาวพรรณ หมู่บ้านนารามณ์
4	บริเวณวัดรวก ริมคลองบางสีทอง และซอยบ้านหมู่	ยังไม่มีบ้านจัดสรร
5	บริเวณปากทางวัดโคกอน	หมู่บ้านพุกษา หมู่บ้านสินธรา หมู่บ้านจริจร หมู่บ้านพีโน หมู่บ้านเกศรา หมู่บ้านสำเร็จวิลด์

ที่มา: ประมวลมาจากการศึกษา

⁶ สัมภาษณ์ ชาวบ้านหมู่ที่ 4, 6 สิงหาคม 2555

⁷ สัมภาษณ์ นายกองค์การบริหารส่วนตำบล, 21 พฤษภาคม 2555

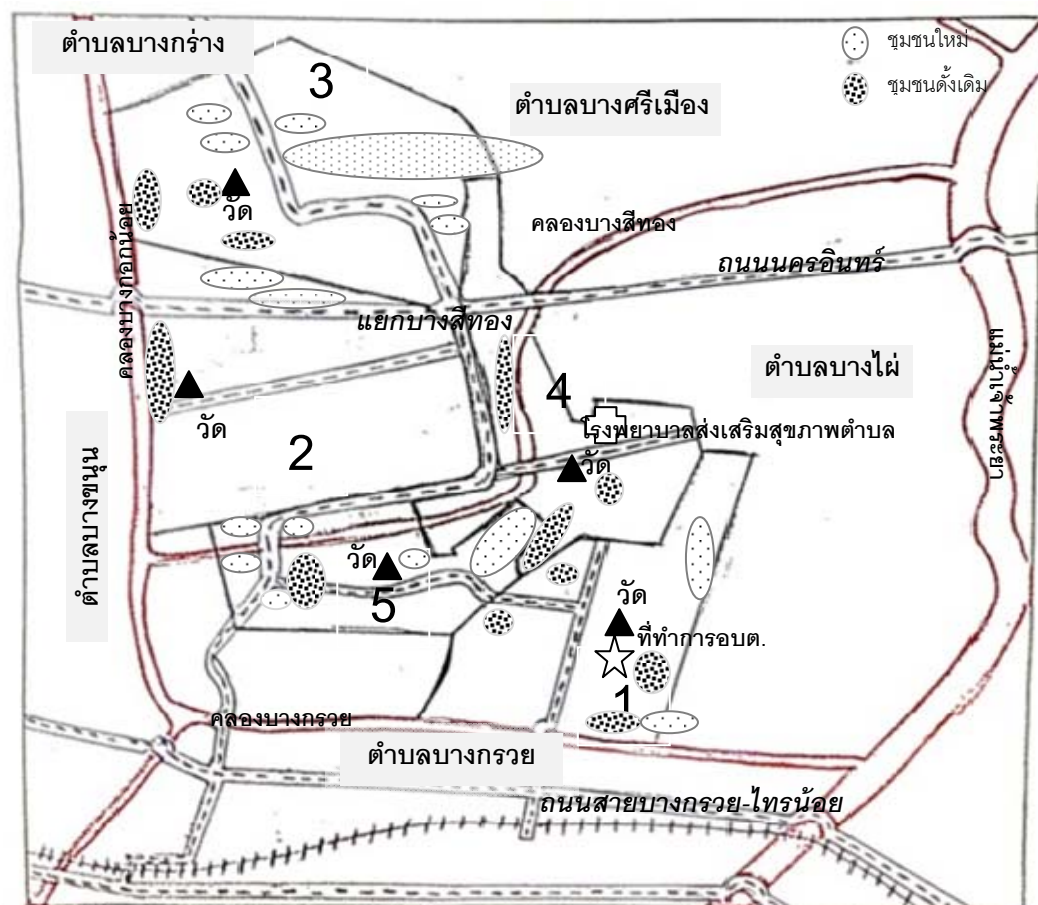
การอพยพย้ายถิ่นส่งผลต่อจำนวนประชากรที่เพิ่มสูงขึ้นในเขตหมู่บ้าน ข้อมูลประชากรขององค์การบริหารส่วนตำบล ยืนยันว่า ในชุมชนจัดสรรมีขนาดประชากรที่สูงกว่าชุมชนดั้งเดิม เช่น ในพื้นที่หมู่ที่ 1 ซึ่งมีประชากรประมาณ 527 ครัวเรือน ในจำนวนนี้เป็นผู้อพยพเข้ามาใหม่ในหมู่บ้านมั่นคงซึ่งมีประมาณกว่า 240 หลังคาเรือน และเมื่อรวมผู้อพยพเข้ามาใหม่ในหมู่บ้านยิวเฮ้าส์ (บางส่วน) ผู้อพยพเข้ามาใหม่จะมีจำนวนมากกว่าครึ่งหนึ่งของประชากรที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เสียอีก เช่นเดียวกับในพื้นที่ของหมู่ที่ 3 และ 5 ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีหมู่บ้านจัดสรรตั้งอยู่อย่างหนาแน่นกว่า 6-7 แห่ง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นหมู่บ้านจัดสรรในขนาดกลาง ที่มีจำนวนหลังคาเรือนตั้งแต่ 100-500 หลังคาเรือน สำหรับในพื้นที่หมู่ที่ 2 ซึ่งมีประชากรราว 518 ครัวเรือนนั้นจะมีผู้อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ใหม่ประมาณเกือบครึ่งหนึ่งของทั้งหมดคือประมาณ 200 หลังคาเรือน เป็นต้น โดยสามารถจำแนกรายละเอียดออกเป็นรายหมู่บ้านได้ดังนี้

ตารางที่ 2 แสดงลักษณะประชากรที่ผสมผสานกันระหว่างชุมชนดั้งเดิมกับชุมชนจัดสรร

หมู่	จำนวนกลุ่มชุมชนดั้งเดิม	จำนวนกลุ่มชุมชนใหม่	จำนวนหลังคาเรือน	จำนวนประชากร
1	4	2	527	1,354
2	1	2	518	1,250
3	3	6	1,377	3,759
4	3	0	476	1,558
5	1	6	941	1,429
รวม	12	16	3,839	9,350

ที่มา: ประยุกต์มาจากข้อมูลประชากรขององค์การบริหารส่วนตำบล

จากที่กล่าวมาในข้างต้นจึงสามารถวางแผนที่ลักษณะโดยทั่วไปและลักษณะของการกระจายตัวของชุมชนในหมู่บ้านต่างๆ ของตำบลแห่งนี้ได้ดังนี้

แผนภาพที่ 4 แสดงสถานที่สำคัญ และการกระจายตัวของชุมชนดั้งเดิมและชุมชนจัดสรรของพื้นที่กรณีศึกษา

ด้านเศรษฐกิจของตำบล พบว่า จากข้อมูลขององค์การบริหารส่วนตำบลและการสำรวจเบื้องต้น สามารถแบ่งอาชีพของชาวบ้านในปัจจุบันออกได้เป็น 6 ประเภท คือ เกษตรกร ข้าราชการ พนักงานรัฐวิสาหกิจ พนักงานบริษัทเอกชน ค้าขาย และรับจ้างทั่วไป เมื่อแบ่งตามลักษณะชุมชนดั้งเดิมและชุมชนจัดสรร สามารถแบ่งการเปลี่ยนแปลงของอาชีพ ได้ดังนี้

(1) **ชาวบ้านที่เป็นคนดั้งเดิม** ในอดีตมักจะประกอบอาชีพเป็นชาวนาและทำการเกษตรเป็นหลัก และมีฐานะทางเศรษฐกิจที่ไม่แตกต่างกันมากนัก แต่ในปัจจุบันมีการทำการเกษตรอยู่บ้างเท่านั้นเมื่อสังเกตจากพื้นที่เกษตรกรรมที่ถูกปล่อยทิ้งร้าง และการเปลี่ยนพื้นที่เกษตรกรรมเดิมเป็นที่อยู่อาศัยในลักษณะหมู่บ้านจัดสรร และการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการอุตสาหกรรมและพาณิชย์ เช่น โรงงาน ร้านอาหาร อาคารพาณิชย์ เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงอาชีพดังกล่าวเนื่องมาจากสาเหตุหลายประการ เช่น เกิดน้ำท่วมเป็นประจำทุกปี แรงงานในภาคการเกษตรลดลง และราคาที่ดินสูงขึ้น เป็นต้น ดังนั้นจึงพบว่า ปัจจุบันชาวบ้านในชุมชนดั้งเดิมที่

เป็นคนรุ่นใหม่ ๆ ก็จะมีประกอบอาชีพที่แตกต่างและหลากหลายทั้งที่เป็นเกษตรกร ข้าราชการ พนักงานรัฐวิสาหกิจ พนักงานบริษัทเอกชน ค้าขาย และรับจ้างทั่วไป

(2) **ชาวบ้านที่อพยพเข้ามาใหม่** จะประกอบอาชีพเป็นข้าราชการ พนักงานรัฐวิสาหกิจ พนักงานบริษัทเอกชน และค้าขาย ซึ่งส่วนใหญ่พบว่าค่อนข้างมีฐานะดี ดังจะเห็นได้จากระดับของราคาบ้าน ในหมู่บ้านจัดสรรต่างๆ ทั้ง 16 แห่ง ที่ส่วนใหญ่มีราคาขายตั้งแต่ 2-5 ล้านบาท ไปจนถึงที่มีราคาขายตั้งแต่ 10 ล้านบาทขึ้นไป นอกจากนี้ บางคนเป็นผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจและหน้าที่การงานในระดับสูง เช่น เป็นรองผู้ว่าราชการจังหวัด เป็นรองผู้ว่าการไฟฟ้าฝ่ายผลิต เป็นต้น⁸

สำหรับรายได้ของชาวบ้านมีรายได้เฉลี่ยประมาณ 116,677 บาท/คน/ปี หรือ 9,723 บาท/คน/เดือน เมื่อเทียบกับรายได้เฉลี่ยต่อคนต่อปีของประเทศที่ 278,832 บาทต่อคนต่อปี หรือ 23,236 บาทต่อคนต่อเดือน⁹ จะเห็นได้ว่า ชาวบ้านมีรายได้ประมาณครึ่งหนึ่งของรายได้เฉลี่ยทั่วประเทศ เมื่อพิจารณาจากตารางที่ 3 และตารางที่ 2 พบว่า หมู่บ้านที่มีชุมชนจัดสรรมากกว่าชุมชนดั้งเดิมจะมีรายได้เฉลี่ยที่สูงกว่า โดยสามารถจำแนกออกเป็นรายพื้นที่ได้ดังนี้

ตารางที่ 3 รายได้เฉลี่ยของประชากรจำแนกรายหมู่บ้านต่อคนต่อปี (บาท)

หมู่บ้าน	รายได้เฉลี่ยต่อคนต่อปี(บาท)	จำนวนประชากร
หมู่ 1 วัดไทร	76,112	1,354
หมู่ 2 วัดบางอ้อยช้าง	171,629	1,250
หมู่ 3 วัดแดงประชาราษฎร์	136,980	3,759
หมู่ 4 วัดรวกบางสีทอง	92,078	1,558
หมู่ 5 บ้านบางสีทอง	92,238	1,429
ทั้งตำบล	116,677	9,350

ที่มา: องค์การบริหารส่วนตำบล

⁸ สัมภาษณ์ นายกองค์การบริหารส่วนตำบล, 21 พฤษภาคม 2555; สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 1, 5 มิถุนายน 2555; สัมภาษณ์ กำนันและผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 2, 6 มิถุนายน 2555

⁹ สำนักงานสถิติแห่งชาติ, สรุปผลที่สำคัญ การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ. 2554 [ออนไลน์], 2555, แหล่งที่มา: <http://service.nso.go.th/nso/nsopublish/pubs/files/socio54survey.htm>

4.2 ลักษณะของความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวบ้าน

ภายใต้บริบทเชิงพื้นที่และการเปลี่ยนแปลงในตำบลแห่งนี้ ทำให้ในปัจจุบันประชากรในพื้นที่เป็นการผสมผสานกันระหว่างประชากรในชุมชนดั้งเดิมกับชุมชนใหม่หรือชุมชนจัดสรร ซึ่งทำให้มีลักษณะของความสัมพันธ์ทางสังคมความแตกต่างกันไป และนอกจากลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมที่มาจากปัจจัยภายในแล้ว ยังพบว่าปัจจุบันยังมีลักษณะของความสัมพันธ์ทางสังคมที่ได้รับอิทธิพลหรือการสนับสนุนมาจากภายนอกอีกด้วย โดยมีรายละเอียดดังนี้

4.2.1 ลักษณะของความสัมพันธ์ทางสังคมภายใน จะจำแนกออกเป็น 2 ส่วน ด้วยกัน คือ ในชุมชนดั้งเดิม และชุมชนจัดสรร โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. ชุมชนดั้งเดิม

ปัจจุบันตำบลแห่งนี้ มีชุมชนดั้งเดิมอยู่ประมาณ 12 แห่ง โดยจะกระจายตัวกันอยู่ตามบริเวณริมคลองสายหลักอย่างคลองบางกอกน้อย คลองบางกรวย และคลองบางสีทอง ซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมสายหลักที่สำคัญในอดีต โดยรูปแบบของที่พักอาศัยก็จะมีหลากหลายแตกต่างกันไป เช่น การปลูกแบบเรือนไทยแบบดั้งเดิมที่มีหลังคาเป็นทรงจั่วสูงเรือนไม้จริงปลูกบนฝั่งและสร้างคลุมไปในน้ำ หรือ การปลูกแบบเรือนไทยแบบประยุกต์ซึ่งใช้รูปแบบรวมๆ ที่เป็นเรือนไทยแต่มีการปรับเปลี่ยนวัสดุและรูปแบบบางอย่างเพื่อให้เข้ากับยุคสมัย หรือ การปลูกที่พักอาศัยแบบร่วมสมัย คือ เป็นอาคารที่มีรูปทรงแตกต่างกันไปตามลักษณะเฉพาะตามการใช้งาน รสนิยมและความต้องการของเจ้าของบ้าน เป็นต้น

สำหรับการตั้งบ้านเรือนนั้น ชาวบ้านในชุมชนดั้งเดิมนิยมสร้างบ้านอยู่ใกล้เคียงวัดซึ่งเป็นสถานที่สำคัญสำหรับประกอบพิธีกรรมศาสนาและยังเป็นศูนย์กลางของชุมชน และตามประเพณีของไทย โดยเมื่อมีงานเทศกาลหรืองานที่สำคัญๆ ก็จะเข้าร่วมพิธีกรรมต่างๆ กันอย่างพร้อมเพรียงกัน เช่น งานทอดผ้าป่า งานบวช งานศพ งานบุญต่างๆ เป็นต้น¹⁰ นอกจากนี้ ยังมักนิยมตั้งอยู่รวมกันเป็นกลุ่มๆ แบบเครือญาติของครอบครัวขยาย (Extended family) ดังนั้นจึงพบว่า การขยายตัวของชุมชนดั้งเดิมต่างๆ นับตั้งแต่ในอดีตส่วนใหญ่ก็จะเกิดจากการแต่งงานกันระหว่างคนในชุมชนเดียวกันหรือชุมชนที่ติดกัน โดยเมื่อลูกสาวแต่งงานสามีก็จะเข้ามาอยู่ร่วมด้วยในลักษณะครอบครัวขยายอาจเป็นระยะเวลาหนึ่งหรือตลอดไปก็ได้ แต่ถ้าหากย้ายออกมาสร้างครอบครัวใหม่ก็มักอยู่ในพื้นที่บริเวณใกล้ๆ บ้านพ่อแม่ที่เคยอยู่อาศัยในชุมชนที่ตั้งอยู่บริเวณริมคลองสายหลักหรืออาจในพื้นที่ที่ากินของตนแต่ไม่ไกลจากชุมชนมากนัก จวบจนกระทั่งในปัจจุบันเมื่อการคมนาคมมีความสะดวกมากยิ่งขึ้น ชาวบ้านจึงเริ่มมีปฏิสัมพันธ์กับคนนอกพื้นที่มากขึ้น การแต่งงานของคนหนุ่มสาวจึงไม่ได้จำกัดอยู่แค่การแต่งงานระหว่างคนในชุมชนเดียวกันหรือชุมชน

¹⁰ สัมภาษณ์ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 4, 9 สิงหาคม 2555

ใกล้เคียงเท่านั้น รวมถึงเมื่อแต่งงานกันแล้วก็ได้ไม่ได้จำกัดว่าต้องเป็นการแต่งเข้าบ้านทางฝ่ายหญิงเท่านั้นเช่นในอดีต บางส่วนอาจย้ายเข้ามาอยู่อาศัยกับฝ่ายชายก็ได้ หรือ บางส่วนก็อาจออกไปตั้งบ้านเรือนในบริเวณอื่นๆ ในชุมชนหรือในพื้นที่ทำกินของตนเช่นเดียวกับในอดีต หรือ บางส่วนเมื่อแต่งงานแล้วอาจย้ายออกจากชุมชนไปอยู่ที่อื่นตามความสะดวกก็มีเช่นกัน

ลักษณะดังกล่าวส่งผลให้ปัจจุบันชาวบ้านในชุมชนดั้งเดิมต่างๆ มีประชากรผสมผสานกัน ทั้งคนดั้งเดิมกับคนเข้ามาอาศัยอยู่ใหม่ ที่มาจากการแต่งงานกันคนหนุ่มสาว แต่ก็ยังคงลักษณะของสังคมแบบเครือญาติเช่นในอดีต¹¹ ดังที่ชาวบ้านซึ่งเป็นคนดั้งเดิมและยังเป็นประธานอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้านของตำบลได้เล่าถึงลักษณะดังกล่าวของตำบลแห่งนี้ไว้ว่า

“ที่บ้านก็อยู่กันมาตั้งแต่รุ่นปู่ ย่า ตา ทวดแล้ว ในชุมชนนี้ (วัดบางอ้อยช้าง) ก็เหมือนๆ กันหมดมีแต่คนเก่าแก่มันเป็นชุมชนโบราณรู้จักกันหมดเป็นญาติๆ กันทั้งนั้น ส่วนหนึ่งก็เพราะคนส่วนใหญ่ก็แต่งงานกับคนใกล้ๆ ในชุมชนเดียวกันหรือชุมชนที่ใกล้กัน มันเจอกันอยู่ตรงนี้ไม่ได้ออกไปไหนเรียนก็เรียนแถวนี้พอเรียนจบก็ต้องช่วยพ่อแม่ทำสวนก็ไม่ได้เจอใครมากมาย แต่ตอนนี้เด็กรุ่นใหม่เขาออกไปทำงานข้างนอกพอถึงวัยก็แต่งเอาคนข้างนอกมาอยู่เยอะขึ้น ดั่งนั้นกับเด็กรุ่นใหม่ๆ เนี่ยบางที่ต้องมานับลำดับญาติกัน บางทีมันจำไม่ได้จริงๆ สำหรับชุมชนอื่นๆ ในตำบลแห่งนี้ทั้งบริเวณวัด ไทร วัดแดง วัดรวก วัดโคกอน ริมคลองบางกรวย และริมคลองบางกอกน้อย ฯลฯ ก็ไม่ต่างกันหรอก”¹²

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า ลักษณะของความสัมพันธ์ที่โดดเด่นทั้งในแง่ของขนาดและความผูกพันใกล้ชิด รวมถึงยังเป็นหน่วยสังคมพื้นฐานที่สำคัญของชุมชนดั้งเดิมในตำบลแห่งนี้ที่มีผลต่อลักษณะของการจัดระบบสังคมจะเป็น “เครือข่ายของกลุ่มความสัมพันธ์ครอบครัวและเครือญาติ” โดยพบว่า ชาวบ้านดั้งเดิมในชุมชนต่างๆ โดยส่วนใหญ่มักต้องมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกันไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง ซึ่งลักษณะดังกล่าวสังเกตเห็นได้อย่างเด่นชัด ในกรณีของเครือญาติของคนนามสกุลแสงรัตน์ที่ส่วนใหญ่จะอยู่ในชุมชนซอยแสงรัตน์ นามสกุลบัวม่วงที่ส่วนใหญ่จะอยู่ในชุมชนบ้านตายาย และนามสกุลวงศ์สุวรรณซึ่งส่วนใหญ่จะอาศัยอยู่ในชุมชนวัดไทร ซึ่งทั้งสามนามสกุลเป็นกลุ่มเครือญาติเดียวกันและตั้งอยู่ในพื้นที่หมู่ที่ 1 และ 5 ที่มีพื้นที่อยู่ติดกัน¹³ และใน

¹¹ สัมภาษณ์ นายกองดีการบริหารส่วนตำบล, 21 พฤษภาคม 2555; สัมภาษณ์ กำนันและผู้ใหญ่บ้าน หมู่ที่ 2, 6 มิถุนายน 2555

¹² สัมภาษณ์ ประธานอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้านตำบล, 14 กรกฎาคม 2555

¹³ สัมภาษณ์ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 1, 5 มิถุนายน 2555

กรณีเครือข่ายของคนนามสกุลโตตาบ ฉิมคล้าย หัวสกุล และสุขมาก ซึ่งทั้งสี่นามสกุลก็เป็นกลุ่มเครือญาติเดียวกัน โดยสมาชิกส่วนใหญ่จะอาศัยอยู่ในชุมชนวัดบางอ้อยช้างริมคลองบางกอกน้อยในพื้นที่หมู่ที่ 2¹⁴ และในกรณีเครือข่ายของคนนามสกุลแก้วอยู่และจุมพลซึ่งทั้งสองนามสกุลเป็นกลุ่มเครือญาติเดียวกันที่ส่วนใหญ่จะอยู่ในซอยหมู่บ้านในพื้นที่หมู่ที่ 4¹⁵ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี แม้ว่าชาวบ้านดั้งเดิมในชุมชนต่างๆ โดยส่วนใหญ่ก็มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างกัน แต่ก็พบว่าลักษณะของความผูกพันใกล้ชิดนั้นไม่ได้มีเท่าๆ กันทุกคน โดยบางคนอาจเป็นญาติร่วมสายโลหิตหรือบางคนเป็นญาติทางการสมรสหรือเป็นญาติที่ห่างๆ ในเบื้องต้นอาจสังเกตได้จากลักษณะการปลูกบ้านหากปลูกอยู่ติดๆ กันส่วนใหญ่จะเป็นเครือญาติที่มีความใกล้ชิดกันอย่างมาก และภายใต้ลักษณะความสัมพันธ์ใกล้ชิดที่แตกต่างกัน ก็พบว่าในกลุ่มเครือญาติที่มีความใกล้ชิดสูง ก็จะมีการช่วยเหลือเกื้อกูลที่เข้มแข็งในทุกเรื่องตั้งแต่เรื่องเล็กน้อยไปจนถึงเรื่องที่สำคัญ เช่น การขอยืมเงินและสิ่งของที่มีมูลค่า การให้อาหารหรือขอความช่วยเหลือในเรื่องที่เป็นภาระเฉพาะเจาะจง เป็นต้น ในขณะที่กลุ่มที่เครือญาติที่มีลักษณะความสัมพันธ์ไม่ใกล้ชิดหรือกับคนที่ไม่ใช่เครือญาติแต่อยู่ในชุมชนเดียวกันนั้นจะเป็นการให้ความช่วยเหลือเล็กน้อย เช่น การให้คำปรึกษา การขอยืมข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ การเอื้อเฟื้อกับข้าวและขนมต่างๆ ในบางมือการฝากดูแลบ้าน การดูแลหรือพาไปโรงพยาบาลเมื่อไม่สบายกะทันหัน เป็นต้น

โดยเป็นที่น่าสังเกตว่า ชาวบ้านในชุมชนดั้งเดิมต่างๆ ส่วนใหญ่มักกล่าวถึงสมาชิกคนอื่นๆ ในชุมชนว่า ตนนั้นมีความรู้สึกว่าเป็นสมาชิกคนอื่นๆ ในชุมชนที่ตนอาศัยอยู่นั้นเป็นทั้งญาติและเป็นเพื่อนบ้านที่ตนไว้วางใจ สามารถพึ่งพาได้ โดยมีการช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างกันเสมอ ดังอาจจะสะท้อนได้จากคำกล่าวนี้

“ชาวบ้านที่นี่ ในชุมชนต่างๆ ส่วนใหญ่จะรู้จักกันหมด มีอะไรก็ช่วยเหลือกันตลอด พึ่งพากันได้ ใครมีอะไรก็เรียกใช้ได้ โดยอาจจะแตกต่างกันไปบ้างกับคนที่ไม่ได้สนิทสนมทั้งที่เป็นญาติ เพื่อนบ้าน หรือคนในชุมชนเดียวกัน”¹⁶

สำหรับในประเด็นความขัดแย้งที่เกิดจากการไม่ให้ความช่วยเหลือตามความคาดหวังนั้นไม่ค่อยพบ เนื่องจากอาจเป็นเพราะสมาชิกในชุมชนดั้งเดิมต่างๆ ส่วนใหญ่ก็มีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมที่คล้ายคลึงและไม่แตกต่างกัน ดังนั้นการขอความช่วยเหลือระหว่างกันของชาวบ้านใน

¹⁴ สัมภาษณ์ กำนันและผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 2, 6 มิถุนายน 2555

¹⁵ สัมภาษณ์ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 4, 9 สิงหาคม 2555

¹⁶ สัมภาษณ์ นายกองค์การบริหารส่วนตำบล, 21 พฤษภาคม 2555

ชุมชนดั้งเดิมต่างๆ จึงได้มีการประเมินเบื้องต้นแล้วว่าใครที่พอจะให้ความช่วยเหลือตนได้นอกจากนี้ ชาวบ้านในชุมชนดั้งเดิมต่างๆ ส่วนใหญ่ยังรู้สึกว่าการพึ่งพาตนเองเป็นสำคัญอีกด้วย

จากที่กล่าวมาในข้างต้น จะเห็นได้ว่า ลักษณะของการให้ความช่วยเหลือระหว่างกันของชาวบ้านในชุมชนดั้งเดิมต่างๆ นั้น จะปรากฏทั้งการให้ความช่วยเหลือทางวัตถุ บริการ และการให้คำปรึกษา โดยหากจะพิจารณาให้ลึกลงไปการให้ความช่วยเหลือมักจะต้องไม่ทำให้ตนต้องเดือดร้อนจนเกินไป และในอีกด้านหนึ่งผู้ขอความช่วยเหลือก็จะมีการประเมินแล้วว่าใครที่พอจะให้ความช่วยเหลือตนได้ สำหรับการให้ความช่วยเหลือก็จะมีลักษณะแตกต่างกันไปตามความผูกพันใกล้ชิดไล่ตั้งแต่ในระดับครอบครัวและเครือญาติที่มีความผูกพันใกล้ชิดกันสูง ลงมาเป็นเพื่อนบ้านที่อยู่ติดกัน และคนในชุมชนเดียวกันตามลำดับ โดยการแสดงออกของการให้ความช่วยเหลือในลักษณะนี้อาจแสดงให้เห็นถึงความมีน้ำใจที่เป็นการสร้างความผูกพันในสายสัมพันธ์ที่ยาวนานและผลประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับในอนาคตของความเป็นครอบครัวและเครือญาติ เพื่อนบ้าน และคนในชุมชนเดียวกันก็เป็นได้

2. ชุมชนที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ใหม่

การขยายตัวของเมืองดังที่กล่าวมาแล้ว ส่งผลให้มีประชากรส่วนหนึ่งจากจังหวัดนนทบุรี กรุงเทพมหานคร และจากภูมิภาคอื่นๆ อพยพถิ่นฐานเข้ามาตั้งบ้านเรือนในพื้นที่แห่งนี้เป็นจำนวนมาก ในลักษณะของชุมชนจัดสรร หรือที่เรียกกันทั่วไปว่าบ้านจัดสรร ที่เกิดจากการเปลี่ยนพื้นที่เกษตรกรรมเป็นหมู่บ้านตามแนวถนนสายหลัก โดยเฉพาะบริเวณถนนสายบางกวยไทรน้อย จากการสำรวจพบว่า ในพื้นที่ศึกษามีหมู่บ้านจัดสรร ทั้งสิ้นจำนวน 16 แห่ง โดยตั้งอยู่อย่างหนาแน่นที่ หมู่ที่ 3 และ 5 พื้นที่ละ 6 แห่ง รองลงมาคือหมู่ที่ 1 และ 2 พื้นที่ละ 2 แห่ง และไม่พบหมู่บ้านจัดสรรที่หมู่ที่ 4

โดยการเกิดขึ้นของหมู่บ้านจัดสรรเริ่มจากหมู่บ้านเยาวพรรณประมาณปี พ.ศ.2527 ซึ่งตั้งอยู่ในพื้นที่ของหมู่ที่ 3 ที่ถือเป็นหมู่บ้านจัดสรรยุคแรกๆ ปัจจุบันมีประมาณเกือบ 700 หลังคาเรือน หมู่บ้านจัดสรรแห่งนี้มีพื้นที่บางส่วนคาบเกี่ยวอยู่ในพื้นที่ของตำบลบางศรีเมืองด้วย สำหรับหมู่บ้านจัดสรรอื่นๆ ที่มีการก่อสร้างขึ้นในภายหลังนับจนถึงปัจจุบันปี 2554 ส่วนใหญ่เป็นหมู่บ้านจัดสรรขนาดกลาง ที่มีจำนวนหลังคาเรือนตั้งแต่ 100-500 หลังคาเรือน และบางส่วนจะเป็นหมู่บ้านจัดสรรขนาดเล็กที่มีจำนวนหลังคาเรือนไม่เกิน 99 หลังคาเรือน โดยระดับของราคาบ้านจัดสรรต่างๆ ทั้ง 16 แห่ง ส่วนใหญ่มีราคาขายตั้งแต่ 2-5 ล้านบาท ไปจนถึงที่มีราคาขายตั้งแต่ 10

ล้านบาทขึ้นไป¹⁷ โดยสามารถแบ่งรูปแบบของบ้านจัดสรรออกได้เป็น 3 ลักษณะ คือ บ้านเดี่ยวทั้งแบบชั้นเดียวและสองชั้น บ้านแฝด และสุดท้ายทาวน์เฮ้าส์

สำหรับลักษณะของความสัมพันธ์ภายในชุมชนจัดสรรต่างๆ ในเบื้องต้นอาจจะจำแนกได้เป็น 2 ลักษณะ คือ หมู่บ้านจัดสรรทั่วไป และ บ้านมั่นคง ที่จะมีลักษณะที่แตกต่างกันอันเนื่องมาจากการเกิดของหมู่บ้านทั้งสองแบบ ดังนี้

(1) **หมู่บ้านจัดสรรทั่วไป** สำหรับลักษณะของความสัมพันธะระหว่างสมาชิกในหมู่บ้านจัดสรรทั่วๆ ไปนั้น ส่วนใหญ่อยู่กันแบบต่างคนต่างอยู่ การติดต่อระหว่างกันมักจะเป็นไปตามสถานภาพ นอกจากในกลุ่มเพื่อนบ้านที่อยู่ติดกันหรือในซอยเดียวกันหรือที่รู้จักกันมาก่อนเท่านั้นที่อาจมีการพบปะพูดคุยหรือขอความช่วยเหลือบ้างในบางครั้ง ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากสมาชิกในแต่ละหมู่บ้านจัดสรรประกอบไปด้วยผู้คนที่หลากหลาย แต่ละคนก็มีที่มาที่แตกต่างกันไป รวมถึงมีวิถีชีวิตที่ต้องตื่นไปทำงานตอนเช้า และกลับเข้าบ้านในตอนเย็น ทำให้ชาวบ้านไม่ค่อยได้สูงส่งกันเท่าไรนัก¹⁸ ดังอาจสะท้อนได้จากคำกล่าวของผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 3 ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีหมู่บ้านจัดสรรตั้งอยู่อย่างหนาแน่นที่สุดแห่งหนึ่งดังนี้

“คนในหมู่บ้านจัดสรรส่วนใหญ่ก็จะผสมผสานกันไปบางส่วนก็เป็นคนต่างจังหวัดที่มาทำงานอยู่ที่กรุงเทพ บางส่วนก็เป็นคนกรุงเทพ บางส่วนก็เป็นคนที่นี่นนทบุรี และก็มีบ้างเหมือนกันที่เป็นคนที่นี่ แต่ก็ไม่มาก สภาพโดยทั่วไปคนที่อยู่ที่นี่ต่างคนต่างอยู่ อาจจะรู้จักกันบ้างก็บ้านติดๆ กัน หรือไม่ก็คนในซอยเดียวกัน เพราะโดยส่วนใหญ่คนที่ตื่นเช้ามาก็ไปทำงาน กลับเข้ามาก็ดิ๊กแล้วส่วนใหญ่เลยจะไม่ค่อยได้สูงส่งกันเท่าไร”¹⁹

ในด้านการบริหารจัดการหมู่บ้านจัดสรรนั้น ตามข้อกำหนดในพระราชบัญญัติจัดสรรที่ดิน พ.ศ. 2543 (มาตรา 45 และ 46) กำหนดให้แต่ละหมู่บ้านมีคณะกรรมการหมู่บ้านจัดสรรเป็นผู้ดำเนินการดูแลสาธารณูปโภค รวมถึงเป็นผู้ดำเนินการแทนนิติบุคคลหมู่บ้านจัดสรร (ถ้ามี) คณะกรรมการหมู่บ้านจัดสรรมาจากการเลือกตั้งของสมาชิกในชุมชนจัดสรร โดยมีการแบ่งชุมชนออกเป็นกลุ่มย่อยๆ จากลักษณะของการตั้งบ้านเรือนออกเป็นซอยๆ ในแต่ละกลุ่มย่อยก็จะมี

¹⁷ สัมภาษณ์ นายกองค์การบริหารส่วนตำบล, 21 พฤษภาคม 2555; สัมภาษณ์ กำนันและผู้ใหญ่บ้าน หมู่ที่ 2, 6 มิถุนายน 2555

¹⁸ สัมภาษณ์ รองนายกองค์การบริหารส่วนตำบล, 8 มิถุนายน 2555

¹⁹ สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 3, 20 กรกฎาคม 2555

ตัวแทนที่เป็นคณะกรรมการหมู่บ้านเพื่อทำหน้าที่เป็นคนกลางในการติดต่อประสานงานต่างๆ ข้อกำหนดข้างต้น ส่งผลให้เกิดกลุ่มความร่วมมือแบบทางการขึ้นมาในรูปของ “คณะกรรมการหมู่บ้านจัดสรร” อย่างน้อยหมู่บ้านละ 1 ชุด

สำหรับการดำเนินงานของคณะกรรมการหมู่บ้านนั้น มีการร่างกฎข้อบังคับที่สมาชิกจะต้องปฏิบัติตามและต้องมีส่วนรับผิดชอบในค่าใช้จ่ายส่วนกลางร่วมกันเพื่อเป็นต้นทุนในการดำเนินงาน คณะกรรมการหมู่บ้าน มีหน้าที่รับผิดชอบดำเนินการหรือร่วมรับผิดชอบดำเนินการประสานงานให้มีหรือควบคุมดูแล การให้บริการสาธารณะขั้นพื้นฐานต่างๆ ในชุมชนจัดสรรนั้นๆ เช่น ระบบการระบายน้ำ ระบบไฟฟ้า ถนน การกำจัดขยะ การรักษาความสะอาด การรักษาความปลอดภัย เป็นต้น รวมถึงการเป็นตัวแทนในการติดต่อกับเจ้าหน้าที่รัฐในระดับท้องถิ่นของตำบล ซึ่งในรายละเอียดบางส่วนอาจมีลักษณะแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชนจัดสรร²⁰

ดังนั้น ความสัมพันธ์ของชุมชนจัดสรรในลักษณะนี้ จึงจะมีรูปแบบที่แตกต่างออกไปจากชุมชนแบบดั้งเดิม คือ มีกลไกความสัมพันธ์ที่เป็นแบบทางการ โดยมีคณะกรรมการหมู่บ้านทำหน้าที่ประสานความร่วมมือของสมาชิกในชุมชนรวมถึงควบคุมดูแลชุมชนของตน ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า ลักษณะของความสัมพันธ์ที่โดดเด่นทั้งในแง่ของขนาดและความผูกพันใกล้ชิด รวมถึงยังเป็นหน่วยสังคมพื้นฐานที่สำคัญของคนในชุมชนจัดสรรต่างๆ นั้นจะเป็น “เครือข่ายของกลุ่มชุมชนเดียวกัน” นั่นเอง

เมื่อพิจารณาประเด็นการช่วยเหลือพึ่งพาระหว่างกันของสมาชิกในชุมชนจัดสรรต่างๆ ส่วนใหญ่จะเป็นการให้ความช่วยเหลือเล็กน้อย ในวงแคบเฉพาะในกลุ่มเพื่อนบ้านที่อยู่ติดกันหรือในซอยเดียวกันหรือที่รู้จักกันมาก่อน เช่น การเอื้อเฟื้ออาหารหรือขนมในบางมื้อ การฝากดูแลบ้าน การให้คำปรึกษา เป็นต้น สำหรับการช่วยเหลือสมาชิกคนอื่นในชุมชนมักเป็นสถานภาพโดยเฉพาะในกลุ่มความร่วมมือแบบทางการที่มีการจัดตั้งขึ้น

(2) “โครงการบ้านมั่นคงชุมชนร่วมมิตรพัฒนา หรือ บ้านมั่นคง” เป็นชุมชนจัดสรรลักษณะพิเศษที่ต่างไปจากชุมชนจัดสรรอื่นๆ ในแง่ของการก่อตั้งเพราะเป็นชุมชนของผู้มีรายได้น้อยที่เคยอาศัยอยู่บริเวณริมทางรถไฟในตำบลบางกรวย และมีการรวมตัวกันขึ้นเพื่อแก้ปัญหาจากการไล่ที่ของการรถไฟแห่งประเทศไทยมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2547 สมาชิกบางส่วนจึงได้รวมตัวกันขึ้นเพื่อจัดตั้งกลุ่มจำนวน 123 ครอบครัว เพื่อจัดทำหมู่บ้านมั่นคงและจัดหาที่ดินเพื่อสร้างที่อยู่อาศัยใหม่ โดยได้จัดทำแบบบ้าน และมีการจัดซื้อที่ดินเบื้องต้นจำนวน 6 ไร่ 78 ตารางวา ราคา

²⁰ ศูนย์ทนายความทั่วไทย, พระราชบัญญัติจัดสรรที่ดิน พ.ศ. 2543 (มาตรา 45 และ 46) [ออนไลน์], 2556. แหล่งที่มา:

<http://www.thailandlawyercenter.com/index.php?lay=show&ac=article&Id=538973560&Ntype=19>

ที่ดินตารางละ 13,000 บาท ที่หมู่ 1 ในตำบลแห่งนี้ โดยสมาชิกได้ตกลงใช้ที่ดินเพื่อเป็นที่ส่วนกลาง และสร้างบ้านพักอาศัย โดยจัดสรรเป็นที่ดินสำหรับสร้างบ้านพักอาศัยขนาด 10 ตารางวาเท่ากัน ทุกแปลง โดยได้รับเงินสนับสนุนสาธารณูปโภคจากรัฐบาลและสินเชื่อที่อยู่อาศัยจากสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) ปัจจุบันชาวหมู่บ้านมั่นคง (โครงการบ้านมั่นคงชุมชนร่วมมิตรพัฒนา) มีจำนวนทั้งสิ้นจำนวน 240 ครัวเรือน ประกอบอาชีพรับจ้างเย็บเสื้อผ้า ค้าขาย และรับจ้างก่อสร้าง ตามลำดับ มีรายได้ประมาณ 4,500 - 6,500 บาทต่อเดือน สมาชิกในแต่ละครัวเรือนมีจำนวน 3-4 คน²¹ และด้วยชาวชุมชนโครงการบ้านมั่นคงมีประวัติศาสตร์การต่อสู้ร่วมกันมาก่อน สมาชิกในชุมชนมีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมที่ไม่แตกต่างกัน ทำให้สมาชิกรู้จักกันทั้งชุมชน มีการติดต่อกันแบบตัวถึงตัว มีความเห็นอกเห็นใจและไว้วางใจต่อกันสูง²²

ลักษณะความสัมพันธ์ในโครงการบ้านมั่นคง จะมีความใกล้ชิด ความสนิทสนม และการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนสูง เพราะเกิดจากการรวมตัวกันก่อตั้งหมู่บ้าน และแม้จะมีการจัดตั้งกรรมการหมู่บ้านเช่นเดียวกับหมู่บ้านอื่นๆ แต่ยังมีการจัดระเบียบชุมชนเพิ่มเติมนอกเหนือจากที่กฎหมายกำหนดไว้ เช่น การจัดระบบชุมชนที่เน้นการมีส่วนร่วมของสมาชิกชุมชนในกิจกรรมของโครงการ สวัสดิการชุมชน และส่งเสริมการออม โดยมีโครงสร้างคณะกรรมการ/คณะทำงานในนาม สหกรณ์เคหสถานชุมชนร่วมมิตรพัฒนา จำกัด จำนวน 18 คน เป็นผู้ดำเนินการในด้านต่างๆ ฐานะตัวแทนโครงการบ้านมั่นคง กรรมการหมู่บ้านมีวาระการดำรงตำแหน่ง 2 ปี และยังมีการแบ่งสมาชิกในชุมชนออกเป็นกลุ่มย่อยๆ ประมาณ 5-9 คน เพื่อคอยดำเนินงานต่างๆ และประสานงานระหว่างกลุ่มใหญ่และกลุ่มย่อย โดยเกณฑ์การพิจารณากลุ่มย่อยอาศัยจากลักษณะของ กลุ่มเครือญาติ กลุ่มเพื่อนสนิท กลุ่มที่ทำงานร่วมกัน และกลุ่มอาชีพ²³

จากลักษณะของชุมชนทั้ง 3 แบบข้างต้น ได้แก่ ชุมชนดั้งเดิม ชุมชนจัดสรรทั่วไป และชุมชนจัดสรรที่มีลักษณะต่างออกไปอย่างหมู่บ้านมั่นคง ทำให้เห็นภาพของพื้นที่ศึกษาที่มีความสัมพันธ์ที่ยืดโยงที่แตกต่างกันทั้ง 3 ลักษณะ โดยมีฐานความสัมพันธ์จากความสัมพันธ์ของกลุ่มครอบครัวและเครือญาติ กลุ่มเพื่อนบ้าน และกลุ่มชุมชนเดียวกัน ที่ต่างมีความสัมพันธ์เชิงซ้อนต่อกัน ดังนี้

²¹ สหกรณ์เคหสถานชุมชนร่วมมิตรพัฒนา, “ข้อมูลทั่วไปหมู่บ้านมั่นคงสหกรณ์เคหสถานชุมชนร่วมมิตรพัฒนา,” 7 กรกฎาคม 2555

²² สัมภาษณ์ เลขานุการของหมู่บ้านมั่นคง, 11 สิงหาคม 2555

²³ สหกรณ์เคหสถานชุมชนร่วมมิตรพัฒนา, เรื่องเดียวกัน.

1. ชุมชนดั้งเดิมจะมี ลักษณะความสัมพันธ์ของกลุ่มครอบครัวและเครือญาติ เป็นลักษณะที่โดดเด่นและมีความใกล้ชิดต่อกันสูงซึ่งจะเป็นพลังในการให้ความช่วยเหลือระหว่างกันมากกว่ากลุ่มอื่นๆ ตามไปด้วย
2. ชุมชนที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ใหม่ ในรูปของชุมชนจัดสรรหรือหมู่บ้านจัดสรร จะมีลักษณะความสัมพันธ์ของกลุ่มชุมชน ที่มีการจัดตั้งอย่างเป็นทางการในรูปของคณะกรรมการหมู่บ้านที่กำกับดูแลตามกฎหมายเกณฑ์ข้อตกลง สมาชิกมีหน้าที่รับผิดชอบ ต้องทำตามกฎดังกล่าว ความช่วยเหลือเป็นไปในวงแคบ รอบที่พักอาศัย
3. ชุมชนบ้านมั่นคง จะมีความสัมพันธ์อยู่บนพื้นฐานของความรู้จักกัน และมีกฎของหมู่บ้านจัดสรรที่เป็นข้อกำหนดความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการกำกับอีกชั้นหนึ่ง

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนนั้น เป็นความสัมพันธ์ที่อยู่บนฐานของการติดต่ออย่างเป็นทางการ²⁴ และหากมีระดับของความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดจะอยู่ในรูปของปัจเจกบุคคล โดยส่วนใหญ่จะดำเนินการผ่านตัวแทนซึ่งเป็นผู้นำในระดับท้องถิ่น ที่มีบทบาทสำคัญในการเชื่อมโยงชาวบ้านในชุมชนต่างๆ ทั้งเก่าและใหม่ เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน นายกองดีการบริหารส่วนตำบล สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ประธานหมู่บ้าน และประธานชุมชน เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนมักเป็นประเด็นสำคัญที่ส่งผลต่อการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ ซึ่งจะอภิปรายในหัวข้อถัดไป

4.2.2 ลักษณะของความสัมพันธ์ทางสังคมที่ได้รับอิทธิพลหรือการสนับสนุนมาจากภายนอก

นอกจากลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมที่ยึดโยงและเชื่อมโยงชาวบ้านเข้าไว้ด้วยกันที่มาจากปัจจัยภายใน ดังที่ได้กล่าวถึงมาแล้วในข้างต้น ยังพบว่าในปัจจุบันยังมีลักษณะกลุ่มความสัมพันธ์ที่ได้รับอิทธิพลหรือการสนับสนุนมาจากภายนอกอีกด้วย โดยเฉพาะในส่วนของภาครัฐผ่านการรวมกลุ่มในโครงการต่างๆ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากตามนโยบายของภาครัฐหน่วยงานต่างๆ เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน กลุ่มพัฒนาสตรี กองทุนพัฒนาบทบาทสตรี กองทุนหมู่บ้าน กองทุน SML กลุ่มอาสาพัฒนาชุมชน กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มเยาวชน กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) กลุ่มอาสาสมัครดูแลผู้สูงอายุ (อผส.) กลุ่มอนุรักษ์ทุเรียนนนท์ กลุ่มประดิษฐ์ สภาองค์กรชุมชน เป็นต้น

ลักษณะของการเข้าร่วมกลุ่มในลักษณะนี้ของชาวบ้านจะเกิดจากการชักชวนของผู้นำหรือตัวแทนภาครัฐในระดับท้องถิ่น โดยผู้นำในท้องถิ่นมองว่า “การเข้าเป็นสมาชิกของชาวบ้านมัก

²⁴ สัมภาษณ์ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 2, 14 กรกฎาคม 2555

ขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ที่จะได้รับ” โดยอาจสามารถจำแนกลักษณะของการรวมกลุ่มดังกล่าวออกได้เป็น 3 รูปแบบ คือ

รูปแบบที่ 1 การเชิญชวนจากผู้ใหญ่หรือสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลที่เชิญชวนชาวบ้านในเขตพื้นที่ที่ตนรับผิดชอบให้เข้าร่วมโครงการนั้นๆ เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน กลุ่มพัฒนาสตรี กองทุนพัฒนาบทบาทสตรี กองทุนหมู่บ้าน กองทุน SML สภาองค์กรชุมชน กลุ่มอาสาพัฒนาชุมชน กลุ่มชมรมผู้สูงอายุ กลุ่มเยาวชน ฯลฯ การรวมตัวในลักษณะนี้มักได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ ทั้งในด้านนโยบาย กฎหมาย รวมไปถึงงบประมาณและทรัพยากรด้วย

รูปแบบที่ 2 การเชิญชวนจากเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานภาครัฐอื่นๆ ที่เข้ามาเชิญชวนชาวบ้านให้เข้าร่วม เป็นกลุ่มอาสาสมัครเช่น กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) กลุ่มอาสาสมัครดูแลผู้สูงอายุ (อผส.) เป็นต้น การเข้าร่วมกลุ่มเหล่านี้ สมาชิกจะมีหน้าที่รับผิดชอบที่ชัดเจน และได้รับค่าตอบแทนที่แน่นอน เช่น อสม. ได้รับค่าตอบแทนรายเดือน เดือนละ 700 บาท ส่วน อผส. ในระยะแรกๆ ได้รับค่าตอบแทนเดือนละ 300 บาทต่อคน ต่อมาเมื่อ อบรม.รับเอากิจการดูแลผู้สูงอายุไปดำเนินการเอง ก็ยกเลิกการจ่ายค่าตอบแทนดังกล่าว เป็นต้น

รูปแบบที่ 3 การรวมกลุ่มกันเองของชาวบ้าน และได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานรัฐต่างๆ เช่น กลุ่มอนุรักษ์ภูเขาเรียมนนท์ กลุ่มประดิษฐ์ กลุ่มทำน้ำหมักชีวภาพ เป็นต้น อย่างไรก็ตามการดำเนินงานหรือการทำกิจกรรมของกลุ่มในลักษณะนี้มักดำเนินไปในช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น เมื่อหน่วยงานรัฐไม่ได้สนับสนุนการรวมกลุ่มเหล่านี้ก็จะเลิกหรือไม่ได้ทำกิจกรรมร่วมกันอีก

ดังนั้น จึงจะเห็นได้ว่าเมื่อพิจารณาให้ลึกลงไปแม้ว่าจะมีความพยายามส่งเสริมหรือสนับสนุนจากภายนอกให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะอื่นๆ ในโครงการต่างๆ โดยเฉพาะรูปแบบที่ 1 และ 2 แต่การที่ชาวบ้านโดยส่วนใหญ่ไม่ได้มีความสนใจต่อการรวมกลุ่มดังกล่าวอย่างแท้จริง แต่การเลือกว่าจะเข้าหรือไม่เข้าร่วมเป็นสมาชิกนั้นขึ้นอยู่กับผลประโยชน์เป็นสำคัญ ทำให้โครงการต่างๆ โดยส่วนใหญ่ไม่อาจจะช่วยทำให้เกิดการยึดโยงหรือเชื่อมโยงระหว่างสมาชิกในเครือข่ายอีกรูปแบบหนึ่งตามที่มุ่งหวังได้

กล่าวโดยสรุปแล้ว ด้วยในปัจจุบันพื้นที่ตำบลแห่งนี้ที่แบ่งออกเป็น 5 หมู่บ้าน คือ หมู่ที่ 1 วัดไทร หมู่ที่ 2 วัดบางอ้อยช้าง หมู่ที่ 3 วัดแดงประชาราษฎร์ หมู่ที่ 4 วัดรวกบางสีทอง และหมู่ที่ 5 บ้านบางสีทอง ในแต่ละหมู่บ้านก็จะประกอบไปด้วยชุมชนย่อยๆ อีกหลายชุมชน และภายใต้บริบทเชิงพื้นที่และการเปลี่ยนแปลงก็ทำให้ในปัจจุบัน ชุมชนย่อยในหมู่บ้านต่างๆ เป็นการผสมผสานกันระหว่างชาวบ้านในชุมชนดั้งเดิมกับชุมชนจัดสรร โดยพบว่าชาวบ้านมีการก่อรูปและสังสมทุนทางสังคมเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในแนวราบ ที่เป็นการยึดโยงและเชื่อมโยงระหว่างกัน โดยมีปัจจัยทั้งที่มาจากภายในและที่ได้รับการส่งเสริมจากภายนอก ดังนี้

(1) **การยึดโยง** พบว่า การยึดโยงระหว่างกันของชาวบ้านในชุมชนต่างๆ ทั้งใหม่และเก่า จะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือ มาจากฐานของความสัมพันธ์เชิงซ้อนระหว่างกันของกลุ่มครอบครัว และเครือข่าย กลุ่มเพื่อนบ้าน และกลุ่มชุมชนเดียวกันซึ่งแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน โดยเฉพาะระหว่างชุมชนดั้งเดิมลักษณะของความสัมพันธ์ที่โดดเด่นทั้งในแง่ของขนาดและความผูกพันใกล้ชิด รวมถึงยังเป็นหน่วยสังคมพื้นฐานที่สำคัญของชุมชนดั้งเดิมที่ยึดโยงระหว่างกันในกลุ่ม ความสัมพันธ์ของความเป็นกลุ่มของครอบครัวและเครือข่ายเป็นลักษณะที่สำคัญและโดดเด่น ในขณะที่ชุมชนใหม่ลักษณะของความสัมพันธ์ที่โดดเด่นทั้งในแง่ของขนาดและความผูกพันใกล้ชิด รวมถึงยังเป็นหน่วยสังคมพื้นฐานที่สำคัญของคนในชุมชนจัดสรรต่างๆ นั้น จะเป็นการยึดโยงระหว่างกันของความสัมพันธ์ในกลุ่มชุมชนเดียวกัน ที่มีการจัดตั้งในรูปแบบอย่างเป็นทางการ เป็นลักษณะที่สำคัญและโดดเด่น นอกจากนี้ยังเป็นที่น่าสังเกตว่าภายใต้พันธะความสัมพันธ์เชิงซ้อน ในกลุ่มความสัมพันธ์ต่างๆ ของแต่ละคนที่มีความผูกพันใกล้ชิดที่แตกต่างกันออกไปก็จะส่งผลต่อ ลักษณะของการช่วยเหลือเกื้อกูลที่แตกต่างกันทั้งการให้ความช่วยเหลือทางวัตถุ บริการ และการให้คำปรึกษาอีกด้วย

(2) **การเชื่อมโยง** พบว่า การเชื่อมโยงระหว่างชุมชนต่างๆ ในตำบลแห่งนี้ ส่วนใหญ่จะดำเนินการผ่านตัวแทนซึ่งเป็นผู้นำ และแม้ว่าจะมีความพยายามกระตุ้นให้เกิดเครือข่าย ความสัมพันธ์ทางสังคมอื่นๆ จากภายนอกในลักษณะโครงการต่างๆ แต่กลับไม่ได้ทำให้สมาชิกที่เข้าร่วมเกิดการตระหนักถึงภาระหน้าที่ที่แต่ละคนพึงมีต่อกันของกลุ่มของตน ในการที่มุ่งมั่นที่จะเข้าไป ช่วย/ร่วมกิจกรรมต่างๆ ของกลุ่ม ที่จะทำให้เกิดการเอื้อประโยชน์ และความไว้วางใจต่อกัน ซึ่ง อาจจะช่วยทำให้เกิดการยึดโยงระหว่างสมาชิกในเครือข่ายอีกรูปแบบหนึ่งได้

สำหรับประเด็นที่จำเป็นต้องพิจารณาเพิ่มเติมในส่วนนี้ คือ ลักษณะของความสัมพันธ์เชิงอำนาจหรือในแนวดิ่งหรือระบบอุปถัมภ์ ภายในพื้นที่การศึกษา ซึ่งจะได้นำเสนอและวิเคราะห์ให้เห็นในส่วนต่อไป

4.3 ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ: การเมืองในระดับท้องถิ่น

เนื่องจากประเด็นที่เกี่ยวกับอำนาจ (power) ยังเป็นประเด็นที่ยังมีความคิดเห็นแตกต่าง และขัดแย้งกันมาก ดังนั้นในการศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจของตำบลแห่งนี้ จึงจะกำหนดขอบเขตการทำความเข้าใจกับความหมายของอำนาจจากแง่มุมของความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งถือเป็นสภาวะหรือเงื่อนไขที่กำหนดความสัมพันธ์ทางสังคมของการมีอำนาจที่แตกต่างกันไป และการครอบครองทุนต่างๆ โดยเฉพาะทุนทางเศรษฐกิจเท่านั้น โดยอธิบายผ่านโครงสร้างทางการเมืองในระดับท้องถิ่น ที่มีการสร้างเงื่อนไขให้เกิดความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้นำและ

ชาวบ้านในพื้นที่ ที่เป็นเหมือนสภาวะที่เปิดให้ผู้มีอำนาจบังคับเหนือชาวบ้าน และในขณะเดียวกันชาวบ้านก็มีการสร้างเงื่อนไขเพื่อปรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจนั้นด้วยเช่นกัน

และเมื่อกล่าวถึงแหล่งของอำนาจแล้ว โดยทั่วไปในสังคมจะไม่มีแหล่งอำนาจหลักเพียงแหล่งเดียว แต่มีกระจัดกระจายอยู่ทั่วไป ในปัจจุบันอำนาจของรัฐนั้นมีเพิ่มขึ้นทุกวันเพราะสามารถผนวกเอาบรรดาความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบต่างๆ ในสังคมเอาไว้ได้จึงทำให้กลายเป็นแหล่งที่มีอำนาจมากกว่าแหล่งอื่น²⁵ รวมถึงภายใต้บริบทของตำบลแห่งนี้ ที่การติดต่อสื่อสารระหว่างกันของชาวบ้านในชุมชนต่างๆ มักมีฐานมาจากความสัมพันธ์ทางเครือญาติ เพื่อนบ้าน และความเป็นคนในชุมชนเดียวกัน แต่กลับพบว่าการติดต่อสื่อสารมักจะจำกัดอยู่ในชุมชนเดียวกันเท่านั้น โดยการติดต่อระหว่างกันจะเป็นการดำเนินการผ่านตัวแทนซึ่งเป็นผู้มีอำนาจ เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน นายกองค้การบริหารส่วนตำบล สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ประธานหมู่บ้าน และประธานชุมชน เป็นต้น ทั้งในกลุ่มชาวบ้านที่เป็นคนดั้งเดิม และที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในชุมชนจัดสรร ดังนั้นตัวแทนในชุมชนต่างๆ เป็นผู้ที่มีเครือข่ายที่กว้างขวางซึ่งเป็นจุดรวมของความสัมพันธ์ทั้งในชุมชนและนอกชุมชนที่จะมีส่วนสำคัญต่อชุมชนและการเปลี่ยนแปลง

เมื่อพิจารณาโครงสร้างทางการเมืองระดับท้องถิ่นของตำบลแห่งนี้ พบว่าในปัจจุบันจะมีผู้นำซึ่งเป็นตัวแทนอย่างทางการอยู่ทั้งสิ้นจำนวน 16 คน โดยจำแนกออกได้เป็น ผู้นำที่เป็นสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ซึ่งประกอบไปด้วย นายกองค้การบริหารส่วนตำบล 1 คน และตัวแทนที่เป็นสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล หมู่ละ 2 คน ใน 5 หมู่บ้าน รวมเป็น 11 คน และผู้นำที่เป็นเจ้าหน้าที่ปกครองส่วนภูมิภาค (กำนันและผู้ใหญ่บ้าน) ซึ่งจะประกอบไปด้วย ตัวแทนที่เป็นผู้ใหญ่บ้านในแต่ละหมู่บ้านจำนวน 5 คน สำหรับกำนันตำบลแห่งนี้จะมาจากการเลือกตั้งกันเองระหว่างผู้ใหญ่บ้านทั้ง 5 หมู่บ้านตามข้อกำหนดในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ โดยมีรายละเอียดดังนี้

²⁵ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฟาร, รัฐศาสตร์แนววิพากษ์, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2551 หน้า 109-110.

ตารางที่ 4 แสดงนักการเมืองท้องถิ่นในตำบลแห่งนี้รายหมู่บ้าน

หมู่	กำนัน/ผู้ใหญ่บ้าน	สมาชิกองค์การบริหารส่วนท้องถิ่น
	น.ส.ขวัญยืน โตตาบ (กำนัน)	นายวันชัย วันชาญเวช (นายกองค์การบริหารส่วนตำบล)
1	นายปราโมทย์ ชันทอง	นายณัฐภัทร วงศ์สุวรรณ, น.ส.พรสมบุญณ์ แสงรัตน์
2	น.ส.ขวัญยืน โตตาบ	นางลาวัลย์ จันทร์พิัก, น.ส.พิมพา รุ่งเรือง
3	นางสุนีย์ พัฒนกุลพงษ์	นายเจริญ พัฒนกุลพงษ์, นายวีระยุทธ แก้วขาว
4	นางสิริพร แก้วอยู่	นายประดิษฐ์ จุมพล, นายทองดี นามสพรอค
5	นายสุระ ทรงอยู่	นางกุลณัฐ วรียากุลธนา, นายอมรรัตน์ บัวม่วง

ที่มา: ประมวลมาจากการศึกษา

จากการสัมภาษณ์ตัวแทนจากเจ้าหน้าที่ปกครองส่วนภูมิภาค ตลอดจนสมาชิกองค์การบริหารส่วนท้องถิ่น พบว่า ผู้นำแต่ละคนมักมีกระบวนการก้าวขึ้นสู่ความเป็นตัวแทนของชาวบ้านคล้ายคลึงกัน โดยมีปัจจัยสำคัญมาจาก เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม และทุนต่างๆ โดยเฉพาะทั้งทุนทางเศรษฐกิจ โดยมีรายละเอียดดังนี้

(1) **เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม** เป็นปัจจัยสำคัญประการแรกๆ โดยสามารถจำแนกตามที่มา ออกได้เป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่หนึ่ง มาจากเครือข่ายความสัมพันธ์ส่วนตัว ได้แก่ เครือญาติและพรรคพวกเพื่อนฝูง โดยเครือญาติจะมาจากทั้งทางสายเลือด รวมไปถึงเครือญาติที่มิจากการผูกคองกัน นอกจากนี้ยังมีพรรคพวกเพื่อนฝูงที่ส่วนใหญ่เป็นคนในชุมชนที่อาจมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน รุ่นพี่ รุ่นน้องที่เคยรู้จักสนิทสนมกันมาก่อนหน้า เครือญาติและพรรคพวกเพื่อนฝูงเหล่านี้จะเข้ามาสนับสนุนตัวแทนในการเลือกตั้ง ด้วยการลงคะแนนเสียง ช่วยหาเสียง ขอคะแนนเสียงจากผู้มีสิทธิเลือกตั้ง โดยอาจจะเป็นการเดินพบปะเป็นรายบุคคลแบบเคาะประตูบ้าน หรือช่วยชี้แนะชักชวนคนใกล้ชิดที่มีความสนิทสนมเป็นการส่วนตัวให้ลงคะแนนเสียงให้กับผู้สมัครรับเลือกตั้ง ที่เป็นเครือญาติของตนเองและพรรคพวกเพื่อนฝูงของตนก็ได้ ซึ่งลักษณะดังกล่าวเห็นได้อย่างเด่นชัดในกรณีของเครือข่ายของคนนามสกุลแสงรัตน์ บัวม่วง และวงศ์สุวรรณ ซึ่งทั้งสามนามสกุลเป็นกลุ่มเครือญาติเดียวกัน โดยสมาชิกในตระกูลมีทั้งสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบลในพื้นที่หมู่ที่ 1 วัดไทร (2 คน) และหมู่ที่ 5 บ้านบางสีทอง (ซึ่งที่อยู่ติดกันอีก 1 คน) นอกจากนี้คู่สมรสของคนในตระกูลก็เป็นผู้ใหญ่บ้านในหมู่ที่ 5 บ้านบางสีทองอีกด้วย และในกรณีของเครือญาติสกุลโตตาบ ฉิมคล้าย หัวสกุล และสุขมาก ซึ่งทั้งสี่นามสกุลก็เป็นกลุ่มเครือญาติเดียวกันและสมาชิกในตระกูลก็เป็นกำนันและผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 2 วัดบางอ้อยช้าง รวมถึงในกรณี

เครือข่ายดินามสกุลแก้วอยู่และจุมพลในพื้นที่หมู่ที่ 4 โดยสมาชิกในตระกูลมีทั้งผู้ใหญ่บ้านและสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบล เป็นต้น

ในส่วนที่สอง มาจากการอาศัยคนกลาง หรือห้วคะแนน โดยที่อาจเป็นเครือข่ายดี เพื่อนหรือคนที่รู้จักกับผู้สมัครโดยตรงที่อาศัยอยู่ในชุมชนนั้นๆ โดยคนกลางจะต้องเป็นบุคคลที่มีคนนับถือ เกรงใจ มีญาติพี่น้องเพื่อนฝูงอยู่จำนวนหนึ่ง หรือเครือข่ายในระดับหนึ่งที่ตนเองสามารถชักนำชักชวนให้ลงคะแนนเสียงให้ผู้สมัครที่ตนเองสนับสนุนและรับผิดชอบ ซึ่งลักษณะดังกล่าวเห็นได้อย่างเด่นชัดในกรณี ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 1 ซึ่งเป็นคนดั้งเดิม ปัจจุบันอาศัยอยู่ในหมู่บ้านมั่นคง ได้รับการคัดเลือกโดยมีฐานเสียงมาจากเครือข่ายในชุมชนวัดไทร และจากคนกลางซึ่งเป็นเพื่อนในหมู่บ้านมั่นคง ซึ่งเดิมคนกลางคนนี้คิดจะลงสมัครรับเลือกตั้งเอง แต่เนื่องจากติดปัญหาเรื่องวุฒิการศึกษา ดังนั้นจึงหันมาให้การสนับสนุนผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบัน และเมื่อได้รับเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านจึงตอบแทนคนกลางคนนี้ด้วยการแต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน นอกจากนี้ยังจะพบสายสัมพันธ์ในลักษณะนี้ของผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 1 กับ คนกลางในชุมชนซอยแสงวันซึ่งปัจจุบันก็ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านอีกด้วย²⁶ และในกรณีสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 4 ซึ่งเป็นคนดั้งเดิมอาศัยอยู่ชุมชนบ้านหมูได้รับการคัดเลือกโดยมีฐานเสียงมาจากเครือข่ายในชุมชนบ้านหมู และการสนับสนุนของคนกลางซึ่งเป็นเพื่อนในชุมชนอารีดัง²⁷ เป็นต้น

เมื่อพิจารณาเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างผู้นำทางการกับสมาชิกในเครือข่ายจะมีระดับชุมชนและระดับตำบลขึ้นอยู่กับขนาดของเครือข่ายความสัมพันธ์ ในระดับชุมชนหรือหมู่บ้านจะเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่ซับซ้อน เป็นความสัมพันธ์แนวราบในการให้ความช่วยเหลือ สิทธิพิเศษ หรือมีผลประโยชน์ต่างตอบแทนมูลค่าไม่สูงของคนรู้จักมักคุ้น เครือญาติ เพื่อนใกล้ชิด ในชุมชนเดียวกันซึ่งจะมีความรู้สึกไว้วางใจ เชื่อใจ มั่นใจและกล้าที่จะเจรจาต่อรอง เช่น การมอบสิทธิพิเศษบางประการที่ตนได้จากการเป็นผู้นำ การเสนอชื่อให้เป็นผู้ช่วย การแจ้งข่าวสารจากทางราชการและสิทธิพิเศษที่เป็นประโยชน์ เป็นต้น ในขณะที่การเลือกตั้งตัวแทนในระดับตำบลซึ่งมีพื้นที่ขนาดใหญ่และประชากรจำนวนมาก หลายหมู่บ้าน หรือหลายชุมชน การเลือกตั้งตัวแทนในระดับนั้นนอกจากเครือข่ายความสัมพันธ์ส่วนตัวที่เป็นความสัมพันธ์ในแนวราบในระดับชุมชนแล้วยังต้องอาศัยคนกลาง ตัวแทน หรือห้วคะแนน ที่เป็นความสัมพันธ์ในแนวตั้ง การแลกเปลี่ยนผลประโยชน์จะมีความซับซ้อนและมากกว่าในระดับชุมชน

(2) **ทุน** เป็นปัจจัยที่สำคัญอีกประการหนึ่งในการสร้างหรือรักษาเครือข่ายความสัมพันธ์ทั้งแนวราบและแนวตั้ง เนื่องจากการเป็นตัวแทนเป็นกระบวนการที่ต้องมีแสดงออกอย่างสม่ำเสมอ

²⁶ สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 1, 5 มิถุนายน 2555

²⁷ สัมภาษณ์ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 4, 9 สิงหาคม 2555

และเป็นสิ่งที่มีค่าใช้จ่าย เช่น การช่วยเหลือด้านวัตถุ การให้กู้ยืมเงินส่วนตัว การบริจาคเงิน การเข้าร่วมพิธีต่างๆ ของครอบครัวชาวบ้าน การจัดกิจกรรม และการให้เงินในลักษณะโครงการต่างๆ เป็นต้น ดังนั้นตัวแทนจึงต้องอาศัยทั้งทรัพย์สินส่วนตัวหรือแม้กระทั่งของส่วนรวมในการเกื้อหนุนตอบแทนซึ่งกัน เพื่อสร้างความผูกพันในระยะยาว หรือเรียกว่ามีความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ทางการเมืองซึ่งกันและกัน²⁸

การที่แต่เดิมผู้นำเหล่านี้เป็นตัวแทนของชาวบ้านหรือเป็นผู้ที่ชาวบ้านมอบความไว้วางใจให้เป็นผู้ทำหน้าที่ในด้านต่างๆ แต่ต่อมาบทบาทของผู้นำเหล่านี้เปลี่ยนแปลงไป กลายเป็นตัวแทนของรัฐที่รับนโยบายของทางราชการมาปฏิบัติ ผู้นำเหล่านี้จึงถือว่ามีบทบาทสำคัญเป็นอย่างมาก นอกจะเป็นตัวกลางที่เชื่อมระหว่างหมู่บ้านกับรัฐแล้ว ยังมีส่วนสำคัญในการกระจายผลประโยชน์ในหมู่บ้าน และทิศทางการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านอีกด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่าการก้าวเข้ามาสู่การเป็นตัวแทนในระดับท้องถิ่นยังถือเป็นช่องทางหนึ่งในการเพิ่มฐานทรัพยากรของตัวแทนเหล่านั้นให้มากขึ้นอีกด้วย โดยเฉพาะจากทรัพยากรต่างๆ ที่ได้มาตามตำแหน่งที่ได้รับ และจะเป็นพื้นฐานที่สำคัญของการสร้างและรักษาเครือข่ายส่วนตัวได้อีกทางหนึ่ง ทั้งนี้การพยายามสร้างและรักษาเครือข่ายส่วนตัวเพื่อรักษาและพัฒนาตำแหน่งของผู้นำแต่ละคนจะส่งผลต่อการผลิตซ้ำเชิงอำนาจ โดยสะท้อนให้เห็นอย่างเด่นชัดในลักษณะที่เป็นการสร้างความแตกต่างระหว่างกลุ่มของตนและไม่ใช้กลุ่มของตนอีกด้วย

ความสัมพันธ์เชิงอำนาจของกลุ่มตัวแทนเหล่านี้ยังมีความสัมพันธ์กับผู้มีอิทธิพลหรือนายทุนในท้องถิ่นหรือข้าราชการท้องถิ่น รวมถึงนักการเมือง เช่น นายกองดีการบริหารส่วนตำบลมีความสัมพันธ์อันดีกับสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร (ส.ส.) ในพื้นที่คือ นางวไลพร อัจฉริยะประสิทธิ์ มีการพบปะ ไปมาหาสู่ ในงานเลี้ยงปีใหม่ที่บ้านนายกองดีการบริหารส่วนตำบลมีสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรมาร่วมงาน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลบางคนก็เป็นหัวหน้าให้สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรมีการให้ความช่วยเหลือกันมาอย่างต่อเนื่อง แม้แต่ในส่วนของกำนัน ผู้ใหญ่บ้านบางคน ก็มีเครือข่ายเป็นนักการเมืองระดับประเทศอีกด้วย ซึ่งการมีเครือข่ายดังกล่าวช่วยให้เขามีศักยภาพหรือแนวโน้มที่จะดึงเอาทรัพยากรภายนอกเข้ามาสนับสนุนกิจกรรมของท้องถิ่นได้อีกทางหนึ่ง

จากที่กล่าวมาในข้างต้น ถึงลักษณะความสัมพันธ์ของผู้นำทั้งระหว่างกับคนในพื้นที่และนอกพื้นที่ ที่มีทั้งความสัมพันธ์ในแนวราบและแนวตั้งหรือระบบอุปถัมภ์ พบว่า ลักษณะดังกล่าวสามารถสังเกตเห็นได้อย่างเด่นชัดในกรณีของ นายกองดีการบริหารส่วนตำบลคนปัจจุบัน ซึ่งเคย

²⁸ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, “ผู้นำท้องถิ่นอีสานกับเครือข่ายความสัมพันธ์: กรณีศึกษาสมาชิกสภาเทศบาล,” ใน การประชุมวิชาการประจำปี 2536 ปัญหาท้าทายของสังคมไทย: ใครจะได้อะไร? อย่างไร?, 10-11 ธันวาคม 2536.

เป็นกำนันมาก่อน เป็นผู้ซื้อเครื่องข่ายกว้างขวาง ทั้งในส่วนที่เป็นญาติ และเครือข่ายที่มีการจัดตั้งขึ้น ซึ่งสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบลบางคนในพื้นที่เองตั้งข้อสังเกตไว้ว่า การจัดตั้งเครือข่าย เกิดขึ้นมานานตั้งแต่สมัยเป็นกำนันจนมาเป็นนายกองค์การบริหารส่วนตำบลซึ่งดำรงตำแหน่งนี้มา ตั้งแต่ในปี พ.ศ.2544-ปัจจุบัน ความนิยมชมชอบของชาวบ้านในผลงานตั้งแต่เป็นกำนันและก็เป็น นายกองค์การบริหารส่วนตำบลทำให้มีบารมีมาก โดยในการเลือกตั้งนายกองค์การบริหารส่วน ตำบลครั้งแรกไม่มีคู่แข่งและในสมัยต่อๆ มาแม้จะมีคู่แข่งแต่ก็สู้ไม่ได้ ปัจจุบันเครือข่ายของนายก องค์การบริหารส่วนตำบลมีทั้งลูกทีมที่เป็นสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบล และผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งต่างก็คอยช่วยเป็นฐานเสียงให้เขาได้รับเลือกเป็นนายกองค์การบริหารส่วนตำบล โดยจะมีการ ให้เงินสนับสนุนแก่เครือข่ายของตนเพื่อลงรับสมัครเลือกตั้งก่อนคนละ 10,000 บาท เพื่อนำมาทำ เลือทีม ป้ายหาเสียง ถ้าไม่ได้ก็ไม่ต้องคืนแต่ถ้าได้ก็ต้องผ่อนคืนโดยหักจากเงินเดือนของการเป็น สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล นอกจากนี้ในช่วงปีใหม่ก็จะมีการจัดงานเลี้ยงโดยจะเชิญเฉพาะ ผู้ที่อยู่ในเครือข่ายของตนทั้งคนกลาง (หรือหัวคะแนน) ที่เป็นผู้ใหญ่บ้านและสมาชิกองค์การบริหาร ส่วนตำบล ตลอดจนชาวบ้านมาเข้าร่วมงานอีกด้วย เป็นต้น ดังสะท้อนได้จากคำกล่าวของสมาชิก ในเครือข่ายของนายกองค์การบริหารส่วนตำบล ดังนี้

“ส่วนใหญ่นายกเขามีอะไรเขาก็จะมาบอก อย่างเช่นปีใหม่นายกเขาก็จะจัด งานก็จะบอกลงไปเชิญคนมากินเลี้ยงกินฟรีลูกก็จะไปบอกชาวบ้านที่รู้จักมักคุ้นกัน เพราะนายกเขาก็ไม่ได้เชิญทุกคนบางส่วนเขาก็บอกมาเลยนะให้ชวนใคร หรืออย่าง ลูกของลูกกับภรรยาของมันป่วยเป็นโรคเอดส์ทางอบต.เขาก็จะให้เงินทำเรื่องไปกินาน ไม่ได้ซักทีนายกเขารู้เขาก็จัดการให้แล้วก็มาบอกให้ไปเอาเงินเดือนละ 500 บาท ทั้ง สองคน พอถึงเลือกตั้งนายกเขาก็จะออกเงินให้ก่อนคนละ 10,000 บาท เอามาทำเลื่อ ทีม ป้ายหาเสียง ถ้าไม่ได้นายกเขาก็ให้เราเลย แต่ถ้าได้ก็ต้องผ่อนคืนเขาเดือนหนึ่งก็ 2,000 บาท หักจากเงินเดือนอบต.นั่นแหละ”²⁹

และสะท้อนได้จากคำกล่าวของสมาชิกในชั่วคราวข้ามของนายกองค์การบริหารส่วนตำบล ดังนี้

“นายกเขาก็จะมีกลุ่มซึ่งเป็นลูกทีม มีทั้งที่เป็นสมาชิกองค์การบริหารส่วน ตำบลและผู้ใหญ่บ้านซึ่งก็คอยช่วยเป็นฐานเสียง เขาสร้างเครือข่ายมานานตั้งแต่สมัย

²⁹ สัมภาษณ์ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 4, 9 สิงหาคม 2555

เป็นกำนันจนมาเป็นนายก อย่างมีงานปีใหม่เขาก็จะจัดงานใหญ่เลยเชิญคนในตำบล บางสี่ทองไปกินเลี้ยงเป็นร้อยโต๊ะ แต่เขาไม่ได้เชิญทุกคนนะเขาเชิญแค่คนในกลุ่มของเขา ใครไม่ใช่เขาก็ไม่เชิญให้ไป พอถึงเลือกตั้งเขาก็แจกเงินให้คนของเขาเองเลือกตั้งแข่งกับคนอื่น ๆ อย่างพวกเราต้องลงเงินกันเองคนละ 5,000 บาท ตอนนี่จึงยังไม่มีใครที่พอจะมีบารมีสู้กับเขาได้ไปดูเถอะเวลามีอะไรเขาก็ช่วยเหลือคนของเขาที่สนิท ๆ กันก่อน คนที่ห่างมันก็ไม่ค่อยได้ อย่างเรามันคนอื่นเขายังไม่ค่อยให้ค่อยให้ความช่วยเหลือเท่าไรหรอก”³⁰

นอกจากนี้ ก็ยังเป็นที่น่าสนใจอีกว่า ลักษณะของการรวมกลุ่มในโครงการต่างๆ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากตามนโยบายของภาครัฐหน่วยงานต่างๆ โดยเฉพาะที่ได้รับการสนับสนุนงบประมาณและทรัพยากร เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน กลุ่มพัฒนาสตรี กองทุนพัฒนาบทบาทสตรี กองทุนหมู่บ้าน กองทุน SML สภาองค์กรชุมชน กลุ่มอาสาพัฒนาชุมชน กลุ่มชมรมผู้สูงอายุ กลุ่มเยาวชน ฯลฯ สมาชิกและผู้นำในกลุ่มลักษณะนี้มักจะอยู่ในแวดวงของผู้นำที่เป็นทางการตั้งที่กล่าวถึงในข้างต้นทั้งในระดับหมู่บ้านและตำบล เช่น ภรรยาของนายกองค์การบริหารส่วนตำบล เป็นประธานกลุ่มกองทุนพัฒนาบทบาทสตรีในระดับตำบล ลูกสาวเป็นประธานกลุ่มเยาวชนระดับตำบล และมารดาเป็นประธานชมรมผู้สูงอายุระดับตำบล เช่นเดียวกับโครงสร้างของกลุ่มระดับหมู่บ้าน ซึ่งมักอยู่ในแวดวงของผู้ใหญ่บ้านและสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลในหมู่บ้านนั้นๆ เป็นต้น ดังอาจจะสะท้อนได้จากคำกล่าวนี้

“การรวมกลุ่มในตำบลก็รู้ว่ามีกรรวมกลุ่ม แต่ส่วนใหญ่มันก็จะอยู่แต่ในกลุ่มผู้นำ ซึ่งมันเลยมองได้หลายแบบถ้าทำดีมันก็ได้ประโยชน์ ถ้าทำไม่ดีมันก็ไร้ประโยชน์”³¹

อย่างไรก็ดี ภายใต้อัฒลักษณ์ความสัมพันธ์ดังที่กล่าวในข้างต้น ทั้งระหว่างตัวแทนกับเครือข่าย และตัวแทนกับคนกลาง (หรือหัวคะแนน) นั้น แม้ในบางครั้งจะแสดงให้เห็นถึงการครอบงำ จากลักษณะของการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ตอบแทนระหว่างกันเพื่อสร้างความสัมพันธ์ในระยะยาว ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์ที่เกิดขึ้นจากการที่สมาชิกในสังคมเข้าถึงทรัพยากรและอื่นๆ ได้ไม่เท่าเทียมกัน คนที่เข้าถึงได้ยากกว่าซึ่งก็คือตัวแทนและสมาชิกในเครือข่าย จึงต้อง

³⁰ สัมภาษณ์ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 1, 5 มิถุนายน 2555

³¹ สัมภาษณ์ ชาวบ้านหมู่ที่ 4, 10 มิถุนายน 2555

สร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ขึ้นกับคนที่เข้าถึงได้ง่ายกว่าซึ่งก็คือผู้นำ เพื่อให้สามารถเข้าถึงทรัพยากรและอื่นๆ ขณะเดียวกันผู้นำก็ต้องการให้ตัวแทนและสมาชิกในเครือข่ายสนับสนุนตนเอง ดังนั้นความสัมพันธ์นี้จึงเป็นการแลกเปลี่ยนกันที่ส่วนใหญ่ผู้นำจะเป็นผู้ได้เปรียบตัวแทนและสมาชิกในเครือข่าย แต่ในบางครั้งก็จะมีพบว่าตัวแทนและสมาชิกในเครือข่ายก็มีการสร้างเงื่อนไขการต่อรองในลักษณะต่างๆ ระหว่างกันอีกด้วย ซึ่งช่วยให้ในบางครั้งสามารถปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์ได้บ้างเช่นกัน ในลักษณะที่ผู้นำจะไม่ได้เป็นผู้ที่มีส่วนได้เปรียบเนื่องจากมีฐานของการต่อรองสูงกว่าสมาชิกในเครือข่ายและคนกลาง (หรือหัวคะแนน) เสมอไปเท่านั้น

นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้เคยให้ความเห็นเกี่ยวกับลักษณะความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์แบบนี้ไว้ว่า “เมื่อพูดถึง "ระบบอุปถัมภ์" เรามักคิดกันว่ามีใครบางคนที่ใหญ่ ที่รวยและอีกบางคนที่ทำอะไรไม่ได้ ต้องพึ่งพาเขา ร้อยเปอร์เซ็นต์ ต้องรอความช่วยเหลือจากคนที่ใหญ่ที่รวย แต่ว่าแท้จริงแล้ว "ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์" ในทางวิชาการมันก็คือ "ความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยน" คนรวยกว่าต้องให้คนจนที่อยู่ในอุปถัมภ์ของตนเองได้ใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในตัว ในขณะที่เดียวกันก็แลกโดยการให้คนนั้นมาเป็นลูกน้อง มาเป็นแรงงาน หรือเอาทรัพย์สินเงินทองมาบำเรอตัวก็ตาม แต่สรุปมันเป็น "ความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยน" ซึ่งมันเปิดโอกาสที่สำคัญให้มีการต่อรองในการใช้ทรัพยากรได้ เพราะมันอยู่ในความจำเป็นที่ต้องร่วมมือกัน คนที่รวยมีที่นาใหญ่ปลูกข้าวมากจะบังคับให้ได้ใช้น้ำคนเดียวไม่ได้เพราะต้องการกำลังในการเก็บเกี่ยวให้หมด ต้องให้คนอื่นมาเป็นกำลังช่วยในการเกี่ยวข้าว แปลว่าคนรวยต้องพึ่งพาอาศัยคนจน ดังนั้นคนจนก็มีโอกาสต่อรองในการจัดสรรทรัพยากรด้วย”³²

ลักษณะดังกล่าวสะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนในกรณี ที่ชาวบ้านเมื่อได้ตัดสินใจเลือกผู้นำที่เป็นคนรู้จักมักคุ้นกัน โดยตั้งอยู่บนความคาดหวังว่าจะสามารถเจรจาต่อรองเพื่อให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์ที่จับต้องได้หรือความช่วยเหลือเมื่อต้องการ แต่เมื่อไม่ได้รับความช่วยเหลือก็พร้อมที่จะหันไปสนับสนุนคู่แข่งของผู้นำคนดังกล่าวหรือไม่ให้ความร่วมมือกับผู้ที่ตนเคยเลือก ดังคำกล่าวของผู้ใหญ่บ้านในพื้นที่หมู่ที่ 4 ที่ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ดังนี้

“ชาวบ้านที่เขาเลือกเรา เขาก็คาดหวังว่าเราจะช่วยเหลือได้เมื่อเขาลำบาก หรือต้องการความช่วยเหลือ แต่พอเราทำไม่ได้เขาก็ไม่ค่อยพอใจเท่าไร แม้ว่าเมื่อก่อน

³² นิธิ เอียวศรีวงศ์, "คนไทยที่ไม่เคยอยู่กับระบอบประชาธิปไตยเลยคือ ชนชั้นกลาง" [ออนไลน์], 2550. แหล่งที่มา <http://prachatai.com/journal/2007/11/14772>

จะได้เคยให้ความช่วยเหลือมาตลอด ตอนนี้ทำให้จะขอความร่วมมืออะไรมันก็จะลำบาก เหมือนเขาไม่สนับสนุนเราแล้ว แต่เขาสนับสนุนคนอื่นที่อยู่ตรงข้ามเรา”³³

และคำกล่าวของชาวบ้านในพื้นที่หมู่ที่ 4 ที่ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ดังนี้

“เราเลือกเขาก็เพราะรู้จักกันและก็คาดหวังว่าเขาจะช่วยเหลือเราได้เมื่อลำบากหรือต้องการความช่วยเหลือ แต่ผู้ใหญ่เขาไม่ช่วยเรา กลับไปช่วยคนใกล้ชิดคนอื่น และกลับเป็นคนอื่นที่มาช่วยเรา คราวหน้าก็คงจะไม่เลือกเขาแล้วก็ได้”³⁴

สำหรับในประเด็นเรื่องความความขัดแย้งนั้นพบว่า ในปัจจุบันนักการเมืองในท้องถิ่นของตำบลแห่งนี้จะรวมตัวเป็นกลุ่มใหญ่ภายใต้นายกองค์การบริหารส่วนตำบล (ซึ่งมีนายกองค์การบริหารส่วนตำบลเป็นหัวหน้ากลุ่ม) และกลุ่มที่ไม่ได้สังกัดซึ่งเป็นชั่วคราวข้าม (ซึ่งเป็นการรวมของหลายๆ กลุ่ม) โดยมีรายละเอียดดังนี้

ตารางที่ 5 แสดงการแบ่งกลุ่มนักการเมืองท้องถิ่นในตำบลแห่งนี้

หมู่	กลุ่มนายก อบต.	ชั่วคราวข้าม
	นายกองค์การบริหารส่วนตำบล	
1	ผู้ใหญ่บ้าน	สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลคนที่ 1 และ 2
2		กำนัน/ผู้ใหญ่บ้าน, สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลคนที่ 1 และ 2
3	สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลคนที่ 1	ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลคนที่ 2
4	สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลคนที่ 1 และ 2	ผู้ใหญ่บ้าน
5	ผู้ใหญ่บ้าน, สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลคนที่ 1	สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลคนที่ 2

หมายเหตุ: ชั่วคราวข้ามในที่นี้ ผู้วิจัยรวบรวมมาจากผู้ที่อยู่นอกเครือข่ายของนายก อบต.เท่านั้น แต่มิได้หมายความว่ากลุ่มนี้จะเป็นหนึ่งเดียวกัน

³³ สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 4, 16 กรกฎาคม 2555

³⁴ สัมภาษณ์ ชาวบ้านหมู่ที่ 4, 20 กรกฎาคม 2555.

โดยประเด็นความขัดแย้งเริ่มต้นมาจากความไม่พอใจต่อตัวของนายกองค์การบริหารส่วนตำบลที่ฝ่ายตรงข้ามมีการกล่าวหาว่า “มีการดำเนินงานโดยทุจริตจากการที่มีเงินงบประมาณขององค์การบริหารส่วนตำบลหายไปเป็นจำนวนหลายสิบล้านบาท”³⁵ ในขณะที่สมาชิกในเครือข่ายของนายกองค์การบริหารส่วนตำบลก็ออกมาตอบได้ว่า “เป็นการทุจริตของพนักงานขององค์การบริหารส่วนตำบลคนหนึ่งที่ปลอมแปลงลายมือชื่อของนายกองค์การบริหารส่วนตำบล ซึ่งไม่ใช่การทุจริตของนายกองค์การบริหารส่วนตำบลและตอนนี้เรื่องกำลังอยู่ในชั้นศาล”³⁶ นอกจากประเด็นขัดแย้งดังกล่าวแล้วก็ยังมีประเด็นความไม่พอใจในเรื่องของการเล่นพรรคเล่นพวกของนายกองค์การบริหารส่วนตำบลอีกบางส่วน อย่างไรก็ตามแม้จะมีประเด็นขัดแย้งจนนำไปสู่การแบ่งกลุ่มออกเป็นกลุ่มของนายกองค์การบริหารส่วนตำบลและหัวตรงข้าม แต่ก็พบว่าความขัดแย้งที่เกิดขึ้นยังมีระดับที่ไม่สูงมากนัก โดยจะสังเกตได้ว่าแต่ละฝ่ายยังคงมีการติดต่อและประสานงานระหว่างกันอยู่บ้างในบางครั้ง โดยยังสามารถพูดคุยกันได้แต่อาจไม่สนิทใจเท่าใดนัก

ดังนั้น สำหรับลักษณะของโครงสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจของตำบลแห่งนี้ โดยอาศัยการอธิบายจากลักษณะของโครงสร้างทางการเมืองในระดับท้องถิ่น พบว่า ผู้นำส่วนใหญ่จะมีกระบวนการก้าวขึ้นสู่ความเป็นตัวแทน โดยอาศัยเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม และทุนต่างๆ โดยเฉพาะทั้งทุนทางเศรษฐกิจ ในการสร้างฐานเสียงหรือฐานอำนาจของตน ซึ่งเมื่อพิจารณาเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมของผู้นำให้ลึกกลงไปก็จะเห็นได้ว่า เครือข่ายของผู้นำแต่ละคนจะมาจากเครือข่ายทั้งในแนวราบและแนวตั้งซึ่งซ้อนทับกันอยู่ ซึ่งก็คือ เครือข่ายที่ตนมีที่เป็นเครือญาติ พรรคพวกเพื่อนฝูง และที่ต้องอาศัยคนกลาง (หรือหัวคะแนน) มักมีความเชื่อมโยงกับระบบเครือญาติ พรรคพวกเพื่อนฝูง และคนในชุมชนเดียวกัน ที่เป็นลักษณะของความสัมพันธ์ในแนวราบที่ยึดโยงชาวบ้านในแต่ละชุมชนเข้าไว้ด้วยกันนั่นเอง

อย่างไรก็ดี ภายใต้ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำและสมาชิกในเครือข่ายซึ่งก็จะมีบรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนตอบแทนระหว่างกันทั้งในลักษณะของความสัมพันธ์ในแนวราบและในเชิงอุปถัมภ์ซึ่งเป็นการสัมพันธ์ในแนวตั้ง และกระบวนการสร้าง รักษาเครือข่ายจะเป็นกระบวนการที่ต้องมีแสดงออกอย่างสม่ำเสมอและมีค่าใช้จ่าย ดังนั้น ผู้นำแต่ละคนจึงต้องอาศัยทุนต่างๆ โดยเฉพาะทุนทางเศรษฐกิจ เพื่อนำมาใช้ในกระบวนการดังกล่าว อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่านอกจากทรัพย์สินส่วนตัวแล้ว ทรัพย์สินส่วนรวมที่ได้มาตามตำแหน่งที่ได้รับ ก็จะเป็นสิ่งสำคัญของการสร้างและรักษาเครือข่ายส่วนตัวได้อีกทางหนึ่ง ทั้งนี้ การพยายามสร้างและรักษาเครือข่าย

³⁵ สัมภาษณ์ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 1, 5 มิถุนายน 2555

³⁶ สัมภาษณ์ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 4, 9 สิงหาคม 2555

ส่วนตัวของผู้นำแต่ละคน เพื่อรักษาและพัฒนาตำแหน่งตนก็จะส่งผลต่อการผลิตซ้ำเชิงอำนาจ ในลักษณะที่เป็นการสร้างความแตกต่างระหว่างกลุ่มของตนและไม่ใช้กลุ่มของตนอีกด้วย

อย่างไรก็ดีเป็นที่น่าสังเกตว่า ภายใต้ลักษณะความสัมพันธ์ของทั้งระหว่างตัวแทนกับเครือข่าย แม้ในบางครั้งจะได้แสดงให้เห็นถึงลักษณะของการครอบงำ แต่ก็พบว่าการสร้างเงื่อนไขการต่อรองในลักษณะต่างๆ ระหว่างกันในการเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน เพื่อสร้างความผูกพันในสายสัมพันธ์ที่ยาวนาน ซึ่งลักษณะดังกล่าวช่วยให้สามารถปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจในลักษณะของการต่อรองผลประโยชน์ระหว่างกันได้เช่นกัน ทั้งนี้เนื่องจากส่วนใหญ่แล้วตัวแทนเหล่านี้จะต้องเป็นคนที่บ้านค้ำคูนเคย ไว้ใจ และมั่นใจที่จะเจรจาต่อรองเพื่อให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์ที่จับต้องได้นั่นเอง

4.4 สรุป: การก่อเกิด/สั่งสมทุนทางสังคม และความเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

จากข้อมูลในหัวข้อ 4.1, 4.2 และ 4.3 ได้สะท้อนให้เห็นลักษณะของการก่อเกิด/สั่งสมทุนทางสังคม ซึ่งเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวบ้านในตำบลแห่งนี้ ภายใต้บรรทัดฐานที่มีร่วมกัน รวมถึงความเชื่อมโยงระหว่างทุนทางสังคมความสัมพันธ์เชิงอำนาจ จากโครงสร้างการเมืองในระดับท้องถิ่นอีกด้วย ดังนี้

4.4.1 การก่อเกิด/สั่งสมทุนทางสังคม

สำหรับการก่อเกิดและสั่งสมทุนทางสังคมของชาวบ้าน ภายใต้บริบทเชิงพื้นที่และการเปลี่ยนแปลงพบว่า จะเกิดขึ้นใน 2 รูปแบบ โดยแต่ละแบบก็จะมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงต่อกัน กล่าวคือ

(1) มาจากปัจจัยภายใน ด้วยลักษณะความสัมพันธ์ภายในชุมชนต่างๆ ของตำบลแห่งนี้ ที่มักจำกัดอยู่เฉพาะชุมชนของตนเอง และการเปลี่ยนแปลงที่ทำให้ปัจจุบันประชากรของตำบลแห่งนี้ เป็นการผสมผสานกันระหว่างประชากรในชุมชนดั้งเดิมและชุมชนจัดสรร ที่แม้ว่าการก่อรูปและสั่งสมทุนทางสังคมจะมาจากลักษณะของความสัมพันธ์ภายในชุมชน จากฐานของความสัมพันธ์เชิงซ้อนระหว่างกันของ กลุ่มครอบครัวและเครือญาติ เพื่อนบ้าน และชุมชนเดียวกันเหมือนกัน แต่ก็มีความแตกต่างกันไป กล่าวคือ ในชุมชนดั้งเดิมการยึดโยงระหว่างกันในกลุ่มความสัมพันธ์ของความเป็นกลุ่มของครอบครัวและเครือญาติจะเป็นลักษณะที่สำคัญและโดดเด่น ในขณะที่ชุมชนจัดสรรการยึดโยงระหว่างกันของความสัมพันธ์ในกลุ่มชุมชนเดียวกันที่มีการจัดตั้งในรูปแบบอย่างเป็นทางการจะเป็นลักษณะที่สำคัญและโดดเด่น

(2) มาจากปัจจัยภายนอก การก่อรูปและสั่งสมทุนทางสังคมจะเกิดจากการได้รับการสนับสนุนมาจากภาคส่วนต่างๆ ภายนอกพื้นที่ โดยเฉพาะในส่วนของภาครัฐผ่านการรวมกลุ่มในโครงการต่างๆ แต่อย่างไรก็ดีก็กลับพบว่าไม่ได้มีบทบาทเท่าใดนัก ทั้งนี้เนื่องจากการที่ชาวบ้านส่วน

ใหญ่ไม่ได้มีความสนใจต่อการรวมกลุ่มอย่างแท้จริง แต่ขึ้นอยู่กับผลประโยชน์เป็นสำคัญ ทำให้ไม่ได้เกิดความตระหนักถึงภาระหน้าที่ที่แต่ละคนพึงมีต่อกัน ในการที่มุ่งมั่นที่จะเข้าไปช่วย/ร่วมกิจกรรมต่างๆ ที่ช่วยให้เกิดการเชื่อมประโยชน์ และความไว้วางใจต่อกัน ซึ่งอาจจะช่วยทำให้เกิดการยึดโยงระหว่างสมาชิกในเครือข่ายอีกรูปแบบหนึ่งได้

นอกจากนี้ยังเป็นที่น่าสนใจอีกว่า ฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจของชาวบ้านจะมีลักษณะที่แตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน โดยเฉพาะระหว่างชาวบ้านที่เป็นคนดั้งเดิมและที่เข้ามาอาศัยใหม่ในชุมชนจัดสรร ซึ่งเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่จะส่งผลต่อศักยภาพของทุนทางสังคมที่จะเป็นพลังในการกระทำต่างๆ อย่างไร ดังที่ ปีแอร์ บูดีเยอร์ (Pierre Bourdieu) ได้กล่าวไว้ว่า “เรื่องทุนทางสังคมที่เป็นความสัมพันธ์เชิงเครือข่ายของคนในสังคม ที่จะเป็นพลังในการกระทำต่างๆ ระดับทุนทางสังคมจะมากหรือน้อยนั้น ขึ้นอยู่กับขนาดของเครือข่ายที่คนแต่ละกลุ่มสามารถเชื่อมโยงให้เกิดการขับเคลื่อนได้และขึ้นอยู่กับทุนทางเศรษฐกิจ ทุนวัฒนธรรม และทุนทางสัญลักษณ์ที่คนคนนั้นจะได้มาด้วยความชอบธรรมจากคนที่ติดต่อด้วย³⁷ โดยในเบื้องต้นสามารถจำแนกลักษณะของทุนทางสังคมในชุมชนต่างๆ ของตำบลแห่งนี้ ออกได้ ดังนี้

(1) กลุ่มชุมชนดั้งเดิม ที่มีฐานะ และอำนาจ กลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่เป็นมีฐานเครือข่ายขนาดใหญ่ในพื้นที่ ที่สร้างความยึดโยงความสัมพันธ์ระหว่างญาติในสกุลเดียวกันและที่ใกล้ชิด และมีความเชื่อมโยงกับชุมชนอื่นในฐานะผู้นำหรือปัจเจกบุคคล ทำให้สามารถสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เชื่อมประโยชน์ต่อกันทั้งในแนวราบและแนวตั้ง เช่น กลุ่มสกุลโตตาบ ฉิมคล้าย แห้วสกุล และสุขมาก และกลุ่มสกุลแสงรีน บัวม่วง และวงศ์สุวรรณ ที่มีสมาชิกกลุ่มเป็นผู้นำชุมชนซึ่งสามารถสร้างความสัมพันธ์เชิงซ้อนได้ทั้งแนวราบและแนวตั้ง เป็นต้น

(2) กลุ่มชุมชนดั้งเดิม ที่ยากจน และพึ่งพิง เป็นกลุ่มที่พบว่า มีฐานเครือข่ายความสัมพันธ์ที่แคบ ไม่มีเครือข่ายที่ยึดโยงมากเท่ากลุ่มแรก และไม่มีฐานเครือข่ายเชื่อมโยงกับกลุ่มอื่นในฐานะผู้นำหรือตัวแทน และเป็นกลุ่มที่เป็นฐานความสัมพันธ์ในความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ด้อยกว่าอีกฝ่าย ทั้งในแนวราบและแนวตั้ง

(3) กลุ่มชุมชนใหม่ ที่มีฐานะ และมีอำนาจ ทั้งในแบบทางการและบุคลิกภาพเฉพาะตัว ในกลุ่มนี้เป็นชุมชนจัดสรรใหม่ ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมอยู่ในระดับสูง โดยส่วนใหญ่เครือข่ายความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ คือ กลุ่มครอบครัวและเครือญาติ รวมถึงเพื่อนบ้าน มักจำกัดเป็น

³⁷ ปิ่นวดี ศรีสุวรรณ, วาทกรรมทุนทางสังคม: กระบวนการสร้างแนวคิดและปฏิบัติการในบริบทการพัฒนาของไทย (พ.ศ.2540-2546), (ปริญญาสังคมวิทยา มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา สาขาสังคมวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547). หน้า 32.

วงแคบ แต่เครือข่ายของความเป็น ชุมชนเดียวกันจะมีขนาดใหญ่ แต่เป็นแบบทางการ สมาชิกติดต่อกันตามบทบาทและหน้าที่ การเชื่อมโยงกับภายนอกจะอาศัยผู้นำกับชุมชน

(4) กลุ่มชุมชนใหม่ที่ยากจน แต่มีอำนาจ กลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่ตั้งชุมชนจัดสรรเช่นเดียวกับในกลุ่มที่ 3 ที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ใหม่ แต่จะมีฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมที่ไม่สูงมากนัก แต่มีเครือข่ายทั้งภายในและภายนอกทั้งในแนวราบและแนวตั้งที่เข้มแข็ง ทำให้มีอำนาจในการต่อรองต่างๆ เช่น ในกรณีการเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้าน เป็นต้น

ซึ่งลักษณะดังกล่าวน่าจะจะสามารถสะท้อนให้เห็นได้อย่างเด่นในการจัดการตนเองและการให้ความช่วยเหลือระหว่างกันของชาวบ้านในช่วงที่ต้องประสบอุทกภัยในปี 2554 ดังที่กล่าวถึงต่อไป

4.4.2 ความเชื่อมโยงระหว่างทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

จะเห็นได้ว่า ภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์ทางการเมืองในระดับท้องถิ่น การก้าวขึ้นสู่อำนาจของผู้นำจะต้องอาศัยเครือข่ายที่กว้างขวางทั้งในกลุ่มของครอบครัวและเครือญาติ พรรคพวกเพื่อนฝูง และคนในชุมชนเดียวกัน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์แนวราบ และคนกลาง (หรือหัวคะแนน) ซึ่งเป็นความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์หรือแนวตั้ง โดยจะมีกลไกของการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ตอบแทนระหว่างกันของตัวแทนกับสมาชิกในเครือข่าย ซึ่งจะเป็นกระบวนการในการสร้างและรักษาเครือข่าย ที่เป็นสิ่งที่มีค่าใช้จ่าย ดังนั้นทุนต่างๆ จะเป็นปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่ง โดยทุนนั้นอาจมาจากทรัพย์สินส่วนตัวและส่วนรวม ที่มาจากการก้าวเข้ามาสู่การเป็นตัวแทนที่ช่วยเพิ่มฐานทรัพยากรของตัวแทนให้มากขึ้นก็เป็นได้ ทั้งนี้ การพยายามรักษาและพัฒนาตำแหน่งของผู้นำก็จะส่งผลให้การผลิตซ้ำเชิงอำนาจ โดยเฉพาะในการสร้างความแตกต่างระหว่างกลุ่มของตนและไม่ใช้กลุ่มของตน ซึ่งลักษณะดังกล่าวจึงไม่เพียงแต่เป็นการตอกย้ำหรือผลิตซ้ำโครงสร้างอำนาจที่มีอยู่เดิมเท่านั้น แต่ยังมีแนวโน้มที่สร้างเงื่อนไขซ้ำเติมความเหลื่อมล้ำทางสังคม-เศรษฐกิจ และส่งผลกระทบต่อผู้คนอยู่นอกเครือข่ายมากกว่า ซึ่งอาจนำไปสู่ความขัดแย้งได้ในอนาคตอีกด้วย

อย่างไรก็ดี ภายใต้กระบวนการสร้างและรักษาผลิตซ้ำเชิงอำนาจของผู้นำ แม้จะมีลักษณะของการครอบงำ แต่การเข้าเป็นพรรคพวกของผู้นำไม่ใช่การบีบบังคับโดยสิ้นเชิงไม่ใช่ผลของทางเลือกที่มีจำกัดเสมอไปเท่านั้น แต่ในบางครั้งก็พบว่าตัวแทนและสมาชิกในเครือข่ายก็มีการสร้างเงื่อนไขการต่อรองในลักษณะต่างๆ ระหว่างกันอีกด้วย ซึ่งช่วยให้สามารถปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์ได้บ้างเช่นกัน ในลักษณะที่ผู้นำจะไม่ได้เป็นผู้ที่มีส่วนได้เปรียบเนื่องจากมีฐานของการต่อรองสูงกว่าสมาชิกในเครือข่ายและคนกลาง (หรือหัวคะแนน) เสมอไปเท่านั้น

ดังนั้น ในด้านหนึ่งแม้ว่าความสัมพันธ์แบบเครือญาติ พรรคพวกเพื่อนฝูง และความเป็นคนชุมชนเดียวกัน จะมีพลังในการช่วยเหลือต่างตอบแทนกัน โดยเฉพาะในการเลือกตั้งตัวแทน

ระดับท้องถิ่นดังกล่าวแล้ว แต่ข้อมูลจากพื้นที่ก็ยังชี้ให้เห็นด้านลบและความเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ โดยเฉพาะในเรื่องความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดในเครือญาติ หรือในชุมชน ภายใต้ลักษณะของต่างคนต่างอยู่ โดยจะไม่ค่อยมีความสัมพันธ์ข้ามกลุ่ม ถ้าปราศจากตัวกลางอย่างผู้นำชุมชนในท้องถิ่น นอกจากนี้การเมืองบนท้องถิ่นที่ตั้งอยู่บนความสัมพันธ์เฉพาะกลุ่ม เช่นนี้ ก็มีแนวโน้มในการผลิตซ้ำโครงสร้างความสัมพันธ์ทางอำนาจแบบเดิม (ไม่ว่าจะดีหรือไม่ก็ตาม) ซึ่งอาจส่งผลในด้านลบกระทบต่อคนอีกกลุ่มหนึ่งได้เช่นกัน โดยเฉพาะในแง่ของการใช้ความสัมพันธ์ที่มีการยึดโยงที่แน่นแฟ้นในการกีดกันผู้อื่น และจากการศึกษาบริบทเชิงพื้นที่และความสัมพันธ์เชิงอำนาจของตำบลแห่งนี้ในบทนี้จะช่วยให้เห็นลักษณะของการจัดการตนเองของชาวบ้านและภาครัฐในระดับท้องถิ่นในภาวะอุทกภัยในบทต่อไปได้อย่างชัดเจน

บทที่ 5 ปฏิบัติการของทุนทางสังคมในภาวะอุทกภัย

เนื้อหาบทนี้จะแสดงให้เห็นปฏิบัติการของการใช้ทุนทางสังคมในภาวะอุทกภัยของประชาชนในตำบลแห่งหนึ่งของจังหวัดนนทบุรี ซึ่งในด้านหนึ่งการบริหารจัดการในภาวะอุทกภัยจะอยู่ภายใต้การจัดการของภาครัฐในระดับท้องถิ่น โดยจะชี้ให้เห็นถึงการใช้จ่ายจากทุนทางสังคมของผู้คนที่ประสบอุทกภัย ตลอดจนผลจากการใช้ทุนทางสังคมทั้งในด้านบวก-ลบ รวมทั้งความเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในระดับตำบลด้วย

และเพื่อทำความเข้าใจถึงปฏิบัติการของทุนทางสังคมในสภาวะดังกล่าว ผู้วิจัยจะนำเสนอโดยเริ่มต้นจากการจัดการของภาครัฐในระดับท้องถิ่น ซึ่งจะเป็นการปูพื้นฐานให้เห็นเงื่อนไขทั้งที่เป็นเงื่อนไขสนับสนุนหรือเป็นข้อจำกัดในปฏิบัติการของทุนทางสังคมในเบื้องต้นก่อนที่จะชี้ให้เห็นถึงปฏิบัติการการใช้ทุนทางสังคมของชาวบ้านที่ประสบอุทกภัย โดยใช้ข้อมูลลักษณะของทุนทางสังคม (ในบทที่ 4) เป็นพื้นฐาน ทั้งในเรื่องรูปแบบ/ขนาด ประสิทธิภาพที่แตกต่างกันของทุนทางสังคม และในส่วนสุดท้าย จะเป็นการวิเคราะห์ให้เห็นทั้งผลบวกและผลลบของการใช้ทุนทางสังคมในระดับชุมชน ตลอดจนผลต่อความสัมพันธ์เชิงอำนาจในระดับตำบล ซึ่งจะแสดงให้เห็นจาก แนวโน้มอิทธิพลของผู้นำในตำบลภายหลังจากภาวะอุทกภัย

5.1 การจัดการภาครัฐในระดับท้องถิ่น

ในปี 2554 ประเทศไทยต้องประสบกับมหาอุทกภัยครั้งรุนแรง โดยเริ่มตั้งแต่วันที่ 1 มิถุนายน 2554 จนถึงเดือนมกราคม 2555 สถานการณ์จึงได้คลี่คลายเข้าสู่สภาวะปกติ รวมพื้นที่ที่มีการประกาศเป็นพื้นที่ประสบภัยพิบัติกรณีฉุกเฉิน (อุทกภัย) ทั้งสิ้นกว่า 65 จังหวัด 684 อำเภอ 4,920 ตำบล 43,636 หมู่บ้าน มีผู้เสียชีวิต 815 ราย (44 จังหวัด) สูญหาย 3 คน¹ โดยมีสาเหตุที่สำคัญมาจากสภาวะฝนที่ตกหนาแน่นต่อเนื่องในฤดูฝน

สภาวะฝนที่ตกอย่างต่อเนื่อง ประกอบกับมวลน้ำที่เกิดจากฝนที่ตกในคูคลองและลำห้วยสาขาต่างๆ ที่ไหลลงแม่น้ำส่งผลให้เกิดน้ำท่วมรุนแรงยาวนาน โดยเฉพาะในพื้นที่บริเวณสองฝั่งริมแม่น้ำในภาคเหนือตอนล่างและบริเวณที่ราบลุ่มเจ้าพระยาในภาคกลางของประเทศ² เช่นเดียวกับ

¹ กรมป้องกันและบรรเทาสาธารณภัย กระทรวงมหาดไทย, สรุปสถานการณ์สาธารณภัยประจำเดือนมกราคม 2555[ออนไลน์], 15 มีนาคม 2556 แหล่งที่มา:

http://61.19.100.58/public/group4/news/news55/01_55/report7.1.pdf

² ศูนย์ภูมิอากาศ กรมอุตุนิยมวิทยา, “ปริมาณฝนและอุทกภัย 2554”, วารสารกรมอุตุนิยมวิทยา ปีที่ 11 ฉบับที่ 3 (กันยายน-ธันวาคม 2554): 1

พื้นที่กรณีศึกษาตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี ก็เป็นพื้นที่หนึ่งที่ต้องประสบปัญหาน้ำท่วมสูง และครอบคลุมทุกพื้นที่ของตำบล เริ่มตั้งแต่ในช่วงปลายเดือนตุลาคมมาจนถึงต้นเดือนธันวาคม อันเนื่องมาจากลักษณะภูมิประเทศที่เป็นพื้นที่ลุ่มอ่างกะทะ รวมถึงการมีพื้นที่อยู่ติดกับคูคลองหลายสายที่เชื่อมติดต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น คลองบางกอกน้อย คลองบางกรวย คลองบางสีทอง เป็นต้น ทำให้เมื่อฝนตกหนัก น้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาก็จะไหลเข้าสู่คูคลอง เข้าท่วมพื้นที่เป็นประจำทุกปีในช่วงเดือนกันยายนถึงเดือนตุลาคม³ ประกอบกับในปี 2554 น้ำมีปริมาณมากกว่าในหลายๆ ปี จึงทำให้ภาวะอุทกภัยครั้งนี้ จะเป็นครั้งที่รุนแรงที่สุดของพื้นที่แห่งนี้

สำหรับการบริหารจัดการเพื่อป้องกันแก้ไขปัญหาอุทกภัยนั้น ในเบื้องต้นเป็นหน้าที่ขององค์การบริหารส่วนตำบล โดยสามารถจำแนกการดำเนินงานออกเป็น 2 ระยะ โดยมีรายละเอียดดังนี้

(1) **ระยะของการป้องกันและเตรียมความพร้อม** เริ่มตั้งแต่ปลายเดือนกรกฎาคมเป็นต้นมา เป็นการดำเนินงานตามแผนงานป้องกันปัญหาอุทกภัยตามปกติที่เกิดขึ้นทุกปี โดยองค์การบริหารส่วนตำบลจะมีการจัดทำแผนเฉพาะกิจ การจัดเตรียมบุคลากร สถานที่ งบประมาณ เครื่องมือ เครื่องใช้ ยานพาหนะ การติดต่อประสานงานกับหน่วยงานอื่นๆ และการสำรวจพื้นที่จุดเสี่ยงต่างๆ เพื่อวางแผนป้องกัน/เครื่องสูบน้ำ ตลอดจนการประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนได้ทราบข่าวสาร ฯลฯ นอกจากนี้ทางองค์การบริหารส่วนตำบลยังได้มีการแต่งตั้ง “เจ้าหน้าที่และคณะกรรมการประจำศูนย์อำนวยการป้องกันภัยฝ่ายพลเรือน” ขึ้นในวันที่ 1 สิงหาคม 2554⁴ และด้วยฐานะที่เป็นนิติบุคคล มีงบประมาณของตนเอง การดำเนินงานจึงเน้นการอาศัยทรัพยากรของตนเป็นหลัก โดยมีการประสานขอความร่วมมือไปยังอำเภอและหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องบ้างในบางส่วน⁵

ต่อมาในช่วงต้นเดือนกันยายน เมื่อสถานการณ์มีแนวโน้มของความรุนแรงมากกว่าในหลายๆ ปี ทางอำเภอได้เชิญกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน นายกองตำบล และสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล เข้าร่วมประชุมเพื่อเตรียมรับมือเหตุอุทกภัยที่อาจเกิดขึ้น โดยขอความร่วมมือให้สำรวจพื้นที่ เพื่อจัดตั้งเป็นศูนย์อพยพ/พักพิง ในกรณีที่มีน้ำท่วมสูงและต้องอพยพประชาชน แต่ในขณะนั้น ผู้นำชุมชนในตำบลแห่งนี้ ไม่ว่าจะเป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน นายกองตำบล

³ สัมภาษณ์ นายกองตำบลการบริหารส่วนตำบล, 21 พฤษภาคม 2555

⁴ คำสั่งองค์การบริหารส่วนตำบลที่ 107/2554 “เรื่องการแต่งตั้งเจ้าหน้าที่และคณะกรรมการประจำศูนย์อำนวยการป้องกันภัยฝ่ายพลเรือนตำบล” วันที่ 1 สิงหาคม 2554

⁵ สัมภาษณ์ นายกองตำบลการบริหารส่วนตำบล, 21 พฤษภาคม 2555

ตำบล และสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบล ส่วนใหญ่ไม่มีใครเชื่อว่าน้ำจะท่วมสูงจนต้องมีการจัดตั้งศูนย์พักพิง⁶

และในช่วงกลางเดือนกันยายน เมื่อน้ำได้เริ่มเข้าท่วมพื้นที่ในบางสวนในหมู่ที่ 1 หมู่ที่ 2 หมู่ที่ 3 หมู่ที่ 4 และหมู่ที่ 5 ทางจังหวัดนนทบุรีจึงได้ออกการประกาศให้ตำบลแห่งนี้เป็นที่ประสบภัยพิบัติกรณีฉุกเฉิน⁷ ซึ่งมีนัยสำคัญที่ทำให้หน่วยงานภาครัฐบาลจะได้รับงบประมาณในการบริหารจัดการภาวะอุทกภัยเพิ่มขึ้นจากงบฉุกเฉินนั่นเอง ในขณะที่เดียวกันองค์การบริหารส่วนตำบลก็ได้มีคำสั่งแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ป้องกันและบรรเทาสาธารณภัย ประจำศูนย์อำนวยความสะดวกป้องกันอุทกภัย 2554 (เพิ่มเติม) ขึ้นในวันที่ 3 ตุลาคม 2554 เพื่อเตรียมพร้อมรับสถานการณ์อุทกภัยที่มีแนวโน้มรุนแรงขึ้น⁸ โดยกิจกรรมหลักๆ ในช่วงนี้ได้แก่ เป็นการเตรียมการป้องกันพื้นที่เป็นหลัก ทั้งในการจัดเตรียมกระสอบบรรจุทรายและกรอกทราย การวางแนวกระสอบทรายป้องกันน้ำท่วมตามจุดเสี่ยงต่างๆ สร้างทำนบป้องกันน้ำท่วมชั่วคราว และปิดประตูระบายน้ำ ติดตั้งเครื่องสูบน้ำตามจุดสูบน้ำต่างๆ และควบคุมดูแลเครื่องสูบน้ำขององค์การบริหารส่วนตำบล ควบคุมการเบิกจ่ายน้ำมันเชื้อเพลิงเครื่องสูบน้ำของกรมชลประทาน ฯลฯ

โดยเป็นที่น่าสังเกตว่า การดำเนินงานการต่างๆ ในช่วงนี้ โดยเฉพาะการวางแนวกระสอบทราย การสร้างทำนบ การเปิด-ปิดประตูระบายน้ำ และการติดตั้งเครื่องสูบน้ำตามจุดสูบน้ำต่างๆ ต้องมีการประสานงานกับองค์การบริหารส่วนตำบลในพื้นที่ใกล้เคียงเป็นระยะๆ ทั้งนี้เนื่องจากแต่ละฝ่ายก็มักจะเน้นการดูแลพื้นที่ของตนเป็นสำคัญ ดังนั้นจึงมีความจำเป็นต้องมีการติดต่อระหว่างกันทั้งโดยการติดต่อแบบเป็นทางการและแบบใช้ความสัมพันธ์ส่วนตัวที่มีแต่เดิม เพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร ตลอดจนความช่วยเหลือระหว่างกัน⁹

(2) **ระยะประสบอุทกภัย** เริ่มตั้งแต่ต้นเดือนตุลาคมถึงต้นเดือนธันวาคม โดยในระยะนี้เมื่อรัฐบาลจัดตั้งศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัย (ศปภ.) ขึ้น และมีคำสั่งให้ผู้ว่าราชการจังหวัดตั้งศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัย (ศปภ.) ในลักษณะเดียวกับส่วนกลางเพื่อประสานงานทั่วประเทศ จึงมีการจัดตั้งศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยจังหวัดนนทบุรีที่

⁶ สัมภาษณ์ ปลัดอำเภอ, 11 พฤษภาคม 2555 และข้อสังเกตนี้ก็ได้รับการยืนยันจากการสัมภาษณ์ผู้นำคนอื่น ๆ เช่น นายก อบต. กำนัน ผู้ใหญ่บ้านเกือบทั้งหมด

⁷ ประกาศจังหวัดนนทบุรี “เรื่อง ประกาศพื้นที่ประสบภัยพิบัติฉุกเฉินในพื้นที่กรณีศึกษา ฉบับที่ 1 และ 2”

⁸ คำสั่งองค์การบริหารส่วนตำบลที่ 163/2554 “เรื่อง การแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ป้องกันและบรรเทาสาธารณภัย ประจำศูนย์อำนวยความสะดวกป้องกันอุทกภัย 2554” วันที่ 3 ตุลาคม 2554

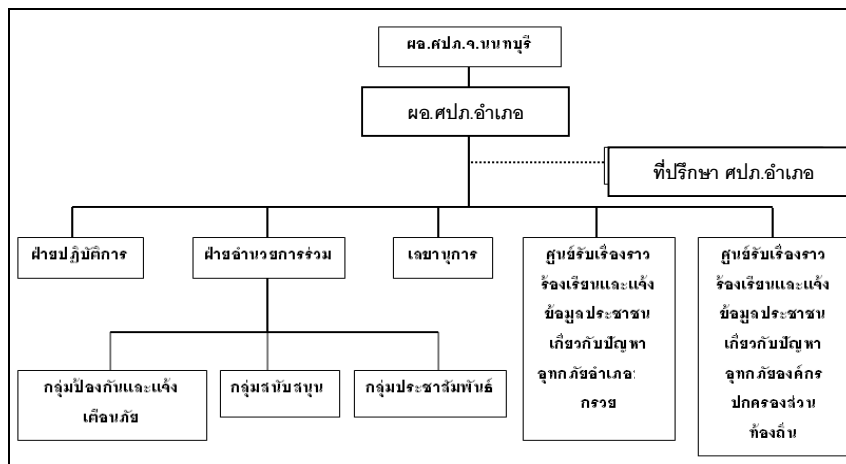
⁹ สัมภาษณ์ นายกองค์การบริหารส่วนตำบล, 21 พฤษภาคม 2555

ศาลากลางจังหวัด และจัดตั้งศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอขึ้น ณ ที่ว่าการอำเภอตามลำดับ

เมื่อจัดตั้งศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอขึ้นแล้ว ทำให้องค์การบริหารส่วนตำบลแห่งนี้กับอำเภอ มีการร่วมงานกันอย่างใกล้ชิดมากขึ้น เพราะองค์การบริหารส่วนตำบลทุกแห่งถือเป็นส่วนหนึ่งของศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอ ซึ่งมีนายอำเภอเป็นผู้อำนวยการศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัย และมีนายกององค์การบริหารส่วนตำบลเป็นรองผู้อำนวยการ โดยมีกำนันและผู้ใหญ่บ้านทุกหมู่บ้านอยู่ในฝ่ายปฏิบัติการและฝ่ายอำนวยความสะดวก¹⁰

ในแง่การบริหารจัดการ การตั้งศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอ มีนัยสำคัญที่ทำให้หน่วยราชการส่วนภูมิภาค โดยเฉพาะอำเภอมีบทบาทในการประสานงาน/สั่งการ องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นมากขึ้น จากเดิมที่มีเพียงบทบาทในการกำกับดูแล และยังมีงบประมาณ/ทรัพยากร บุคลากรจากหน่วยงานอื่นๆ เข้ามาสนับสนุนการจัดการในท้องถิ่นด้วย ได้แก่ มีกำลังทหาร/ตำรวจสนับสนุนการป้องกันพื้นที่ ตลอดจนการอพยพประชาชน และได้รับการสนับสนุนด้านอาหารและสวัสดิการจากกระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ และกรมป้องกันและบรรเทาสาธารณภัย เป็นต้น¹¹

แผนภาพที่ 5 โครงสร้างศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยในอำเภอหนึ่งของจังหวัดนนทบุรี

ที่มา: คำสั่งอำเภอที่ 187/2554 เรื่องการจัดตั้งศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอ

¹⁰ สัมภาษณ์ ปลัดอำเภอ, 11 พฤษภาคม 2555; สัมภาษณ์ นายกององค์การบริหารส่วนตำบล, 21 พฤษภาคม 2555

¹¹ คำสั่งอำเภอที่ 187/2554 เรื่อง “การจัดตั้งศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอ 21 ตุลาคม 2554

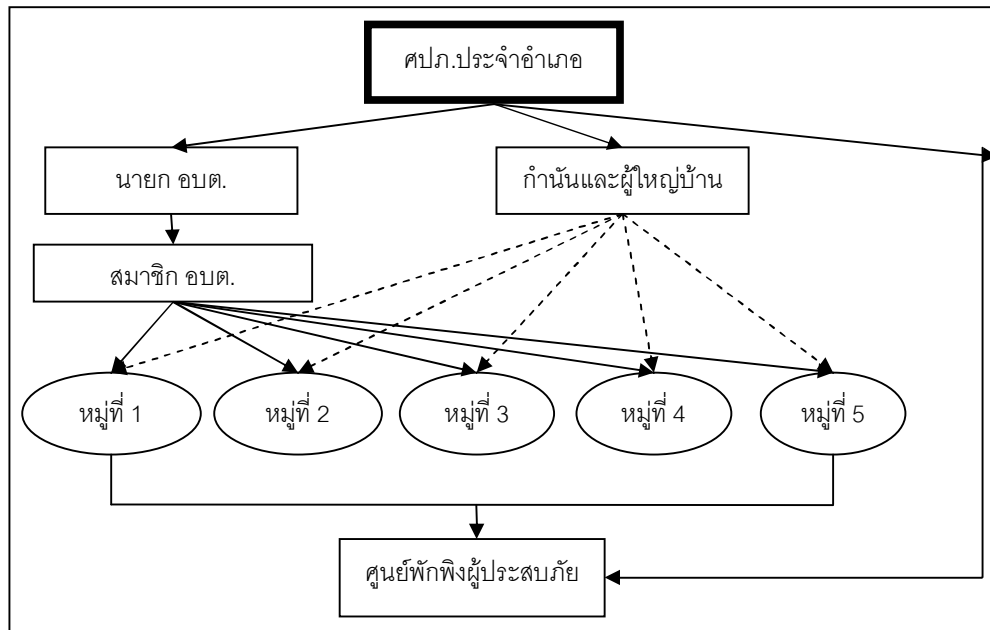
ต่อมาในช่วงปลายเดือนตุลาคม เมื่อน้ำได้เข้าท่วมเต็มพื้นที่มีระดับสูง เส้นทางคมนาคมสายหลักเข้าสู่ที่ว่าการอำเภอ น้ำท่วมเกือบตลอดสาย การเดินทางเป็นไปด้วยความยากลำบากมากขึ้น จึงได้มีการย้ายศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอยังที่ทำการของชุมชนสหกรณ์ออมทรัพย์แห่งประเทศไทย (ชสอ.) ซึ่งตั้งอยู่บนที่สูงบริเวณแยกบางสีทอง และเป็นบริเวณเดียวที่น้ำไม่ท่วม พร้อมๆ กับมีการจัดตั้งศูนย์พักพิงประจำตำบลขึ้นจำนวน 7 แห่ง เพื่อให้ความช่วยเหลือประชาชนในตำบลและพื้นที่ใกล้เคียง ได้แก่ ศูนย์พักพิงศาลาการเปรียญวัดไพร่ ศูนย์พักพิงวัดบางอ้อยช้าง ศูนย์พักพิงชุมชนสหกรณ์ออมทรัพย์ ศูนย์พักพิงโรงเรียนรัตนบัณฑิต ศูนย์พักพิงวัดแดง ศูนย์พักพิงวัดรวก และศูนย์พักพิงศาลาการเปรียญวัดโคกอน¹²

อย่างไรก็ดี แม้ว่าการบริหารงานภาครัฐจะมีแบบแผน โครงสร้างการดำเนินงานที่มีการกำหนดบทบาทและหน้าที่ของหน่วยงานต่างๆ อย่างชัดเจน แต่ในสถานการณ์จริง ที่สภาพพื้นที่มีความสลับซับซ้อนและอุทกภัยที่มีความรุนแรง ได้ส่งผลให้ภาครัฐโดยเฉพาะหน่วยงานในระดับท้องถิ่นในพื้นที่ ไม่สามารถปฏิบัติตามแผนงานหรือสายการบังคับบัญชาที่กำหนดไว้ได้ทั้งหมด โดยต้องปรับเปลี่ยนแนวปฏิบัติไปบางประการ โดยมีรายละเอียดดังนี้

ข้าราชการและเจ้าหน้าที่จากอำเภอ ทำหน้าที่ประสานระหว่างพื้นที่ ทั้งระหว่างองค์การปกครองส่วนท้องถิ่นในท้องถิ่นด้วยตนเอง และการประสานงานกับหน่วยงานระดับจังหวัด โดยระยะแรก จะมีการสำรวจความต้องการของผู้ประสบภัย เพื่อประสานขอความช่วยเหลือไปยังจังหวัดและหน่วยงานอื่นๆ และเมื่อได้ทรัพยากรและสิ่งของบริจาคมาแล้ว ก็กระจายไปยัง 3 ช่องทางหลัก ได้แก่ องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น ศูนย์พักพิง และผู้นำในพื้นที่ซึ่งจะเป็นผู้นำไปให้ผู้ประสบอุทกภัยต่อไป (รายละเอียดดังแผนภาพที่ 6)

¹² สัมภาษณ์ ปลัดอำเภอ, 11 พฤษภาคม 2555

แผนภาพที่ 6 กลไกในการให้ความช่วยเหลือในพื้นที่กรณีศึกษา

ที่มา: ประมวลผลมาจากการศึกษา

สำหรับทรัพยากรที่หน่วยราชการจัดสรรให้สำหรับทั้งอำเภอบางกรวย ได้แก่ อาหารกล่อง น้ำดื่ม ถูยั้งชีพซึ่งประกอบด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคที่จำเป็น เต็นท์ เครื่องนอน รองเท้ายาง เรือ ประเภทต่างๆ เครื่องสูบน้ำ ส้วมกระดาศ เครื่องกรองน้ำ เป็นต้น โดยในระยะแรกอาหารกล่องและน้ำดื่ม และเครื่องนอน ซึ่งมีจำนวนเฉพาะสำหรับผู้พักพิงที่อยู่ในศูนย์พักพิงเท่านั้น (ดังตัวอย่างจากบัญชีการจัดสรรอาหารกล่องและน้ำดื่มในพื้นที่กรณีศึกษา ตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี ตารางที่ 6)

อย่างไรก็ดี จากการสังเกตการณ์ ผู้วิจัยพบว่า แม้ว่าอาหารกล่องและน้ำดื่มจะมีให้เฉพาะผู้พักพิงที่อยู่ในศูนย์พักพิงเท่านั้น แต่ในทางปฏิบัติ เนื่องจากผู้ประสบอุทกภัยจำนวนมาก ไม่อพยพเข้ามาอยู่ในศูนย์พักพิงที่จัดไว้ให้ และใช้ชีวิตอยู่ด้วยความลำบาก ผู้นำในพื้นที่จำเป็นต้องจัดสรรให้ผู้ประสบอุทกภัยกลุ่มนี้ด้วย ซึ่งทำให้มีการปรับเปลี่ยนเกณฑ์การจัดสรรอาหารกล่อง/น้ำดื่มในเวลาต่อมา

ตารางที่ 6 ตัวอย่างบัญชีการแจกอาหารกล่องและน้ำดื่มในพื้นที่กรณีศึกษาของศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี (วันที่ 28 ตุลาคม 2554)

หมู่ที่	ศูนย์อพยพ	จำนวน คน	จำนวน อาหาร	น้ำดื่ม	ผู้รับ
1	วัดไทร	35	70	35	ผญบ. ปราโมทย์ ชันทอง
2	วัดบางอ้อยช้าง	55	110	55	กำนัน ขวัญยืน ไตตาบ
3	ชุมชนสหกรณ์ฯ	150	300	200	-
3	โรงเรียนรัตนบัณฑิต	250	500	200	จัดรถไปส่ง
3	วัดแดง	35	70	35	จัดรถไปส่ง
4	วัดรวก	25	50	25	ผญบ.สิริพร แก้วอยู่
5	วัดโคกนอน	75	150	75	ผญบ.สุระ ทรงอยู่

ที่มา: ศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี

สำหรับเครื่องอุปโภค บริโภคและของใช้อื่นๆ สำหรับจัดสรรให้กับผู้ประสบอุทกภัยที่ยังคงอาศัยอยู่ในพื้นที่ แม้ว่าอำเภอจะได้รับงบประมาณสำหรับจัดซื้อถุงยังชีพ แต่ก็ไม่เพียงพอสำหรับทุกคนบริเวณ โดยในพื้นที่กรณีศึกษา ได้รับการจัดสรร ร้อยละ 48 ของครัวเรือนทั้งหมด ในขณะที่ตำบลอื่นๆ ก็ได้รับในจำนวนแตกต่างกันไป (รายละเอียดในตารางที่ 7) สำหรับเกณฑ์ในการจัดสรรทรัพยากรในแต่ละพื้นที่ เจ้าหน้าที่พิจารณาจากจำนวนประชากรและความรุนแรงของอุทกภัยในพื้นที่นั้นๆ¹³

¹³ สัมภาษณ์ ปลัดอำเภอ, 11 พฤษภาคม 2555

ตารางที่ 7 แสดงจำนวนถุงยังชีพต่อจำนวนครัวเรือนในพื้นที่การศึกษาของศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอแห่งหนึ่ง ในจังหวัดนนทบุรี

ตำบล	ครัวเรือน	จำนวนคน	จำนวนถุงยังชีพรวม	ร้อยละของถุงยังชีพต่อครัวเรือน
ทม.บางกรวย	16,804	41,500	-	-
บางขุน	2,176	4,356	1,461	67
พื้นที่การศึกษา	3,857	9,390	1,854	48
บางขุนทอง	4,796	8,599	3,038	63
มหาสวัสดิ์ (3 4 5)	1,842	3,777	1,007	55
มหาสวัสดิ์ (1 2 5 6 7)	5,577	11,766	3,409	61
ปลายบาง	8,220	14,049	3,466	42
บางคูเวียง	3,823	7,941	2,550	67
ศาลากลาง	4,245	9,746	2,241	53
รวม	51,340	111,124	19,026	37

ที่มา: ศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี

หน่วยงานท้องถิ่นของตำบล ข้อมูลจากการสัมภาษณ์กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน นายกองดีการ บริหารส่วนตำบล ตลอดจนสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล พบว่า การให้ความช่วยเหลือแก่ ชาวบ้านในระยะอุทกภัย ทำให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และผู้นำในองค์การบริหารส่วนตำบลมี ประสานงานกันมากขึ้นกว่าเดิม โดยมีการแบ่งความรับผิดชอบให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้านและสมาชิก องค์การบริหารส่วนตำบลแต่ละหมู่บ้าน ดูแลสมาชิกในพื้นที่รับผิดชอบของตนเอง ซึ่งพบว่ามี การทำงาน 2 ลักษณะ ได้แก่

1. การแบ่งเขตความรับผิดชอบผู้ใหญ่บ้าน และสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลในแต่ละ หมู่บ้านต่างๆ โดย โดยให้แต่ละคนจะรับผิดชอบในบริเวณชุมชนที่ตนอาศัยอยู่และบริเวณ ใกล้เคียง รูปแบบนี้พบได้ในพื้นที่หมู่ที่ 1 หมู่ที่ 3 หมู่ที่ 4 และหมู่ที่ 5

2. การรวมศูนย์จัดการไว้ที่จุดเดียว โดยจะมีศูนย์กลางอยู่ที่ศูนย์พักพิงวัดบางอ้อยช้าง และมีกำนัน/ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 2 ทำหน้าที่ประสานงานระหว่างชาวบ้านในหมู่ 2 และภาครัฐ

ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้นำในชุมชนในเรื่องรูปแบบการจัดสรรสิ่งของและความช่วยเหลือให้แก่ผู้ประสบอุทกภัย พบว่า แม้ว่าต้นทางของบริจาค โดยเฉพาะจากหน่วยราชการ จะมีการจัดระบบหรือทำบัญชีอย่างชัดเจน แต่ในการจัดสรรสิ่งของที่ผู้นำชุมชนนำไปให้ผู้ประสบภัยหรือปลายทาง กลับไม่ได้มีการจัดระบบหรือมีรายงานผลที่ชัดเจน โดยเฉพาะในกรณีพื้นที่หมู่ที่ 1 หมู่ที่ 3 หมู่ที่ 4 และหมู่ที่ 5 ซึ่งลักษณะของการแบ่งเขตความรับผิดชอบของผู้นำจะอาศัยการแบ่งตามพื้นที่ในบริเวณที่ตนอาศัยอยู่และบริเวณใกล้เคียงเป็นสำคัญ จนทำให้เกิดการตั้งข้อสังเกตจากชาวบ้านบางส่วนว่า ผู้นำมักจะจัดสรรของบริจาคให้เฉพาะคนใกล้ชิดเท่านั้น¹⁴ ซึ่งนอกจากความช่วยเหลือภายในชุมชนต่างๆ แล้ว ในระดับหมู่บ้านก็ยังพบว่าความช่วยเหลือของชาวบ้านก็จะแตกต่างกันไปอีกด้วย ซึ่งส่วนหนึ่งมีปัจจัยมาจากศักยภาพของผู้นำแต่ละคนที่จะสามารถดึงทรัพยากรเข้ามาได้ทั้งในแบบทางการและไม่ทางการ โดยอาจเห็นได้จากความแตกต่างของจำนวนถุงยังชีพที่ชาวบ้านได้รับ ซึ่งบางคนได้รับประมาณ 9-15 ครั้ง¹⁵ ในขณะที่ชาวบ้านอีกคนซึ่งอยู่ในพื้นที่ติดกันได้รับประมาณ 5-7 ครั้ง¹⁶ และในกรณีของหมู่บ้านสำเร็จวิไลในหมู่ที่ 5 ซึ่งเป็นหมู่บ้านของนายกองค์การบริหารส่วนตำบลและรองนายกองค์การบริหารส่วนตำบลที่มีการแจกจ่ายความช่วยเหลือต่างๆ โดยตลอดไม่เคยขาด¹⁷ เปรียบเทียบกับ ในพื้นที่หมู่ที่ 4 ซึ่งทรัพยากรความช่วยเหลือที่ได้รับจัดสรรมีจำนวนไม่มาก และโดยส่วนใหญ่มาจากทางอำเภอ¹⁸ เป็นต้น

นอกจากการทำหน้าที่จัดสรร/จัดส่งสิ่งของให้ถึงผู้ประสบภัยในชุมชนแล้ว ผู้นำชุมชนในตำบลยังต้องทำหน้าที่ติดต่อประสานงานและจัดส่งอาหาร/ทรัพยากรให้กับศูนย์พักพิงต่างๆ ทั้ง 8 แห่งด้วย โดยเฉพาะผู้ใหญ่บ้านหมู่ 1 หมู่ 2 หมู่ 4 และหมู่ 5 (รายละเอียดดูในตารางที่ 6)

ศูนย์พักพิง 7 แห่งในพื้นที่การศึกษา ดังที่กล่าวไปแล้วว่าศูนย์พักพิงเกิดจากความริเริ่มของภาคราชการในการเตรียมการรับมือกับภาวะอุทกภัย และในระหว่างที่ฝ่ายราชการขอความร่วมมือจากผู้นำชุมชนให้สำรวจหาสถานที่จัดตั้งศูนย์พักพิง ผู้นำในพื้นที่จำนวนมากไม่เชื่อว่าสถานการณ์น้ำท่วมจะรุนแรง จนชาวบ้านอยู่ในบ้านของตนเองไม่ได้ จากการสังเกตการณ์ของผู้วิจัยพบว่า ในการตั้งศูนย์พักพิง ฝ่ายราชการมีงบประมาณในการจัดซื้ออุปกรณ์ เครื่องนอน แต่ก็ไม่ทันการณ์กับสถานการณ์ ในระยะแรก ผู้บริหารศูนย์พักพิงแต่ละแห่งจำเป็นต้องจัดเตรียมให้อย่างเช่น ศูนย์พักพิงชุมชนสหกรณ์ออมทรัพย์แห่งประเทศไทย ซึ่งใช้อาคารที่ทำการของชุมชน

¹⁴ สัมภาษณ์ ชาวบ้านหมู่ที่ 1, 10 สิงหาคม 2555

¹⁵ สัมภาษณ์ ชาวบ้านหมู่ที่ 2, 6 สิงหาคม 2555

¹⁶ สัมภาษณ์ ชาวบ้านหมู่ที่ 4, 6 สิงหาคม 2555

¹⁷ สัมภาษณ์ รองนายกองค์การบริหารส่วนตำบล, 8 มิถุนายน 2555

¹⁸ สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 4, 16 กรกฎาคม 2555

สหกรณ์ออมทรัพย์แห่งประเทศไทย ชั้น 1 และชั้น 4-6 เป็นที่พักพิงสำหรับผู้ประสบอุทกภัยและอาสาสมัครและเจ้าหน้าที่ที่มาปฏิบัติงาน ต้องจัดซื้อเครื่องนอนและเครื่องใช้ที่จำเป็นจำนวนหนึ่งไว้ล่วงหน้า เพราะอาคารถูกออกแบบไว้เป็นสำนักงาน จึงไม่มีอุปกรณ์เหล่านี้ และในส่วนของศูนย์พักพิงที่เป็นวัด ก็ใช้อุปกรณ์จากวัดส่วนหนึ่ง และบางส่วนชาวบ้านต้องนำมาเอง ดังนั้น การจัดตั้งศูนย์พักพิง จำเป็นต้องอาศัยเครือข่ายความร่วมมือและการมีส่วนร่วมจากองค์กรอื่นนอกจากราชการอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นองค์กรภาคเอกชน อย่างชุมนุมสหกรณ์ออมทรัพย์ฯ วัด โรงเรียนเอกชนในพื้นที่หรือองค์กรอื่นที่เข้ามาบริจาคสิ่งของเครื่องใช้ที่จำเป็น

หลังจากภาคราชการจัดตั้งศูนย์พักพิงแล้ว มีผู้ประสบอุทกภัยจำนวนหนึ่งอพยพเข้ามาอยู่ในศูนย์ แต่ก็มีความน้อยกว่าที่ศูนย์กำหนดไว้ (รายละเอียดในตารางที่ 8) สาเหตุส่วนหนึ่งเป็นเพราะผู้ประสบอุทกภัยจำนวนมากที่แม้ประสบความลำบาก แต่ก็เลือกที่จะอยู่ดูแลบ้านของตนเอง ดังนั้น แม้จะมีศูนย์พักพิงที่ห่างออกไป แต่ไม่สามารถเดินทางกลับไปดูแลบ้าน เดินทางไปทำงานเป็นไปอย่างยากลำบาก บางครอบครัวเลือกที่จะส่งเฉพาะผู้ที่เป็นภาระพึ่งพิงอย่างเด็กเล็ก คนชรา คนพิการ คนป่วยเข้ามาอยู่ในศูนย์พักพิง และในบางกรณีก็เป็นเพราะศูนย์พักพิงตั้งอยู่ในเขตที่น้ำท่วมสูงเหมือนกันเป็นต้น สำหรับชาวบ้านที่บ้านน้ำท่วมสูงจนต้องอพยพมาอยู่ศูนย์พักพิง ก็ยังต้องวนเวียนกลับไปดูแลบ้านของตนเองเป็นระยะๆ ดังนั้น ผู้ที่อาศัยอยู่ในศูนย์พักพิงก็จะมีเฉพาะเด็กเล็ก คนป่วย คนชรา คนพิการ ในขณะที่ชาวบ้านที่อยู่ในวัยทำงานจะเดินทางออกไปทำงาน และ/หรือกลับไปดูแลบ้านของตนเอง

ตารางที่ 8 จำนวนศูนย์พักพิงและจำนวนผู้พักพิงที่รับได้ต่อจำนวนประชากรในแยกเป็นรายหมู่บ้านในพื้นที่กรณีศึกษา (วันที่ 28 ตุลาคม 2554)

หมู่ที่	รายชื่อศูนย์พักพิง/ ผู้รับผิดชอบ	จำนวนผู้พักพิง (ที่รองรับได้)	จำนวนผู้พักพิง (ที่เข้าพัก)	จำนวน ประชากร
1	ศาลาการเปรียญวัดไทย/ ผญบ. ปราโมทย์ ชั้นทอง	400	35	1,354
2	วัดบางอ้อยช้าง/ กำนัน ขวัญเย็น โตตาบ	200	55	1,250
3	ชุมชนสหกรณ์อ้อมทรัพย์/ นายก อบต.	400	240	3,759
	โรงเรียนรัตนบัณฑิตวิทยา/ อ.อรุณญา อุดมศรี	400	260	
	วัดแดง/ ผญบ.สุเนียร์ พัฒนากุลพงศ์	100	35	
4	วัดรวก/ ผญบ.สิริพร แก้วอยู่	200	25	1,558
5	ศาลาการเปรียญวัดโค่นอน/ ผญบ.สุระ ทรงอยู่	600	35	1,429
รวม		2,300	685	9,350

ที่มา: ศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี

เมื่อพิจารณาจากจำนวนผู้พักพิงในแต่ละศูนย์ จะเห็นได้ว่า ศูนย์พักพิงที่ตั้งอยู่ในชุมชนดั้งเดิม โดยเฉพาะในหมู่ 2 และ 4 มีจำนวนผู้พักพิงเข้ามาอาศัยอยู่น้อยมาก เพราะชาวบ้านดั้งเดิมจำนวนมากคุ้นเคยและเตรียมพร้อมกับภาวะอุทกภัยมากกว่า (รายละเอียดดูในส่วนต่อไป) เช่นเดียวกับชาวหมู่บ้านจัดสรรขนาดใหญ่ที่มีฐานะดี แม้จะไม่คุ้นเคยกับภาวะน้ำท่วม แต่ก็มีทางเลือกอื่นที่จะไปอาศัยอยู่ ศูนย์พักพิงที่มีผู้อพยพมาอาศัยอยู่มากที่สุด คือหมู่ 3 ซึ่งเป็นพื้นที่ของชุมชนหมู่บ้านจัดสรรยุคแรกๆ

กิจกรรมของศูนย์พักพิงขนาดเล็กมีจำกัดมาก ศูนย์พักพิงจำนวนมากทำหน้าที่เป็นเพียง “ที่กิน ที่นอน” ของผู้พักพิงเท่านั้น กิจกรรมแต่ละวันมักจะมีเพียงการรับแจกอาหาร และแยกย้าย

กันไปพักผ่อน ในขณะที่ศูนย์พักพิงขนาดใหญ่ อย่างศูนย์พักพิงชุมชนมุสลิมสหกรณ์ออมทรัพย์ฯ และโรงเรียนรัตนบัณฑิตวิทยาลัย อาจจะมีลักษณะแตกต่างออกไป ดังนี้

ศูนย์พักพิงชุมชนมุสลิมสหกรณ์ออมทรัพย์แห่งประเทศไทย

ศูนย์พักพิงชุมชนมุสลิมสหกรณ์ออมทรัพย์ฯ ซึ่งตั้งอยู่ในพื้นที่กรณีศึกษา บริเวณสี่แยกบางสีทอง ซึ่งเป็นจุดตัดระหว่างถนนนครินทร์และถนนบางกรวยไทรน้อย รองรับผู้ประสบภัยได้ประมาณ 400 คน โดยมีผู้เข้าพักจำนวนทั้งสิ้นกว่า 240 คน ผสมผสานกันระหว่างชาวบ้านในพื้นที่และพื้นที่ใกล้เคียง สถานที่ที่ศูนย์พักพิงแห่งนี้มีความพร้อมกว่าเมื่อเทียบกับศูนย์อื่นๆ อีก 7 แห่ง เนื่องจากมีอาคารและสถานที่ที่กว้างขวาง และเป็นเกาะแห่งเดียวที่พื้นน้ำ ทำให้มีพื้นที่รองรับผู้ประสบภัยได้จำนวนมาก แต่ขาดระบบสาธารณูปโภคที่จำเป็น โดยเฉพาะห้องอาบน้ำและเครื่องนอน ซึ่งในระยะแรกได้ขอยืมเสื่อมาจากวัด ก่อนที่ทางอำเภอจะได้ประสานงานจัดหามาให้¹⁹ สำหรับอาหารการกิน ผู้พักพิงจะได้รับอาหารกล่องและน้ำจากสำนักงานพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ ซึ่งจะจัดส่งให้วันละครั้ง จำนวน 2 มื้อต่อคน เป็นอาหารในมื้อกลางวันและมื้อเย็น²⁰ สำหรับมื้อเช้า ในระยะแรกเจ้าหน้าที่ของชุมชนมุสลิมสหกรณ์เป็นผู้จัดทำให้ผู้อพยพ ซึ่งต่อมาเมื่อจำนวนผู้อพยพมากขึ้น จึงมีการจัดทำครัวเฉพาะกิจสำหรับผู้อพยพเพิ่มเติม ดังนั้น กิจกรรมที่เพิ่มมาจากศูนย์พักพิงที่อื่นๆ คือ การประกอบอาหารเช้า ซึ่งมีผู้พักพิงจำนวนหนึ่งมาเป็นอาสาสมัครร่วมประกอบอาหารเข้ากับเจ้าหน้าที่

ดังที่กล่าวไปแล้วว่า ลักษณะทั่วไปของผู้ที่อพยพเข้ามาอยู่ในศูนย์พักพิงมักจะเป็นผู้ที่เปราะบางทั้งทางร่างกาย เด็ก สตรี คนป่วย คนชรา โดยผู้ที่แข็งแรงกว่ามักจะอยู่ดูแลบ้าน หรือออกไปทำงาน นอกจากนี้ บางคนมีโรคเรื้อรัง เช่น อัมพฤกษ์ หลอดเลือดหัวใจตีบ ทำให้ต้องอาศัยผู้พักพิงเข้ามาดูแล บางคนจำเป็นต้องฟอกไตอาทิตย์ละ 2 ครั้งอีก ทำให้เจ้าหน้าที่ศูนย์พักพิงต้องจัดหาบริการสุขภาพสำหรับคนกลุ่มนี้เป็นพิเศษด้วย

อย่างไรก็ดี มีข้อสังเกตคือ แม้ศูนย์พักพิงชุมชนมุสลิมสหกรณ์ออมทรัพย์ฯ จะมีความพร้อมในแง่สถานที่และทรัพยากรรองรับผู้พักพิง แต่ก็ยังประสบปัญหาสำคัญที่เกิดจากการขาดประสบการณ์ในการบริหารจัดการผู้พักพิงที่มาอยู่ร่วมกันจำนวนมาก ในระยะแรก การบริหารจัดการดูเหมือนให้ความสำคัญเฉพาะกับการหา “ที่กิน ที่นอน” ให้ผู้พักพิงเป็นหลัก ต่อมาในระยะหลังๆ เมื่อต้องเผชิญกับปัญหารายวันที่เกิดขึ้น ได้แก่ ความขัดแย้งระหว่างผู้พักพิงกับเจ้าหน้าที่ที่ยังมาปฏิบัติงานในส่วนที่เป็นสำนักงานของชุมชนมุสลิมสหกรณ์ออมทรัพย์ฯ (ชั้น 2-3) การดูแลรักษาความสะอาดและสุขอนามัยในศูนย์พักพิง การรับมือกับสุขภาพและความเจ็บป่วยของผู้พักพิง และความขัดแย้ง

¹⁹ สัมภาษณ์ ผู้ประสานงานศูนย์พักพิงชุมชนมุสลิมสหกรณ์ออมทรัพย์แห่งประเทศไทย, 18 พฤษภาคม 2555

²⁰ สัมภาษณ์ นายกองค์การบริหารส่วนตำบล, 21 พฤษภาคม 2555

ระหว่างผู้พักพิงด้วยกันเอง ทำให้เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการศูนย์พักพิงทั้งจาก ชุมชนมุสลิมหรือมอญ และจากส่วนราชการในขณะนั้น จำเป็นต้องกำหนดระเบียบปฏิบัติ สำหรับผู้พักพิง รวมถึงต้องจัดหาบริการเพิ่มเติม อย่างเช่น บริการทางการแพทย์/สุขภาพ และ กิจกรรมออกกำลังกายในเวลาต่อมา

นอกจากบทบาทของการเป็นศูนย์พักพิงแล้ว ศูนย์พักพิงชุมชนมุสลิมหรือมอญ ยังเป็นที่ตั้งของศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอ ซึ่งเป็นศูนย์กลางส่วนหน้าในการ จัดการปัญหาอุทกภัยในระดับอำเภออีกด้วย โดยทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการประสานงานระหว่าง หน่วยงานและเป็นศูนย์กลางในการระดมทรัพยากรและกระจายทรัพยากรไปให้ผู้ประสบอุทกภัย เป็นต้น ศูนย์พักพิงชุมชนมุสลิมหรือมอญ จึงกลายเป็นด่านหน้าที่ต้องรับผู้คนจำนวนมาก ไม่ ว่าจะจะเป็นเจ้าหน้าที่จากหน่วยราชการที่เข้ามาช่วยเหลือในอำเภอ การเข้าเยี่ยมของหน่วยงานต่างๆ การรับบริจาคสิ่งของที่เป็นจากองค์กรภาคีราชการ/เอกชนจำนวนมาก (ดังตัวอย่างในตารางที่ 9) ดังนั้น ศูนย์พักพิงแห่งนี้จึงมีกิจกรรมเพิ่มเติมจากศูนย์พักพิงอื่นๆ ได้แก่ การแบกหาม/ขนส่ง สิ่งของและอาหารที่ได้รับบริจาคที่มีจำนวนมาก ซึ่งต้องอาศัยแรงงานอาสาสมัครจากผู้พักพิง จำนวนหนึ่ง ในการแบกหามและการจัดเตรียมของบริจาคและคัดแยกเสื้อผ้าที่ได้รับบริจาค เป็นต้น ทั้งยังมีกิจกรรมที่ได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานอื่นๆ เพิ่มเติม เช่น บริการการแพทย์ การได้รับการ เยี่ยมเยียนและรับฟังคำบรรยายจากพระภิกษุ หน่วยทหาร เป็นต้น

ศูนย์พักพิงโรงเรียนรัตนบัณฑิตวิทยา

ศูนย์พักพิงโรงเรียนรัตนบัณฑิตวิทยา ตั้งอยู่ในหมู่บ้านยาวพรรณในพื้นที่หมู่ที่ 3 มี ศักยภาพรองรับผู้ประสบภัยได้ประมาณ 400 คน มีผู้เข้าพักจำนวนทั้งสิ้นกว่า 260 คน เกือบ ทั้งหมดเป็นชาวหมู่บ้านยาวพรรณ (ซึ่งมีกว่า 700 หลังคาเรือน) ในจำนวนศูนย์พักพิงจำนวน ทั้งหมด 7 แห่งในพื้นที่กรณีศึกษา ศูนย์พักพิงโรงเรียนรัตนบัณฑิตวิทยา เป็นเพียงแห่งเดียวที่ไม่ได้ เกิดจากการจัดตั้งของภาครัฐตั้งแต่แรก แต่เกิดจากที่ชาวบ้านในหมู่บ้านยาวพรรณ ที่ขอเข้าไป อาศัยอยู่ในโรงเรียนเมื่อน้ำได้เริ่มเข้าท่วมเต็มพื้นที่ จนกระทั่งได้รับการจัดตั้งเป็นศูนย์พักพิงในที่สุด

จุดเด่นที่สำคัญของศูนย์พักพิงโรงเรียนรัตนบัณฑิตวิทยาคือ การมีที่ตั้งอยู่ภายในชุมชน ทำให้ผู้พักพิงสามารถกลับไปดูแลบ้านได้โดยสะดวก ประกอบกับอาคารสถานที่ และระบบ สาธารณูปโภคของโรงเรียน ทำให้สามารถรองรับผู้พักพิงจำนวนมากได้ ผู้พักพิงในศูนย์แห่งนี้ เข้า มาอาศัยอยู่ทั้งครอบครัว โดยทางศูนย์พักพิงฯ ก็ได้จัดให้ผู้พักพิงแต่ละครอบครัว อาศัยอยู่ร่วมกัน ในห้องเรียน ห้องละประมาณ 3-4 ครอบครัว โดยผู้พักพิงจัดเตรียมของใช้ส่วนตัวมาเอง สำหรับ อาหารการกิน จะได้รับอาหารกล่องและน้ำจากทางอำเภอ วันละ 2 มื้อต่อคน มื้อกลางวันและมื้อ

เย็น สำหรับมือเข้ามีการจัดทำครัวเฉพาะกิจสำหรับผู้อพยพเพิ่มเติม โดยขอความร่วมมือจากผู้
อพยพเข้ามาร่วมกันทำเช่นเดียวกับศูนย์พักพิงชุมชนสมุทรธรรม์อ้อมทรัพย์²¹

การให้ความช่วยเหลือจากภาคเอกชนและหน่วยงานอื่นๆ

สถานการณ์อุทกภัยปี 2554 ที่ผ่านมา บทบาทและทรัพยากรของภาคราชการ ที่มีความ
รับผิดชอบหลักในการบริหารจัดการภาวะอุทกภัย ไม่สามารถช่วยบรรเทาความเดือดร้อนของ
ชาวบ้านได้อย่างทั่วถึง ดังนั้นความช่วยเหลือจากภาคเอกชน ภาคประชาชนและอื่นๆ จึงมีบทบาท
สำคัญในการให้ความช่วยเหลือประชาชนที่ได้รับผลกระทบ ทั้งในลักษณะของการมอบเงินบริจาค
อาหาร และสิ่งของอุปโภคบริโภค รวมถึงการเป็นจิตอาสาในลักษณะต่างๆ ดังตัวอย่างในตารางที่
9

ตารางที่ 9 ตัวอย่างรายชื่อผู้บริจาคเครื่องอุปโภค บริโภค และอื่นๆ ให้กับศูนย์ปฏิบัติการ
ช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอแห่งหนึ่ง ในจังหวัดนนทบุรี ในช่วงต้นของการเหตุการณ์
(ระหว่างปลายเดือนตุลาคมต้นเดือนพฤศจิกายน)

ชื่อ	รายการของบริจาค
ภาคเอกชน คุณวงศ์เดือน คงอุดม คุณชัชวาลย์ คงอุดมและคณะ	ข้าวกล่องและถุงยังชีพ
คุณธนภุต อศิรพจน์ และคุณวิโรจน์ อศิรพจน์	เงินสด 4000 บาท
คุณอนันต์ เฉลิมรักชาติ	ข้าวกล่องและน้ำดื่ม
คุณธนวัฒน์ เทียนแท้ (จ.แม่ฮ่องสอน)	ข้าวสาร อาหารแห้ง ถุงยังชีพ และน้ำดื่ม 5 คันรถ
คุณธงชัย คุณนภาพร แซ่หลิม	อาหารกล่องและน้ำดื่ม
พจก.พรประเสริฐการช่าง	อาหารกล่องและน้ำดื่ม
คุณศุภิมาศ สุธิสัมพันธ์	อาหารกล่อง
ทีมงาน ABAC และคอนโดบ้าน	โลชั่นกันยุง กย.15
เอราวัณ หลักรี่	อาหารกลางวัน/เย็น
ค่าย GMM Grammy โดยเบิร์ต ธงชัย ตูน บอดี้ส์แลม ก้อย รัชนีและศิลปินในค่าย	ข้าวกล่องพร้อมถุงยังชีพ
บริษัททองสว่าง จำกัด โดยคุณมณฑาทิพย์ ทองสว่าง	อาหารกลางวัน 150 ชุด

²¹ สัมภาษณ์ ผู้อำนวยการโรงเรียนรัตนบัณฑิตวิทยาและผู้ประสานงานศูนย์พักพิงโรงเรียนรัตนบัณฑิต
วิทยา, 21 พฤษภาคม 2555

ชื่อ	รายการของบริจาค
นพ.กริชชัย	เงินสด 1000 บาท
บ.เหรียญประพันธ์จำกัด	ไข่เค็ม 150 ลูก/ไข่เบ็ด 24
คุณกาญจนา ศิริพจนภัทร	เงินสด 600 บาท
ห้างหุ้นส่วนรัตนทวี จำกัด	น้ำแข็งยูนิต
คุณรัชดา นานา	นมเด็ก
วัดบางแพรงเหนือ	ข้าวกล่อง/น้ำดื่ม
<u>ภาครัฐ</u> กรมทรัพยากรน้ำบาดาล	น้ำดื่ม
สำนักงานคณะกรรมการกำกับกิจการพลังงาน	อาหารกลางวัน 320 กล่อง
สถานีรถไฟฟ้า BTS ร่วมกับกองทัพบก กองทัพอากาศและหน่วยแพทย์เคลื่อนที่ รพ.กรุงเทพฯ	ข้าวกล่องวันละ 1,000 กล่อง และหน่วยแพทย์เคลื่อนที่
คณาจารย์และนักศึกษามหาวิทยาลัยบูรพา	น้ำดื่ม 300 ขวด ที่นอน 100 ชุด
สำนักงานพาณิชย์จังหวัดนนทบุรี กระทรวงพาณิชย์	ข้าวสารถุงละ 4 กก 2400 ถุง
<u>ภาคการเมือง</u> รัฐสภา โดย นายสมศักดิ์ เกียรติสุรนนท์ (ประธานรัฐสภา), นายประภัตร โพธสุธน, สว.ประสิทธิ์ โพธสุธน, สว.นิลวรรณ เพชรบุรณิด, ส.ส.วไลพร (สส.นนทบุรี)	อาหารสด 4,000 ชุด พร้อมน้ำดื่ม

ที่มา: ปรับมาจากศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอแห่งหนึ่ง ในจังหวัดนนทบุรี

จากตัวอย่างข้างต้น จะเห็นได้ว่า องค์กรที่ให้ความช่วยเหลือมีหลายแบบ แต่ส่วนที่มากที่สุดจะเป็นความช่วยเหลือจากภาคเอกชน และข้อมูลจากการสังเกตในช่วงอุทกภัยและการสัมภาษณ์เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องในศูนย์พักพิงชุมชนสมุทรอ้อมทรัพย์แห่งประเทศไทย พบว่า การเข้ามาให้ความช่วยเหลือของภาคเอกชน ภาคประชาชนและอื่นๆ มี 2 แบบ คือ

1. การบริจาคผ่านศูนย์กลางโดยบริจาคที่ศูนย์พักพิงชุมชนสมุทรอ้อมทรัพย์แห่งประเทศไทยซึ่งเป็นศูนย์กลางของพื้นที่กรณีศึกษาและอำเภอ ทั้งที่มาจาก การติดต่อโดยตรง และผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์ของเจ้าหน้าที่²²

²² สัมภาษณ์ ผู้ประสานงานศูนย์พักพิงชุมชนสมุทรอ้อมทรัพย์แห่งประเทศไทย, 18 พฤษภาคม 2555

2. การบริจาคผ่านผู้นำทั้งที่เป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล โดยตรง และผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์ของผู้นำแต่ละคน ก่อนจะมีการกระจายไปยังผู้ประสบภัยในส่วนอื่นๆ ต่อไป²³

ในแง่นี้ เครือข่ายความสัมพันธ์ จึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นที่มาของทรัพยากรจำนวนมากที่นำมาช่วยเหลือชาวบ้านในภาวะอุทกภัย แต่ในอีกด้านหนึ่ง การบริหารทรัพยากรที่มาจากฐานเครือข่ายความสัมพันธ์เช่นนี้ ยังกลายเป็นจุดอ่อนที่ทำให้ไม่สามารถกระจายทรัพยากรไปถึงผู้ประสบภัยได้อย่างรวดเร็ว จากการสังเกตพบว่า ในช่วงกลางเดือนพฤศจิกายน เป็นต้นมา แม้ว่าจะมีสิ่งของจะมีอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ก็ไม่สามารถส่งเครื่องอุปโภคและบริโภคให้กับผู้ประสบภัยได้ หรือบางครั้งสิ่งที่ส่งออกไปก็ไม่ตรงกับความต้องการของชุมชนหรือผู้ประสบภัย อันเนื่องมาจากปัญหา “ความเป็นเจ้าของ” หรือที่มาของสิ่งของบริจาคเหล่านั้นแต่ละฝ่ายต่างรู้สึกว่าเป็นของบริจาคเหล่านั้นเป็นของตนเองเพราะมาจากเครือข่ายของตนเอง หรือตนเองเป็นคนรับบริจาค ดังนั้น ก่อนจะจัดสรร/กระจายสิ่งของ จะต้องมีการตกลงและความยินยอมจากหลายฝ่ายเพราะเกรงจะทำให้ผิดใจหรือเกิดความขัดแย้งระหว่างกัน และเมื่อผู้นำในพื้นที่บางคน เห็นว่ามีของบริจาคกองอยู่จำนวนมาก แต่ไม่เห็นว่ามีใครส่งของบริจาคให้ผู้ประสบภัย จึงตั้งข้อสังเกตถึงปัญหาการกระจายของหรือทรัพยากรที่ไม่เป็นธรรม ซึ่งไม่สามารถส่งให้ถึงมือชาวบ้านที่เดือดร้อนจริงๆ²⁴

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่า แม้ภาครัฐจะมีการวางแผนรับมือ และเตรียมทรัพยากรไว้รองรับสถานการณ์ล่วงหน้า มีการกำหนดโครงสร้างการบังคับบัญชาที่มีการกำหนดบทบาทและหน้าที่ของหน่วยงานต่างๆ แต่ในสถานการณ์จริงที่มีความสลับซับซ้อนทั้งในด้านพื้นที่และความรุนแรงของสถานการณ์ แม้จะทำให้การปฏิบัติงานของหน่วยงานภาครัฐ ไม่ได้เป็นไปตามโครงสร้างการบังคับบัญชาเสียทั้งหมด แต่ทำให้เกิดความร่วมมือและการประสานงานระหว่างองค์กรมากกว่าเดิม โดยเฉพาะหน่วยงานและเจ้าหน้าที่ที่อยู่ภายใต้การบริหารราชการส่วนภูมิภาค และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น นอกจากนี้ ในสภาวะอุทกภัยที่ทรัพยากรบางส่วนหายากและมีจำนวนจำกัด จะอาศัยเฉพาะทรัพยากรที่ราชการจัดให้ก็ไม่เพียงพอและไม่ทันการณ์ การใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ระดับบุคคลของเจ้าหน้าที่ และผู้นำในชุมชน ก็เป็นแหล่งที่มาที่สำคัญของทรัพยากรที่ใช้ในการบรรเทาความเดือดร้อนในภาวะอุทกภัยของชาวบ้านในตำบลด้วย

ในส่วนของการกระจายทรัพยากร/สิ่งของที่ได้รับบริจาคให้ถึงมือผู้ประสบอุทกภัย เครือข่ายความสัมพันธ์ของผู้นำกับชาวบ้านในชุมชน กลายเป็นเป็นกลไกที่สำคัญที่ถูกใช้เป็น

²³ สัมภาษณ์ นายองค์การบริหารส่วนตำบล, 21 พฤษภาคม 2555

²⁴ สัมภาษณ์ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 1, 5 มิถุนายน 2555

ช่องทางหลักในการส่งต่อของบริจาด ซึ่งแม้ว่าภาคราชการจะมีหลักเกณฑ์ที่ชัดเจนในการแจกจ่าย ทรัพยากรที่ชัดเจนมากเพียงใด แต่ในทางปฏิบัติ เมื่อผู้นำมิได้ให้ความสำคัญทั้งกับการชี้แจง หลักเกณฑ์เหล่านี้กับผู้ประสพอุทกภัย และ/หรือการรายงานผลการแจกจ่ายสิ่งของทั้งในกลุ่มผู้นำ และการรายงานต่อผู้ประสพอุทกภัย ทำให้ถูกตั้งข้อสังเกตถึงการกระจายของบริจาดอย่างไม่เป็น ธรรมแม้กระทั่งจากคนในกลุ่มผู้นำด้วยกันเอง

ประเด็นที่จำเป็นต้องพิจารณาเพิ่มเติมในส่วนนี้คือ การใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ทั้งในแง่ ที่เป็นที่มา และกลไกในการแจกจ่ายของบริจาดหรือจัดสรรทรัพยากรของภาคราชการในภาวะ อุทกภัยเช่นนี้ ส่งผลอย่างไรต่อความสัมพันธ์เชิงอำนาจในระดับท้องถิ่น ทั้งความสัมพันธ์ภายใน ตำบล และความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจในตำบลกับอำนาจจากภายนอก ซึ่งจะวิเคราะห์ให้เห็นใน ส่วนต่อไป

5.2 ปฏิบัติการของทุนทางสังคมในภาวะอุทกภัย

ภายใต้สภาพพื้นที่กรณีศึกษา ที่แบ่งออกเป็น 5 หมู่บ้าน โดยในแต่ละหมู่บ้าน ก็ประกอบ ไปด้วยชุมชนย่อยๆ อีกหลายชุมชน ที่เป็นการผสมผสานกันระหว่างชาวชุมชนดั้งเดิมกับชุมชนเพิ่ง ที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ใหม่หรือชุมชนหมู่บ้านจัดสรร (ดังรายละเอียดในบทที่ 4) และด้วย ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ที่ติดกับแม่น้ำเจ้าพระยา มีคูคลองเชื่อมติดต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อฝนตกหนัก น้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาและคูคลอง ก็จะไหลเข้าสู่คูคลองท่วมบ้านเรือนประชาชน พื้นที่สวน และทรัพย์สินต่างๆ เสียหายเป็นประจำ โดยเฉพาะในพื้นที่ติดคลองต่างๆ ลักษณะ ดังกล่าวส่งผลให้ชุมชนดั้งเดิมที่มักก่อตั้งชุมชนในบริเวณริมคลองสายหลักอย่างคลองบางกรวย คลองบางกอกน้อย และคลองบางสีทอง ต้องประสบปัญหาน้ำท่วมในช่วงเดือนกรกฎาคมถึงเดือน ตุลาคมเป็นประจำทุกปี ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงเหตุการณ์อุทกภัยของพื้นที่กรณีศึกษาก่อนปี 2554 กับ ชาวชุมชนดั้งเดิม ส่วนใหญ่ จึงมีความรู้สึกเคยชินกับปัญหา และมีการเตรียมพร้อมในป้องกัน ตนเองอยู่แล้ว ทั้งด้วย การปลูกบ้านพักอาศัยแบบยกพื้นสูง การทำคันกั้นน้ำทั้งแบบถาวรที่เป็นปูน และแบบชั่วคราวที่เป็นคันดินหรือกระสอบทรายในบริเวณพื้นที่ที่อยู่อาศัยและพื้นที่สวน ในขณะที่ ชาวชุมชนจัดสรรต่างๆ ที่ตั้งเรียงรายอยู่บริเวณริมถนนสายหลักโดยเฉพาะถนนบางกรวย-ไทรน้อย นั้น ส่วนใหญ่มักจะตั้งอยู่ในที่สูงหรือไม่ก็จะมีการปรับสภาพพื้นที่ให้สูง จึงไม่ค่อยจะประสบปัญหา หรือได้รับผลกระทบจากปัญหาอุทกภัยในช่วงก่อนปี 2554 เท่าใดนักเมื่อเทียบกับชาวบ้านดั้งเดิม

ดังนั้นก่อนปี 2554 โดยทั่วไป ชาวบ้านจึงมีการเตรียมตัวป้องกันและปรับตัวกับปัญหา อุทกภัยอยู่แล้วในระดับหนึ่ง สำหรับเหตุการณ์อุทกภัยที่เกิดขึ้นในปี 2554 ทั้งผู้นำและชาวบ้าน ส่วนใหญ่ต่างมีความเห็นร่วมกันว่าแตกต่างไปจากทุกๆ ปีที่ผ่านมา และรุนแรงที่สุดที่ต้องประสบ

ซึ่งสามารถนำเสนอปฏิบัติการของทุนทางสังคมในภาวะอุทกภัยได้ 2 ระยะ คือ ระยะของการป้องกัน และระยะของการประสพอุทกภัย โดยแต่ละส่วนมีรายละเอียดดังนี้

(1) **ระยะของการป้องกัน** ด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่กรณีศึกษา ที่ต้องประสบปัญหาอุทกภัยซ้ำซาก ทำให้ชาวบ้านต้องเตรียมการรับมือตั้งแต่ช่วงเดือนสิงหาคมเป็นต้นไป แต่สำหรับในคราวนี้ แม้ว่าอุทกภัยจะรุนแรงที่สุดในด้านปริมาณน้ำและพื้นที่ประสบภัย ในช่วงเดือนสิงหาคมถึงต้นเดือนกันยายน ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็มีเตรียมตัวไม่แตกต่างกับในทุกปีที่ผ่านมา โดยเฉพาะชาวบ้านในชุมชนดั้งเดิมที่ปกติจะเป็นผู้ได้รับผลกระทบจากปัญหาดังกล่าวมากกว่า ชาวบ้านในชุมชนจัดสรร โดยมีการเสริมหรือปรับปรุงคันกันน้ำให้พร้อมใช้งาน การเก็บของขึ้นที่สูง เตรียมปั้มน้ำ ฯลฯ โดยอาศัยระดับน้ำที่เคยท่วมสูงสุดในปี 2538 เป็นเกณฑ์²⁵ อย่างไรก็ตาม การเตรียมการป้องกันในช่วงนี้ ส่วนใหญ่เกิดขึ้นในระดับครัวเรือน ไม่ได้ขยายตัวไปในระดับชุมชน แม้ว่าแต่ละคนก็จะคอยรับฟังข่าวสารจากโทรทัศน์วิทยุ หนังสือพิมพ์ และการแจ้งเตือนของทางราชการจากผู้นำของตน ตลอดจนการพูดคุยแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกับเพื่อนและเพื่อนบ้านในชุมชนเป็นระยะๆ แต่ก็ไม่มีใครคาดการณ์ว่าสถานการณ์จะมีความรุนแรงกว่าในทุกปีที่ผ่านมา นั่นเอง อุทกภัยครั้งนี้จึงนำมาซึ่งความเสียหายทั้งต่อข้าวของและทรัพย์สินอย่างมาก

ต่อมาในช่วงปลายเดือนกันยายนจนถึงต้นเดือนตุลาคม เมื่อสถานการณ์มีแนวโน้มรุนแรงมากขึ้น โดยน้ำได้เริ่มเข้าท่วมพื้นที่บางส่วนของพื้นที่กรณีศึกษา ชาวบ้านในชุมชนจัดสรรจึงได้เริ่มเตรียมการป้องกันบ้านพักอาศัย โดยการนำอิฐบล็อกหรือกระสอบทรายมาทำเป็นคันกันน้ำ การยกของขึ้นที่สูง การเตรียมเครื่องสูบน้ำ ตลอดจนการจัดเตรียมเครื่องอุปโภค บริโภคที่จำเป็น เช่นเดียวกับชาวบ้านในชุมชนดั้งเดิมก็เริ่มเตรียมพร้อมมากขึ้น ในขณะที่ทางองค์การบริหารส่วนตำบลก็เริ่มมีการให้ความช่วยเหลือแก่ประชาชนที่ได้รับความเดือดร้อนมากขึ้น เช่น การนำทรายมาลงตามจุดต่างๆ เพื่อให้ชาวบ้านที่ขาดแคลน สามารถนำกระสอบมากรอกและนำไปกั้นพื้นที่อยู่อาศัย การทำสะพานไม้เพื่อใช้สัญจร เป็นต้น ในระยะนี้ การเตรียมการจะขยายตัวไปสู่ระดับชุมชนมากขึ้น ชาวบ้านต้องให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันโดยอาศัยเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมจากทั้งภายในและภายนอกชุมชน โดยชาวบ้านดั้งเดิมจะมีการใช้ **เครือข่ายครอบครัวและเครือญาติ**ที่มีความผูกพันใกล้ชิดในการให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เช่น การแบ่งปันหรือการช่วยจัดหาทรายและกระสอบทราย การช่วยกันเตรียมคันกันน้ำ เป็นต้น สำหรับ **เครือข่ายเพื่อนบ้านและสมาชิกชุมชนเดียวกัน** ส่วนใหญ่จะเป็นการพูดคุยแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับเหตุอุทกภัย ตลอดจนความเป็นอยู่ในด้านต่างๆ ทั้งนี้ เนื่องจากส่วนใหญ่มีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมที่คล้ายคลึงกันนั่นเอง

²⁵ สัมภาษณ์ ชาวบ้านหมู่ที่ 2, 10 สิงหาคม 2555

นอกจากนี้ การใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ภายในชุมชนแล้ว ยังพบอีกว่า แต่ชาวบ้านละคน ก็ยังมีการใช้เครือข่ายของตนในการระดมทรัพยากรจากภายนอกชุมชนอีกด้วย โดยมีลักษณะแตกต่างกันไป เช่น ในกรณีของชาวบ้านคนหนึ่ง ที่มีญาติเป็นรองนายก อบต. ในพื้นที่ติดกัน ได้รับทรายเพิ่มเติมจากองค์การบริหารส่วนตำบลดังกล่าว มาใช้ทำเป็นกระสอบทรายทำคันกันน้ำในบ้านและสวนของตนเอง ทั้งในฝั่งที่อยู่ในพื้นที่กรณีศึกษาและพื้นที่ที่อยู่ในเขตรับผิดชอบของอีกตำบลหนึ่ง²⁶ และในกรณีชาวบ้านคนหนึ่งซึ่งมีเพื่อนทำงานเป็นผู้รับเหมาก่อสร้างในจังหวัดชลบุรีที่ได้เป็นธุระจัดหาทรายซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ทรายหาซื้อได้ยากมาให้²⁷ เป็นต้น

เช่นเดียวกับชาวชุมชนจัดสรรการเตรียมป้องกันเพื่อรับมือเหตุอุทกภัย ก็จะมีระดับเฉพาะปัจเจกบุคคลเป็นส่วนใหญ่ โดยมีพูดคุยแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกับเพื่อนบ้านและคนรู้จักในชุมชนเป็นระยะ รวมถึงการใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ของตนทั้งภายในและภายนอกชุมชนในการจัดหาทรัพยากรที่ต้องใช้ในการเตรียมรับมือกับเหตุอุทกภัย อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบกับสภาวะปกติ ซึ่งชาวชุมชนจัดสรรได้มีความสัมพันธ์สนิทชิดเชื้อกันมากนัก มีเพียงการติดต่อวงแคบระหว่างเพื่อนบ้านหลังติดๆ กันหรือไม่มีการติดต่อระหว่างกันเลย การเตรียมการรับมือกับภาวะอุทกภัย 2554 กลายเป็นเงื่อนไขที่ทำให้สมาชิกในชุมชนจัดสรรช่วยเหลือพึ่งพาติดต่อระหว่างสมาชิกในชุมชนเดียวกันมากกว่าเดิม

นอกจากการจัดการตนเองและการให้ความช่วยเหลือระหว่างของชาวบ้านในระดับปัจเจกบุคคล ภายใต้อาสาสมัคร เครือญาติ เพื่อนบ้าน และชุมชนเดียวกันซึ่งต่างมีความสัมพันธ์เชิงซ้อนต่อกันแล้ว ชาวบ้านในชุมชนต่างๆ โดยส่วนใหญ่ยังมีรวมกลุ่มเพื่อระดมทรัพยากรทั้งภายในและภายนอก มาใช้ในการป้องกันและการให้ความช่วยเหลือระหว่างกันอีกด้วย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการมอบให้กับผู้นำของชุมชนหรือนำไปใช้ร่วมกับผู้นำของชุมชน โดยจะมีลักษณะแตกต่างกันไประหว่างชุมชนดั้งเดิมและชุมชนจัดสรร กล่าวคือ ในส่วนของ**ชุมชนดั้งเดิม** แม้จะมีการรวมกลุ่ม และการอาศัยเครือข่ายของสมาชิกแต่ละคน เพื่อระดมทรัพยากรต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการลงแรง ให้เงิน และให้วัสดุอุปกรณ์ต่างๆ ที่จำเป็น เพื่อนำไปใช้ในการบริหารจัดการในการป้องกันพื้นที่ที่เป็นจุดเสี่ยงและสถานที่สำคัญของชุมชน แต่ก็จะมีข้อจำกัดอันเกิดจากการที่สมาชิกส่วนใหญ่ มีลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมที่ไม่ได้สูงมาก การระดมทรัพยากรจึงเป็นไปด้วยความยากลำบาก ในขณะที่**ชุมชนจัดสรร** ซึ่งมีสมาชิกชุมชนที่มีฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจในระดับสูงกว่า โดยอาจสังเกตได้จากระดับราคาของที่พักอาศัยที่ส่วนใหญ่มักมีราคาหลายล้านบาท และการที่สมาชิกบางคนเป็นข้าราชการระดับสูง เช่น รองผู้ว่าราชการจังหวัด เป็น

²⁶ สัมภาษณ์ ประธานอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน, 14 กรกฎาคม 2555

²⁷ สัมภาษณ์ ชาวบ้านหมู่ที่ 4, 20 กรกฎาคม 2555

รองผู้ว่าการไฟฟ้าฝ่ายผลิต (ดังที่กล่าวถึงในบทที่ 4) ทำให้มีศักยภาพในการระดมทรัพยากรต่างๆ โดยอาศัยเครือข่ายของสมาชิกได้มากกว่า กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ศักยภาพที่แตกต่างกันระหว่างสมาชิกชุมชนดั้งเดิมและชุมชนจัดสรร แสดงให้เห็นว่า ฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมกลายเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่กำหนดศักยภาพของทุนทางสังคมในสภาวะดังกล่าว จากข้อเท็จจริงที่ดูเหมือนว่าชาวบ้านในชุมชนจัดสรรที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมที่สูงกว่า ดูจะมีศักยภาพในการระดมทรัพยากรและ/หรือใช้ประโยชน์จากเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่พวกเขาเมื่ออยู่มากกว่าชุมชนดั้งเดิม

แต่อย่างไรก็ดี ก็ยังเป็นที่น่าสังเกตว่าในหมู่บ้านมั่นคง ซึ่งเป็นผู้อพยพเข้ามาอยู่ใหม่ในลักษณะของหมู่บ้านจัดสรรเช่นกัน แต่มีลักษณะพิเศษที่ต่างไปจากหมู่บ้านจัดสรรอื่นๆ ในแง่ของการก่อตั้งเพราะเป็นชุมชนของผู้มีรายได้น้อย ไม่ได้มีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมสูงมากนัก ที่เคยอาศัยอยู่บริเวณริมทางรถไฟในตำบลบางกรวยและมีการรวมตัวกันขึ้นเพื่อแก้ปัญหาจากการไล่ที่ของการรถไฟแห่งประเทศไทยมาเกือบ 10 ปี ตั้งแต่ในปี 2547 และด้วยชาวชุมชนโครงการบ้านมั่นคงมีประวัติศาสตร์การต่อสู้ร่วมกันมานาน ทำให้เครือข่ายภายในชุมชนมีความเข้มแข็ง คือสมาชิกรู้จักกันทั้งชุมชน มีการติดต่อกันแบบตัวถึงตัว มีความเห็นอกเห็นใจและไว้วางใจต่อกันสูงแล้ว และยังมีเครือข่ายภายนอกที่ได้เคยให้การสนับสนุน ช่วยเหลือ เกื้อกูลกันมาตั้งแต่ในระยะแรกของการต่อสู้อีกด้วย เช่น กลุ่มหมู่บ้านมั่นคงแห่งอื่นๆ สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) สหพันธ์พัฒนาองค์กรชุมชนคนจนเมืองแห่งชาติ และกระทรวงการพัฒนาสังคม เป็นต้น

ซึ่งแม้ว่าสมาชิกในชุมชนจะมีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมที่ไม่สูง แต่การที่ชุมชนมีเครือข่ายภายในที่เข้มแข็ง และยังมีเครือข่ายกับภายนอกที่กว้างขวาง ก็ส่งผลให้ชาวหมู่บ้านมั่นคงสามารถอาศัยทุนทางสังคมทั้งภายในและภายนอกในการระดมทรัพยากรต่างๆ ทั้งในลักษณะของการร้องขอและการเข้ามาให้ความช่วยเหลือเองของเครือข่าย ลักษณะดังกล่าวเห็นได้อย่างชัดเจนในการเข้ามาให้ความช่วยเหลือของเครือข่ายกลุ่มหมู่บ้านมั่นคงแห่งอื่นๆ และสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.)²⁸ เป็นต้น

นอกจากนี้ ในชุมชนจัดสรร ยังน่าสนใจว่าภาวะอุทกภัย 2554 กลายเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้กลไกคณะกรรมการหมู่บ้าน มีบทบาทในการเชื่อมโยงสมาชิกชุมชนเข้าหากันมากกว่าเดิม รวมทั้งกระตุ้นให้สมาชิกตระหนักถึงสำนึกถึงความเป็นคนชุมชนเดียวกัน ซึ่งมีภาระหน้าที่ในการมีส่วนร่วมทั้งกับกิจกรรมป้องกันชุมชนมากขึ้น เพราะหากไม่สามารถป้องกันชุมชนได้ ก็มีความเสี่ยงที่น้ำจะเข้าท่วมที่พักอาศัยของแต่ละคน ดังตัวอย่างที่สะท้อนจากคำกล่าวของคณะกรรมการหมู่บ้านจัดสรรแห่งหนึ่ง ดังนี้

²⁸ สัมภาษณ์ เลขาธิการของหมู่บ้านมั่นคง, 11 สิงหาคม 2555

“ช่วงก่อนน้ำท่วม คณะกรรมการหมู่บ้านก็เรียกมาคุยกัน ตกลงกันว่าจะทำคั้นกันน้ำหน้าหมู่บ้าน เอากระสอบทรายมากั้น เอาเครื่องปั้มน้ำมาลงไว้ 2 เครื่องเตรียมไว้สูบน้ำออก ส่วนค่าใช้จ่ายต่างๆ สมาชิกแต่ละบ้านก็จะจ่ายบ้านละ 1,000 บาท สมาชิกบางคน ก็ช่วยหาวัสดุอุปกรณ์ที่ขาดหายากๆ อย่างกระสอบทรายตอนนั้นหาซื้อยาก เขาเป็นพนักงานการไฟฟ้าก็ไปขอที่การไฟฟ้า...”²⁹

ที่สำคัญ สำนึกถึงความเป็นชุมชนที่เกิดขึ้นในขณะนี้ ยังขยายตัวออกไปนอกรั้วหมู่บ้าน จัดสรรมากขึ้น ดังที่รองนายกองค์การบริหารส่วนตำบลได้กล่าวถึงกรณีที่หมู่บ้านจัดสรรที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีแห่งหนึ่ง ขอไม่ได้รับความช่วยเหลือจากองค์การบริหารส่วนตำบล และเสนอให้ไปช่วยเหลือชุมชนอื่น ดังนี้

“คนหมู่บ้านยิวเฮ้าส์ เขาไม่ค่อยต้องการความช่วยเหลือเท่าไร เพราะประธานหมู่บ้านเป็นนายพล และก็มีรองผู้ว่าการไฟฟ้า อยู่ด้วย ดังนั้นตอนก่อนที่น้ำจะท่วมเขาก็เอาคนที่การไฟฟ้ามาช่วยกันป้องกันหมู่บ้าน ตอนนั้นเราจะช่วย เขาก็บอกไม่เป็นไรเอาไปช่วยคนอื่นเถอะ...”³⁰

สถานการณ์ข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ขนาดของเครือข่ายเช่นในกรณีของชุมชนดั้งเดิมและหมู่บ้านมั่นคง และพื้นฐานของฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมเช่นในกรณีหมู่บ้านจัดสรรต่างๆ ส่งผลต่อพลังในการขับเคลื่อนของทุนทางสังคมมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป ผู้ที่มีมากกว่าได้เปรียบผู้ที่มีน้อยกว่า แต่สำนึกของความเป็นชุมชนที่ขยายตัวไปในระหว่างนี้ ก็อาจจะเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ความเหลื่อมล้ำระหว่างคนสองกลุ่มนี้ไม่รุนแรงมากนัก

(2) **ระยะประสพอุทกภัย** ตั้งแต่ในช่วงปลายเดือนตุลาคมเป็นต้นมา น้ำเข้าท่วมครอบคลุมพื้นที่เกือบทั้งตำบล ชาวบ้านบางส่วนเริ่มอพยพขึ้นไปอยู่บนชั้นสองของบ้าน บางส่วนก็เริ่มอพยพไปพักอาศัยนอกพื้นที่โดยเฉพาะชาวบ้านในชุมชนจัดสรร และบางส่วนก็เริ่มอพยพเข้าไปพักอาศัยในศูนย์พักพิงที่ทางอำเภอและองค์การบริหารส่วนตำบลจัดตั้งขึ้น แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่า ผู้ประสพอุทกภัยจำนวนมากเลือกที่จะเข้ามาขอรับแค่เครื่องอุปโภคบริโภคและกลับไปอยู่ที่บ้านเหมือนเดิม โดยเฉพาะ**ชาวบ้านดั้งเดิม** ที่ส่วนใหญ่มีบ้านเรือนที่ยกพื้นสูง ยังสามารถอาศัยอยู่บน

²⁹ สัมภาษณ์ คณะกรรมการหมู่บ้านนนทรี 2, 15 กรกฎาคม 2555

³⁰ สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 1, 5 มิถุนายน 2555

ชั้นสองได้โดยไม่ลำบากมากนัก ประกอบกับการที่ครอบครัวและเครือญาติ รวมถึงเพื่อนบ้าน ที่ยังไม่อพยพไปที่อื่น สามารถขอความช่วยเหลือกันได้ในกรณีที่เกิดเหตุฉุกเฉิน สำหรับชาวบ้านใน **ชุมชนจัดสรร** มีผู้คนอพยพไปอยู่นอกชุมชนเกือบครึ่งชุมชน โดยไปอาศัยอยู่บ้านญาติ/เพื่อนในพื้นที่ที่น้ำไม่ท่วม สำหรับผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ ก็สามารถไปเช่าที่พักอาศัยในบริเวณที่น้ำไม่ท่วมได้ สำหรับชาวบ้านที่ยังอาศัยอยู่บนชั้นสองไม่ว่าจะเป็นในหมู่บ้านจัดสรรที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่า หรือในหมู่บ้านที่มีฐานะทางเศรษฐกิจต่ำกว่าอย่างใน **บ้านมั่นคง** นอกจากเหตุผลสำคัญเรื่องเศรษฐกิจ ก็แสดงให้เห็นว่า นอกจากความช่วยเหลือจากภาครัฐแล้ว เงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้พวกเขายังคงสามารถดำรงชีวิตอยู่ในภาวะยากลำบากเช่นนี้ได้ คือ ความช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างสมาชิกในชุมชน โดยเฉพาะความช่วยเหลือในการเดินทางจากเพื่อนบ้านที่มีรถยกสูง ที่ยอมให้เพื่อนบ้านคนอื่นๆ อาศัยเดินทางไปต่อรถในพื้นที่ที่น้ำไม่ท่วม การขอหยิบยืมเครื่องอุปโภคและบริโภคจากญาติหรือเพื่อนบ้าน รวมทั้งความช่วยเหลืออื่นๆ ที่เกิดขึ้นในระหว่างนั้น เช่นในกรณีของชาวบ้านคนหนึ่งที่มีเรือ ดังนั้นเวลาที่มีการประกาศให้ไปรับของช่วยเหลือต่างๆ เขาก็จะรับเพื่อนบ้านไปด้วย หรือไปเอามาให้³¹ และในกรณีชาวบ้านอีกคนหนึ่งที่มีรถยกสูง ทุกๆ เช้าที่เขาจะออกไปทำงาน เขาก็จะรับชาวบ้านคนอื่นๆ ทั้งที่เขารู้จักและไม่รู้จักออกไปด้วยกัน³² เป็นต้น

อย่างไรก็ดี การให้ความช่วยเหลือระหว่างกัน ก็มีระดับแตกต่างกัน โดยพบว่าในกลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์ที่มีความใกล้ชิดกันนั้น มีการช่วยเหลือเกื้อกูลที่เข้มแข็งในทุกเรื่อง ทั้งเรื่องเล็กๆ น้อยๆ เช่น การแบ่งปันอาหาร การบอกต่อข่าวสาร การให้คำปรึกษา และการฝากบ้าน เป็นต้น จนถึงเรื่องที่สำคัญที่เป็นการเฉพาะเจาะจงและจำกัด เช่น การเดินทางที่อาศัยรถยนต์ส่วนตัวที่มีที่นั่งจำกัดจะใช้กันเฉพาะในหมู่บ้านที่มีความสนิทกันเป็นพิเศษเท่านั้น³³ เป็นต้น โดยจะลดลงไปเรื่อยๆ ตามลักษณะของความใกล้ชิด โดยพบว่า ในชุมชนดั้งเดิม กลุ่มครอบครัวและเครือญาติ จะเป็นมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นพิเศษ ถัดมา เป็นกลุ่มเพื่อนบ้านที่อยู่ไม่ไกลกัน และกลุ่มชุมชนเดียวกันตามลำดับ ในขณะที่ชาวในชุมชนจัดสรรนั้น การให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างกันมีขอบเขตกว้างขวางมากกว่าในภาวะปกติ ซึ่งมักจะจำกัดอยู่กับเพื่อนบ้านที่อยู่ติดกันหรืออยู่ในซอยเดียวกันเป็นส่วนใหญ่

สำหรับสถานการณ์ในศูนย์พักพิง แม้ว่าผู้อพยพส่วนใหญ่มักจะเป็นคนชรา เด็ก และผู้ป่วยโรคเรื้อรัง แต่น่าสนใจว่าในศูนย์พักพิงขนาดใหญ่ อย่างชุมชนสหกรณ์ออมทรัพย์แห่งประเทศไทยซึ่งเป็นที่ตั้งของศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยประจำอำเภอ ที่โดยเงื่อนไข

³¹ สัมภาษณ์ ชาวบ้านหมู่ที่ 3, 25 กรกฎาคม 2555

³² สัมภาษณ์ ชาวบ้านหมู่ที่ 1, 15 สิงหาคม 2555

³³ สัมภาษณ์ ชาวบ้านหมู่ที่ 4, 10 มิถุนายน 2555

ของอาคารสถานที่ ดูเหมือนจะทำให้ผู้คนที่ไม่เคยรู้จัก ต้องทำความรู้จักและช่วยเหลือเกื้อกูลต่อกัน รวมถึงเป็นอาสาสมัครในการทำงานเพื่อส่วนกลางหรือผู้คนอื่นๆ ด้วยเช่น ผู้อพยพบางคน นำอาหารไปให้ผู้ป่วย/ผู้สูงอายุที่อาศัยอยู่ร่วมกัน ที่ไม่สามารถลงมารับประทานอาหารด้วยตนเอง แม่ค้าไก่ทอดในพื้นที่น้ำท่วม ยกไก่สดทั้งหมดให้ศูนย์พักพิงในวันที่ย้ายเข้ามาอยู่ และยังเป็นแม่ครัวอาสาสมัครในเวลาต่อมา กลุ่มวัยรุ่นชายกลุ่มใหญ่ที่กลายเป็นแรงงานอาสาสมัครช่วยแบกหามเครื่องอุปโภคบริโภค และช่วยจัดการสิ่งของบริจาคจำนวนมากในศูนย์พักพิง ข้อมูลการสังเกตการณ์ของผู้วิจัยจากศูนย์พักพิง ทำให้อาจสรุปได้ว่า ความสัมพันธ์ในภาวะยากลำบากในศูนย์พักพิง ส่งผลให้มีลักษณะการช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างกันทั้งคนที่เคยและไม่เคยรู้จักกันมาก่อนทั้งภายในพื้นที่และภายนอกพื้นที่ ทั้งที่เป็นเจ้าหน้าที่ประจำศูนย์อพยพ ผู้เข้ามาให้ความช่วยเหลือ ตลอดจนผู้ประสพภัย

นอกจากนี้ ชาวบ้านบางส่วนก็มีการรวมกลุ่มเพื่อการระดมทรัพยากรต่างๆ ทั้งการลงแรง การให้เงิน และการให้วัสดุอุปกรณ์ต่างๆ ที่จำเป็น ตลอดจนการอาศัยเครือข่ายของสมาชิกแต่ละคนทั้งภายในและภายนอก เพื่อนำมาใช้ในการให้ความช่วยเหลือระหว่างกันเช่นเดียวกับช่วงของการป้องกันด้วย ประเด็นที่สำคัญที่ต้องกล่าวถึงไว้ในที่นี้คือ ดูเหมือนการรวมกลุ่มในสถานการณ์แทบจะไม่มี ความเชื่อมโยงกับกลุ่มจัดตั้งที่มีมาตั้งแต่ก่อนน้ำท่วมเลย แต่กลับยึดโยงอยู่กับตัวผู้นำในแต่ละชุมชนอย่างเข้มข้น ดังนั้น ปริมาณความช่วยเหลือจึงขึ้นอยู่กับศักยภาพและการจัดสรรของตัวผู้นำเป็นสำคัญ ทั้งนี้ อาจสังเกตได้จากจำนวนครั้งที่ชาวบ้านได้รับความช่วยเหลือไม่เท่ากัน ดังที่ได้กล่าวถึงไว้ก่อนแล้ว เช่นในกรณีชาวบ้านหมู่ 2 ได้รับประมาณ 9-15 ครั้ง³⁴ ในขณะที่พื้นที่ติดกันได้รับ 5-7 ครั้ง³⁵ และในกรณีของหมู่บ้านซึ่งนายกองค์การบริหารส่วนตำบล และรองนายกองค์การบริหารส่วนตำบลอาศัยอยู่ ก็ได้รับที่มีการแจกของช่วยเหลือต่างๆ โดยตลอดไม่เคยขาด³⁶ เปรียบเทียบกับในพื้นที่หมู่ที่ 4 ซึ่งได้รับความช่วยเหลือไม่มากนัก และส่วนใหญ่ก็เป็นความช่วยเหลือจากทางราชการ³⁷ นั่นเอง และจากกรณีที่ผู้นำที่อยู่นอกกลุ่มนายกองค์การบริหารส่วนตำบล ตั้งข้อสังเกตว่า การจัดสรรทรัพยากรของนายกองค์การบริหารส่วนตำบล ดูเหมือนจะกระจุกอยู่ในกลุ่มของคนใกล้ชิด จึงออกมาตั้งโต๊ะบริจาคทรัพยากรเพื่อนำมาช่วยเหลือชาวบ้านอื่นๆ ที่อยู่นอกกลุ่ม เป็นต้น³⁸ หรือ ความขัดแย้งในกรณีของทุ่งพระราชนานที่เกิดขึ้น เมื่อทางราชการได้แจ้ง

³⁴ สัมภาษณ์ ชาวบ้านหมู่ที่ 2, 6 สิงหาคม 2555

³⁵ สัมภาษณ์ ชาวบ้านหมู่ที่ 4, 6 สิงหาคม 2555

³⁶ สัมภาษณ์ รองนายกองค์การบริหารส่วนตำบล, 8 มิถุนายน 2555

³⁷ สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 4, 16 กรกฎาคม 2555

³⁸ สัมภาษณ์ กำนันและผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 2, 6 มิถุนายน 2555

ยังผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 4 และ 5 ว่าทางราชการจะเข้ามาแจกที่วัดโคกนอนในพื้นที่หมู่ที่ 5 เพื่อให้แจ้งไปยังชาวตำบลบางสีทองในเขตที่ตนรับผิดชอบให้มารับธงพระราชทาน แต่ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 5 ยืนยันกับผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 4 ว่าผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 5 และรองเจ้าอาวาสวัดโคกนอนเป็นคนทำเรื่องขอไป ธงพระราชทานเหล่านั้นจึงสำหรับชาวบ้านในหมู่ที่ 5 เท่านั้น และเมื่อนายกองค้การบริหารส่วนตำบลตัดสินใจให้ธงพระราชทานกับหมู่บ้านที่ 5 ซึ่งเป็นคนจัดการ ทำให้มีเพียงชาวบ้านในหมู่ 5 เท่านั้นที่ได้รับธงพระราชทานชุดนี้³⁹ เป็นต้น การตั้งกลุ่มและการกระจายทรัพยากรที่มีความเหลื่อมล้ำในภาวะเช่นนี้ จึงดูเหมือนตอกย้ำโครงสร้างอำนาจ-ฐานเสียงของผู้นำที่มีอยู่เดิมให้ชัดเจนมากขึ้น

กล่าวโดยสรุป จะเห็นว่าปฏิบัติการของทุนทางสังคมในภาวะอุทกภัยชาวบ้านในพื้นที่กรณีศึกษานั้น มีประเด็นที่น่าสังเกตอยู่ 3 ประเด็น กล่าวคือ ประเด็นที่ 1 ภายใต้ลักษณะของความสัมพันธ์เชิงซ้อนของสมาชิกแต่ละคนในชุมชนต่างๆ ของกลุ่มครอบครัวและเครือข่าย เพื่อนบ้าน และชุมชนเดียวกัน โดยสมาชิกหนึ่งคนอาจเป็นสมาชิกได้หลายกลุ่ม ดังนั้น ลักษณะของการให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างกันของสมาชิกจะมากหรือน้อย จะขึ้นอยู่กับความผูกพันใกล้ชิดระหว่างสมาชิกในกลุ่มความสัมพันธ์นั้นๆ ประเด็นที่ 2 การรวมกลุ่มเพื่อการระดมทรัพยากรต่างๆ จะขึ้นอยู่กับ ขนาดของเครือข่ายและพื้นฐานของฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมของสมาชิก ในกลุ่มความสัมพันธ์ต่างๆ ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อพลังในการขับเคลื่อนของทุนทางสังคมมีลักษณะที่มากขึ้น แตกต่างกันไป และนอกจากนี้ยังยึดโยงอยู่กับตัวผู้นำในแต่ละชุมชนอย่างเข้มข้น ดังนั้น ปริมาณความช่วยเหลืออีกส่วนหนึ่งจึงขึ้นอยู่กับศักยภาพและการจัดสรรของตัวผู้นำอีกด้วย และสุดท้ายประเด็นที่ 3 ลักษณะของการให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลของผู้คนที่ไม่เคยรู้จักกัน แต่ภายใต้เงื่อนไขต่างๆ ในช่วงอุทกภัย จึงต้องทำความรู้จักและช่วยเหลือเกื้อกูลต่อกันในลักษณะต่างๆ ทั้งในศูนย์พักพิงและในชุมชนต่างๆ

สำหรับประเด็นที่จำเป็นต้องพิจารณาเพิ่มเติมในส่วนนี้คือ การใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ที่อาจจำกัดอยู่แค่เฉพาะกลุ่ม และในแง่ของความสัมพันธ์กับบทบาทของผู้นำระดับท้องถิ่นที่มีหน้าที่ในการแจกจ่ายของบริจาคหรือจัดสรรทรัพยากรของภาคราชการในภาวะอุทกภัย ว่าส่งผลอย่างไรต่อความสัมพันธ์เชิงอำนาจในระดับท้องถิ่น ซึ่งจะวิเคราะห์ให้เห็นในส่วนต่อไป

5.3 สรุป: ผลของการใช้ทุนทางสังคมในภาวะอุทกภัย

จากเนื้อหาของบทที่ 4 ทั้งหมดที่แสดงให้เห็นว่า ทุนทางสังคมในพื้นที่กรณีศึกษาตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรีไม่ได้ดำรงอยู่ลอยๆ แต่มีความสัมพันธ์เชิงซ้อนกับโครงสร้างอำนาจทางการเมืองในระดับชุมชน ที่มีการแข่งขันระหว่างผู้นำฝ่ายต่างๆ ประกอบกับเนื้อหาในหัวข้อ 5.1 และ

³⁹ สัมภาษณ์ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 4, 16 กรกฎาคม 2555

5.2 ที่แสดงให้เห็นปฏิบัติการของทุนทางสังคมที่สอดแทรกอยู่เกือบในทุกขั้นตอน สามารถทำให้เห็นถึงผลบวก-ผลลบของทุนทางสังคมในภาวะดังกล่าว รวมทั้งความเชื่อมโยงของทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในชุมชนได้ดังนี้

5.3.1 ผลบวก-ผลลบของปฏิบัติการของทุนทางสังคมในภาวะอุทกภัย

ด้วยลักษณะความรุนแรงของอุทกภัยใน 2554 ซึ่งส่งผลให้โครงสร้างการบังคับบัญชาและกลไกของราชการไม่สามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพเช่นในภาวะปกติ ทางออกหนึ่งคือการใช้เครือข่ายความสัมพันธ์หรือทุนทางสังคมในระดับชุมชนในการรับมือกับภาวะเช่นนี้ ในหัวข้อ 5.1 และ 5.2 ผู้วิจัยได้ชี้ให้เห็นถึงภาวะที่ทุนทางสังคมถูกนำมาใช้ในการเป็นช่องทางในการระดม/จัดสรรทรัพยากรทั้งของฝ่ายรัฐและฝ่ายชุมชน เป็นที่มาของข้อมูลข่าวสาร ตลอดจนใช้เป็นตาข่ายทางสังคม (social safety net) รองรับความทุกข์ยากที่ผู้ประสบภัยเผชิญความยากลำบากร่วมกัน ดังจะเห็นได้ในกรณีของชาวบ้านที่ใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ทั้งภายในและภายนอก ในการให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างกัน ซึ่งมากขึ้นไปตามลักษณะความใกล้ชิดในกลุ่มความสัมพันธ์ครอบครัวและเครือญาติ เพื่อนบ้าน และชุมชนเดียวกันตามลำดับ สำหรับกลุ่มความสัมพันธ์ที่ได้รับการสนับสนุนมาจากภายนอก พบว่าไม่ได้มีบทบาทเท่าใดนัก ทั้งนี้ เนื่องจากการที่ชาวบ้านโดยส่วนใหญ่ไม่ได้มีความสนใจต่อการรวมกลุ่มดังกล่าวอย่างแท้จริง แต่การเลือกว่าจะเข้าหรือไม่เข้าร่วมเป็นสมาชิกนั้นขึ้นอยู่กับผลประโยชน์เป็นสำคัญ ทำให้สมาชิกที่เข้าร่วมไม่ได้เกิดความตระหนักถึงภาระหน้าที่ที่แต่ละคนพึงมีต่อกลุ่มของตน ในการที่มุ่งมั่นที่จะเข้าไปช่วย/ร่วมกิจกรรมต่างๆ ของกลุ่ม ที่จะทำให้เกิดการเอื้อประโยชน์ และความไว้วางใจต่อกัน ซึ่งอาจจะช่วยทำให้เกิดการยึดโยงระหว่างสมาชิกในเครือข่ายอีกรูปแบบหนึ่งได้

ในขณะที่ผู้นำในระดับท้องถิ่นก็มีการใช้ความสัมพันธ์ทั้งในแบบทางการและส่วนตัวในการติดต่อกับหน่วยงานในภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาชน รวมถึงกับผู้มีอิทธิพลหรือสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร (ส.ส.) ในพื้นที่ ในการจัดหาทรัพยากรต่างๆ ที่จำเป็นต่อการดำเนินการให้ความช่วยเหลือเช่นกัน ดังนั้นปฏิบัติการของทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในช่วงนี้ ในด้านหนึ่ง จึงเป็นอีกช่องทางหนึ่งที่สำคัญที่สามารถช่วยบรรเทาความทุกข์ยากของผู้คนได้ นอกจากนี้ยังพบว่าภายใต้เงื่อนไขต่างๆ ในช่วงอุทกภัย ยังช่วยทำให้ความสัมพันธ์ของผู้คนที่รู้จักกันมาก่อนแนบแน่นขึ้น และยังทำให้ผู้คนที่ไม่เคยรู้จักกันมาก่อนได้เข้ามามีปฏิสัมพันธ์และให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างกัน ซึ่งนำไปสู่การสังสมทุนทางสังคมในรูปแบบใหม่อีกก็เป็นได้ ซึ่งลักษณะดังกล่าวจะเห็นได้ในศูนย์พักพิงและในชุมชนต่างๆ นั่นเอง

อย่างไรก็ดี การมี/การใช้ทุนทางสังคมของชาวบ้านก็ไม่ได้มีผลบวกเสียทั้งหมด โดยเฉพาะเมื่อลักษณะความสัมพันธ์ภายในพื้นที่กรณีศึกษา มักจะจำกัดอยู่เฉพาะชุมชนเท่านั้น และเมื่อทุนทางสังคมของแต่ละคน/ชุมชนมีไม่เท่ากัน เนื่องจากขนาดของเครือข่ายและพื้นฐานของฐานะทาง

เศรษฐกิจ-สังคมของสมาชิกในชุมชนต่างๆ แตกต่างกัน จึงส่งผลต่อพลังในการขับเคลื่อนของทุนทางสังคมมีลักษณะที่มากขึ้นแตกต่างกัน ในการระดมทรัพยากรความช่วยเหลือต่างๆ รวมถึงความเชื่อมโยงกับผู้นำที่มักจะนำทรัพยากรมาจัดสรรให้ผู้คนในเครือข่ายของตนเองเป็นสำคัญ ทั้งที่เป็นทรัพยากรที่ได้รับจากราชการและทรัพยากรที่ได้รับบริจาค จึงอาจทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำในการช่วยเหลือระหว่างกลุ่ม เช่นในกรณีของถุงยังชีพที่ชาวบ้านในชุมชนหรือหมู่บ้านต่างๆ ในตำบลบางสีทองที่ได้รับไม่เท่ากัน อันนำมาสู่ปัญหาความขัดแย้ง-การแบ่งขั้ว อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงการลดลงของความไว้วางใจระหว่างฝ่าย ดังจะเห็นได้ในกรณีของกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และสมาชิกองค์การบริหารตำบลส่วนหนึ่งได้ออกมาตั้งโต๊ะบริจาคทรัพยากรเพื่อนำมาช่วยเหลือชาวบ้าน นอกเหนือจากที่เป็นการดำเนินงานของนายกองค์การบริหารส่วนตำบล ซึ่งเป็นอีกมิติที่สำคัญของทุนทางสังคมและในอีกด้านหนึ่งยังสะท้อนให้เห็นลักษณะความเชื่อมโยงของทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ดังที่จะกล่าวถึงในหัวข้อถัดไป

5.3.2 ความเชื่อมโยงของทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในชุมชน

ด้วยลักษณะความสัมพันธ์ภายในชุมชนที่จำกัดอยู่เฉพาะชุมชนของตนเอง ไม่ค่อยการติดต่อระหว่างชุมชนซึ่งเป็นมาตั้งแต่ในอดีตจนกระทั่งถึงในปัจจุบัน ทำให้ความร่วมมือและการติดต่อกันที่เกิดขึ้นเป็นเรื่องเฉพาะปัจเจกบุคคล กลุ่มตัวแทนที่เป็นผู้นำชุมชน จึงกลายเป็นกลไกสำคัญในการประสาน/เชื่อมโยงระหว่างชุมชน ซึ่งรวมไปถึงการเป็นกลไกในการจัดสรรทรัพยากรในภาวะยากลำบากด้วย ในสภาวะอุทกภัยซึ่งชาวบ้านแต่ละชุมชนมีศักยภาพการระดมทรัพยากรไม่เท่ากัน ประกอบกับความช่วยเหลือจากผู้นำซึ่งมักจำกัดอยู่ในขอบเขตพื้นที่ของชุมชนตนเอง โดยเฉพาะกลุ่มที่เป็นฐานเสียงของตนเองมากกว่าเป็นสำคัญ เนื่องจากต้องตอบสนองความคาดหวังของสมาชิกในเครือข่ายความสัมพันธ์ที่ได้เคยให้ความไว้วางใจ ให้เข้ามาบริหารท้องถิ่นหรือเป็นตัวแทน ผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนและต่อรองผลประโยชน์ระหว่างกัน อันเป็นต้นทุน/ราคาที่ผู้นำต้องจ่าย ไม่ว่าจะจ่ายจากทรัพยากรของตน หรือทรัพยากรสาธารณะ เพื่อรักษาและกระชับความสัมพันธ์ในเครือข่ายทั้งในแนวราบและแนวตั้งหรือระบบอุปถัมภ์ เพื่อการรักษาฐานอำนาจในอนาคต ไม่เพียงแต่ตอกย้ำหรือผลิตซ้ำโครงสร้างอำนาจที่มีอยู่เดิม แต่ยังมีแนวโน้มที่สร้างเงื่อนไขซ้ำเติมความเหลื่อมล้ำทางสังคม-เศรษฐกิจ และส่งผลกระทบต่อผู้คนอยู่นอกเครือข่ายมากกว่า ซึ่งอาจนำสู่ความขัดแย้งได้ในอนาคต

อย่างไรก็ดี ภายใต้กระบวนการสร้างและรักษาเครือข่ายของผู้นำแต่ละคนในช่วงภาวะอุทกภัย ซึ่งเป็นการผลิตซ้ำโครงสร้างอำนาจเพื่อรักษาหรือพัฒนาตำแหน่ง โดยอาศัยทั้งทรัพยากรของตน ของราชการ และที่ได้รับบริจาค โดยจะมีจัดสรรความช่วยเหลือต่างๆ ไปยังฐานเสียงของตนเป็นสำคัญ จะสะท้อนให้เห็นลักษณะของความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำกับเครือข่าย ซึ่งเป็น

ความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์ที่เกิดขึ้น จากการที่สมาชิกในสังคมเข้าถึงทรัพยากรและอื่นๆ ได้ไม่เท่าเทียมกัน คนที่เข้าถึงได้ยากกว่าซึ่งก็คือสมาชิกในเครือข่าย จึงต้องสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ขึ้นกับคนที่เข้าถึงได้ง่ายกว่าซึ่งก็คือผู้นำ เพื่อให้สามารถเข้าถึงทรัพยากรและอื่นๆ ในขณะเดียวกันผู้นำก็ต้องการให้ตัวแทนและสมาชิกในเครือข่ายสนับสนุนตนในอนาคตนั้น

เมื่อพิจารณาให้ลึกลงไป การที่ผู้นำก็ต้องการให้ตัวแทนและสมาชิกในเครือข่ายสนับสนุนตน เช่นเดียวกับที่สมาชิกต้องการให้ผู้นำช่วยเหลือโดยเฉพาะในช่วงภาวะอุทกภัย บนความสัมพันธ์เชิงแลกเปลี่ยนแบบนี้ ในอีกด้านหนึ่งก็สะท้อนให้เห็นว่า หากผู้นำไม่สามารถให้ความช่วยเหลือแก่สมาชิกในเครือข่ายได้ตามที่สมาชิกคาดหวัง ดังจะเห็นได้ในในกรณีของพระราชทานระหว่างหมู่ 4 และหมู่ที่ 5 ซึ่งอาจทำให้ผู้นำสูญเสียเครือข่ายและตำแหน่งของตนในการเลือกตั้งครั้งต่อไปได้เช่นกัน โดยเฉพาะเมื่อในพื้นที่ไม่ได้มีผู้นำหรือคนที่ชาวบ้านจะพึ่งพิงได้ไม่ได้มีแค่เพียงคนเดียวเท่านั้น ซึ่งจะมีผลต่อเนื่องและสะท้อนให้เห็นได้อย่างเด่นชัดในช่วงหลังประสบอุทกภัย

ดังนั้น แม้ส่วนใหญ่ผู้นำจะเป็นผู้ได้เปรียบสมาชิกในเครือข่าย แต่ก็พบว่าสมาชิกในเครือข่ายก็มีทางเลือกในการสร้างเงื่อนไขการต่อรองในลักษณะต่างๆ ซึ่งช่วยให้สามารถปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์ได้เช่นกัน ในการที่จะเข้าไปสังกัดเครือข่ายของผู้นำคนใหม่ที่ให้ความช่วยเหลือกับตนในช่วงอุทกภัยนั่นเอง ในลักษณะนี้ผู้นำจะไม่ได้เป็นผู้ที่มีส่วนได้เปรียบเนื่องจากมีฐานของการต่อรองสูงกว่าเสมอไปเท่านั้น

บทที่ 6

สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

สำหรับในบทนี้ การนำเสนอเนื้อหาจะอิงตามวัตถุประสงค์การวิจัย คือ 1) ทูทางสังคม และการนำทุนทางสังคมมาใช้ในระดับชุมชน/ระดับท้องถิ่น 2) ผลกระทบทั้งในด้านดีและลบ รวมถึงความเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในระดับชุมชน/ระดับท้องถิ่น และ 3) ข้อเสนอแนะแนวทางการป้องกันหรือบรรเทาปัญหาที่เกิดจากผลกระทบ และความเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจของทุนทางสังคม

โดยจะแบ่งการนำเสนอออกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนที่หนึ่ง จะเป็นการสรุปผลการศึกษาราย ประเด็นถัดมาในส่วนที่สอง จะเป็นการอภิปรายผลการศึกษาราย ประเด็น และส่วนสุดท้าย จะเป็นการ นำเสนอข้อเสนอแนะ โดยในแต่ละส่วนจะมีรายละเอียดดังนี้

6.1 สรุปผลการศึกษาราย

6.1.1 การก่อเกิด/สังสมทุนทางสังคม

จากการศึกษาการมีและการใช้ทุนทางสังคม โดยอาศัยกรณีศึกษาในภาวะอุทกภัย พ.ศ. 2554 ของตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี พบว่า การก่อเกิดและสังสมทุนทางสังคมซึ่งเป็น เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ ภายใต้บรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนตอบระหว่าง กันของชาวบ้านนั้น จะเกิดขึ้นใน 3 รูปแบบ ซึ่งแต่ละแบบก็จะมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงต่อกัน กล่าวคือ

รูปแบบที่ 1 มาจากปัจจัยภายใน ซึ่งจะพบว่า ลักษณะของการก่อเกิดและสังสมทุนทาง สังคม ที่เป็นการยึดโยงและเชื่อมโยงระหว่างกันของชาวบ้านในพื้นที่แห่งนี้ ซึ่งในปัจจุบันแบ่ง ออกเป็น 5 หมู่บ้าน ได้แก่ หมู่ที่ 1 วัดไทร หมู่ที่ 2 วัดบางอ้อยช้าง หมู่ที่ 3 วัดแดงประชาราษฎร์ หมู่ ที่ 4 วัดรวกบางสีทอง และหมู่ที่ 5 บ้านบางสีทอง โดยแต่ละหมู่บ้านก็จะประกอบไปด้วยชุมชน ย่อยๆ อีกหลายชุมชน จะมีรายละเอียดดังนี้

(1) ระดับชุมชน การยึดโยงระหว่างกันของชาวบ้านภายในชุมชนต่างๆ จะมาจากฐาน ของความสัมพันธ์เชิงซ้อนระหว่างกันของ กลุ่มครอบครัวและเครือญาติ กลุ่มเพื่อนบ้าน และกลุ่ม ชุมชนเดียวกัน โดยภายใต้พันธะความสัมพันธ์เชิงซ้อนในกลุ่มความสัมพันธ์ต่างๆ ของแต่ละคนที่มี ความผูกพันใกล้ชิดที่แตกต่างกันออกไปก็จะส่งผลต่อลักษณะของการช่วยเหลือเกื้อกูลที่แตกต่าง กันทั้งการให้ความช่วยเหลือทางวัตถุ บริการ และการให้คำปรึกษาอีกด้วย

อย่างไรก็ดี ในปัจจุบันชุมชนย่อยในหมู่บ้านต่างๆ ประชากรเป็นการผสมผสานกันระหว่างชาวบ้านในชุมชนดั้งเดิมที่อาศัยอยู่มายาวนานกับชุมชนใหม่ในระยะเวลาไม่กี่สิบปีมานี้ ซึ่งส่งผลต่อลักษณะของการก่อเกิดและสั่งสมทุนทางสังคมที่แตกต่างกัน โดยพบว่าการยึดโยงระหว่างกันของชาวบ้านในชุมชนต่างๆ ทั้งเก่าและใหม่ แม้จะมีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน คือ มาจากฐานของความสัมพันธ์เชิงซ้อนระหว่างกันของกลุ่มครอบครัวและเครือญาติ เพื่อนบ้าน และชุมชนเดียวกันก็ตาม แต่ก็จะมีลักษณะแตกต่างกันไป โดยในชุมชนดั้งเดิมลักษณะของความสัมพันธ์ที่สำคัญและโดดเด่น ทั้งในแง่ของขนาดและความผูกพันใกล้ชิด รวมถึงยังเป็นหน่วยสังคมพื้นฐานที่สำคัญของชุมชนดั้งเดิมที่ยึดโยงระหว่างกัน จะเป็นกลุ่มของ “ครอบครัวและเครือญาติ” ในขณะที่ชุมชนใหม่ ลักษณะของความสัมพันธ์ที่สำคัญและโดดเด่น ทั้งในแง่ของขนาดและความผูกพันใกล้ชิด รวมถึงยังเป็นหน่วยสังคมพื้นฐานที่สำคัญของคนในชุมชนจัดสรรต่างๆ นั้น จะเป็นการยึดโยงระหว่างกันของความสัมพันธ์ในกลุ่ม “ชุมชนเดียวกัน” ที่มีการจัดตั้งในรูปแบบอย่างเป็นทางการ (รายละเอียดดังตารางที่ 10)

ตารางที่ 10 แสดงลักษณะการยึดโยงของชาวบ้านในชุมชนดั้งเดิมและชุมชนจัดสรร

		การยึดโยงภายใน		
		ครอบครัวและเครือญาติ	เพื่อนบ้าน	ชุมชนเดียวกัน
ชุมชนดั้งเดิม	ขนาดเครือข่าย	กว้าง	แคบ	กว้าง
	ความใกล้ชิด	สูง	ปานกลาง	ต่ำ
ชุมชนจัดสรร	ขนาดเครือข่าย	แคบ	แคบ	กว้าง
	ความใกล้ชิด	สูง	ปานกลาง	ตามบทบาทและหน้าที่

ที่มา: ประมวลผลจากการศึกษา

และนอกจากขนาดของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวบ้านที่เกิดจากการยึดโยงที่มีความแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชนแล้ว ยังพบว่าฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจของชาวบ้าน ยังมีความแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน ซึ่งจะเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลต่อศักยภาพของทุนทางสังคม

¹ หมายความว่า ชาวบ้านคนหนึ่งอาจเป็นสมาชิกในกลุ่มความสัมพันธ์ต่างๆ ได้มากกว่าหนึ่งกลุ่ม

ที่เป็นพลังในการกระทำต่างๆ ซึ่งลักษณะดังกล่าวจะสะท้อนให้เห็นได้อย่างเด่น ในเรื่องของปฏิบัติการของทุนทางสังคม ศักยภาพและพลังในการขับเคลื่อนในหัวข้อถัดไป

(2) ระดับตำบลและหมู่บ้าน สำหรับการเชื่อมโยงระหว่างชุมชนต่างๆ ในตำบลแห่งนี้นั้น ด้วยชาวบ้านในชุมชนต่างๆ ส่วนใหญ่มักไม่ค่อยมีการติดต่อระหว่างชุมชนต่างๆ เท่าใดนัก โดยมักจะอยู่กันในลักษณะของชุมชนใครชุมชนเสียมากกว่า โดยการติดต่อระหว่างกันระหว่างชุมชนส่วนใหญ่ก็จะดำเนินการผ่านตัวแทนซึ่งเป็นผู้นำ เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน นายกองค้การบริหารส่วนตำบล สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ประธานหมู่บ้าน และประธานชุมชน เป็นต้น ซึ่งอาจจะพูดได้ว่าว่าลักษณะของการเชื่อมโยงของชาวบ้าน ในแต่ละชุมชน แต่ละหมู่บ้านนั้น จะมีผู้ที่เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการเชื่อมโยงชาวบ้านในชุมชนต่างๆ เข้าด้วยกันนั่นเอง

จากที่กล่าวมาในข้างต้น จะเห็นได้ว่า ลักษณะของการก่อรูปและสั่งสมทุนทางสังคมที่มาจากปัจจัยภายในของชาวบ้านในชุมชนต่างๆ ภายใต้บริบทเชิงพื้นที่และการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะจากลักษณะของการก่อตั้งชุมชนที่แตกต่างกันออกไป จะส่งผลต่อการก่อรูปและสั่งสมทุนทางสังคมของชาวบ้านที่แตกต่างกัน ดังจะเห็นได้จากกรณีที่ในปัจจุบันที่ชาวบ้านในพื้นที่ที่กรณีศึกษาเป็นการผสมผสานกันระหว่างคนดั้งเดิม และที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ใหม่ แม้ลักษณะของความสัมพันธ์ภายในชุมชนจะยึดโยงกันมาจากฐานของความสัมพันธ์เชิงซ้อนระหว่างกันของกลุ่มครอบครัวและเครือญาติ กลุ่มเพื่อนบ้าน และกลุ่มชุมชนเดียวกันเหมือนกัน แต่ก็มีความแตกต่างกันไป ซึ่งลักษณะดังกล่าวจะสอดคล้องกับความคิดของ โรเบิร์ต พัทนัม (Robert Putnam) ที่เขาได้เน้นย้ำไว้ว่า “เส้นทางประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน (path dependence) ของแต่ละสังคมจะส่งผลถึงการสั่งสมทุนทางสังคมที่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ”¹

รูปแบบที่ 2 มาจากปัจจัยภายนอก ซึ่งพบว่า สำหรับการก่อรูปและสั่งสมทุนทางสังคมในรูปแบบ จะเกิดจากการได้รับอิทธิพลหรือการสนับสนุนมาจากภาคส่วนต่างๆ ภายนอกพื้นที่ โดยเฉพาะในส่วนของภาครัฐผ่านการรวมกลุ่มในโครงการต่างๆ เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน กลุ่มพัฒนาสตรี กองทุนพัฒนาบทบาทสตรี กองทุนหมู่บ้าน กองทุน SML กลุ่มอาสาพัฒนาชุมชน กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มเยาวชน กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน (อสม.) กลุ่มอาสาสมัครดูแลผู้สูงอายุ (อผส.) กลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สภาองค์กรชุมชน เป็นต้น ซึ่งพบว่าแม้จะมีความพยายามกระตุ้นให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมอื่นๆ แต่กลับไม่ได้ทำให้สมาชิกที่เข้าร่วมเกิดการตระหนักถึงภาระหน้าที่ที่แต่ละคนพึงมีต่อกลุ่มของตน ในการที่มุ่งมั่นที่จะเข้าไปช่วย/

¹ Robert Putnam, 2004 อ้างถึงใน นิธิ เนื่องจำนงค์, “ทุนทางสังคม ณ จุดสิ้นสุดแห่งประวัติศาสตร์: บทสำรวจจรรยาบรรณทางทฤษฎี,” วารสารวิจัยสังคม ปีที่ 30 ฉบับที่ 1-2/2550: 109

ร่วมกิจกรรมต่างๆ ของกลุ่ม ที่จะทำให้เกิดการเอื้อประโยชน์ และความไว้วางใจต่อกัน ซึ่งอาจจะช่วยทำให้เกิดการยึดโยงระหว่างสมาชิกในเครือข่ายหรือการเชื่อมโยงอีกรูปแบบหนึ่งได้ ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากการที่ชาวบ้าน โดยส่วนใหญ่ไม่ได้มีความสนใจต่อการรวมกลุ่มดังกล่าวอย่างแท้จริง แต่การเลือกว่าจะเข้าหรือไม่เข้าร่วมเป็นสมาชิกล้วนขึ้นอยู่กับผลประโยชน์เป็นสำคัญก็เป็นได้

รูปแบบที่ 3 มาจากแรงผลักดันเพื่อความอยู่รอด ซึ่งจะพบว่า เงื่อนไขของความอยู่รอดในช่วงภาวะอุทกภัย ทำให้ชาวบ้านบางส่วนต้องลุกขึ้นต่อสู้กับอุปสรรคและภัยคุกคาม โดยจะเห็นว่าชาวบ้านมีการให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลและติดต่อกันมากขึ้นเป็นวงกว้าง ทั้งระหว่างผู้คนที่เคยรู้จักและไม่เคยรู้จักกันมาก่อน ดังเช่นในกรณีผู้ประสบภัยในศูนย์พักพิงที่ผู้คนที่ไม่เคยรู้จักต้องทำความรู้จักและช่วยเหลือเกื้อกูลต่อกัน รวมถึงเป็นอาสาสมัครในการทำงานเพื่อส่วนกลางหรือผู้คน และในกรณีของสมาชิกชุมชนต่างๆ มีความตระหนักถึงความเป็นคนชุมชนเดียวกัน ซึ่งมีภาระหน้าที่ในการมีส่วนร่วมกับกิจกรรมป้องกันชุมชนมากขึ้น เพราะหากไม่สามารถป้องกันชุมชนได้ ก็มีความเสี่ยงที่น้ำจะเข้าท่วมที่พักอาศัยของแต่ละคน รวมถึงในงานศึกษาชิ้นอื่นๆ เช่นในงานของงานของ ชยุต อินพรหม (2547) ที่ศึกษาเรื่องทุนทางสังคมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน: กรณีศึกษาสภากาลานวัดตะโหนด ตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง และพบว่า สภากาลานวัด ซึ่งเกิดขึ้นมาจากจิตสำนึกรักบ้านเกิดซึ่งเป็นทุนทางสังคมที่หล่อเลี้ยงความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนให้เกิดการรวมพลังต่อรองเมื่อได้รับผลกระทบจากโครงการของภาครัฐ เกิดการระดมทรัพยากรต่างๆ ทั้งความรู้ เงินทุน แรงงานเข้าด้วยกันเพื่อนำมาพัฒนาชุมชน โดยมีวัดเป็นศูนย์รวมศรัทธาของชุมชน เป็นต้น

แต่ข้อจำกัดของการก่อเกิดและสั่งสมทุนทางสังคมในรูปแบบนี้คืออาจสูญสลายได้หากไม่ได้มีการสานต่อ เมื่ออุปสรรคหรือภัยคุกคามนั้นผ่านไป แต่ถ้าหากได้รับการสานต่อทุนทางสังคมในลักษณะนี้ก็จะมีความยืดหยุ่นและพลังที่สามารถนำมาใช้ได้ เช่นในกรณีของหมู่บ้านมั่นคงซึ่งเป็นชุมชนของผู้มีรายได้น้อยที่เคยอาศัยอยู่บริเวณริมทางรถไฟในตำบลบางกรวยและมีการรวมตัวกันขึ้นเพื่อแก้ปัญหาจากการไล่ที่ของการรถไฟแห่งประเทศไทย เพื่อจัดทำหมู่บ้านมั่นคงและจัดหาที่ดินเพื่อสร้างที่อยู่อาศัยใหม่ ซึ่งในปัจจุบันแม้ว่าสมาชิกในชุมชนจะมีฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมต่ำ แต่การที่สมาชิกยังมีการยึดโยงระหว่างกันที่เหนียวแน่น โดยจะเห็นได้จากสมาชิกรู้จักกันทั้งชุมชน มีการติดต่อกันแบบตัวถึงตัว มีความเห็นอกเห็นใจและไว้วางใจต่อกันสูง ก็ส่งผลให้ทุนทางของชาวหมู่บ้านมั่นคงมีพลังในการขับเคลื่อนสิ่งต่างๆ มากตามไปด้วยนั่นเอง

กล่าวโดยสรุปแล้ว จะเห็นว่าลักษณะของการก่อเกิดและสั่งสมทุนทางสังคมอาจเกิดขึ้นได้หลายลักษณะ แต่ปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่งของการก่อเกิดและสั่งสมทุนทางสังคม คือ ความ

ตระหนักถึงภาระหน้าที่ที่สมาชิกแต่ละคนพึงมีต่อกลุ่มของตน ที่จะเข้าไปช่วยหรือร่วมกิจกรรมต่างๆ ซึ่งจะช่วยให้เกิดการยึดโยง การเอื้อประโยชน์ต่อกัน และความไว้วางใจระหว่างกัน ภายใต้บรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนตอบแทนที่ยึดถือร่วมกัน

6.1.2 ปฏิบัติการของทุนทางสังคม: ศักยภาพและพลังในการขับเคลื่อน

จากหัวข้อที่ 6.1.1 ที่ได้แสดงให้เห็นถึงลักษณะของการก่อเกิดและสังสมทุนทางสังคมของชาวบ้านในพื้นที่กรณีศึกษาไปแล้วนั้น สำหรับในหัวข้อนี้จะเป็นการชี้ให้เห็นปฏิบัติการของทุนทางสังคม ในเหตุการณ์อุทกภัยที่เกิดขึ้นในปี 2554 ซึ่งนับเป็นครั้งรุนแรงที่สุดที่ชาวบ้านในพื้นที่กรณีศึกษาต้องประสบ โดยพบว่านอกจากการได้รับความช่วยเหลือจากภาคส่วนต่างๆ โดยเฉพาะในส่วนของภาครัฐที่ถือเป็นหน่วยงานหลักที่มีหน้าที่ในการป้องกันและให้ความช่วยเหลือที่มีอย่างจำกัดแล้ว ในส่วนของผู้ประสบภัยแต่ละคนก็มีการจัดการตนเองในเบื้องต้น และในระดับชุมชนก็จะมีการรวมกลุ่มเพื่อจัดหาทรัพยากรที่ต้องใช้ในการป้องกันและให้ความช่วยเหลือ โดยมีการใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมจากทั้งภายในและจากภายนอกชุมชน ทั้งในระดับปัจเจกบุคคลและชุมชน บนฐานของความสัมพันธ์เชิงซ้อนของกลุ่มครอบครัวและเครือญาติ กลุ่มเพื่อนบ้าน และกลุ่มชุมชนเดียวกัน ซึ่งนับเป็นกลไกที่สำคัญที่ช่วยให้ผู้ประสบอุทกภัยมีชีวิตรอดอยู่รอดได้ในสภาวะการณ์เช่นนั้น เครือข่ายความสัมพันธ์ดังกล่าวนับเป็นทุนที่สำคัญของชุมชนที่เรียกว่า “ทุนทางสังคม” (social capital) ซึ่งชุมชนสามารถนำมาใช้ได้ทั้งในภาวะปกติ และโดยเฉพาะในช่วงที่ต้องประสบภาวะวิกฤติ แต่อย่างไรก็ดีในอีกด้านหนึ่งก็อาจจะพบว่ามีการใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นไปในลักษณะของการเอื้อประโยชน์ต่อกันระหว่างคนที่เข้าถึงทรัพยากรต่างๆ ได้ยากกว่ากับคนที่เข้าถึงได้ง่ายกว่า รวมถึงในการผลิตซ้ำเชิงอำนาจอีกด้วยเช่นกัน

ดังนั้น เพื่อทำความเข้าใจถึงปฏิบัติการของทุนทางสังคมในสภาวะดังกล่าว ในเบื้องต้นการนำเสนอจึงจะจำแนกออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่หนึ่ง การจัดการของภาครัฐในระดับท้องถิ่น ซึ่งจะเป็นการปูพื้นฐานให้เห็นเงื่อนไขทั้งที่เป็นเงื่อนไขสนับสนุนหรือเป็นข้อจำกัดในปฏิบัติการของทุนทางสังคมเป็นเบื้องต้น และในส่วนถัดมาจะเป็นการชี้ให้เห็นถึงปฏิบัติการการใช้ทุนทางสังคมในส่วนที่สองของชาวบ้านที่ประสบอุทกภัย โดยแต่ละส่วนมีรายละเอียดดังนี้

การจัดการของภาครัฐ

แม้ภาครัฐจะมีการวางแผนรับมือ และเตรียมทรัพยากรไว้รองรับสถานการณ์ล่วงหน้า มีการกำหนดโครงสร้างการบังคับบัญชาที่มีการกำหนดบทบาทและหน้าที่ของหน่วยงานต่างๆ แต่ในสถานการณ์จริงที่มีความสลับซับซ้อนทั้งในด้านพื้นที่และความรุนแรงของสถานการณ์ แม้จะทำให้การปฏิบัติงานของหน่วยงานภาครัฐ ไม่ได้เป็นไปตามโครงสร้างการบังคับบัญชาเสียทั้งหมด แต่

ทำให้เกิดความร่วมมือและการประสานงานระหว่างองค์กรมากกว่าเดิม โดยเฉพาะหน่วยงานและเจ้าหน้าที่ที่อยู่ภายใต้การบริหารราชการส่วนภูมิภาค และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น นอกจากนี้ในสภาวะอุทกภัยที่ทรัพยากรบางส่วนหายากและมีจำนวนจำกัด จะอาศัยเฉพาะทรัพยากรที่ราชการจัดให้ก็ไม่เพียงพอและไม่ทันการณ์ การใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ระดับบุคคลของเจ้าหน้าที่ และผู้นำในชุมชน ก็เป็นแหล่งที่มาที่สำคัญของทรัพยากรที่ใช้ในการบรรเทาความเดือดร้อนในภาวะอุทกภัยของชาวบ้านในตำบลด้วย

ดังจะเห็นได้ในกรณี การประสานขอความร่วมมือไปยังหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งในแบบทางการและการใช้ความสัมพันธ์ส่วนตัวของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทั้งเจ้าหน้าที่ของอำเภอ และตำบล กับภาคส่วนต่างๆ ทั้งในส่วนของภาครัฐ ภาคเอกชน ภาคประชาชน และอื่นๆ โดยเฉพาะในกลุ่มผู้นำระดับท้องถิ่นที่มีความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้มีอิทธิพลหรือนายทุนในท้องถิ่นหรือข้าราชการท้องถิ่น รวมถึงนักการเมืองดังที่กล่าวถึงในบทที่ผ่านมาเป็นอีกช่องทางหนึ่งที่สำคัญในการที่จะดึงเอาทรัพยากรภายนอกเข้ามาใช้นั่นเอง

ในด้านการจัดสรรความช่วยเหลือของผู้นำในระดับท้องถิ่น ภายใต้ฐานทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดที่ภาครัฐได้จัดสรรให้กับผู้นำแต่ละคน โดยมีการจัดระบบหรือทำบัญชีอย่างชัดเจน แต่เมื่อจัดสรรไปแล้วการนำไปกระจายให้ความช่วยเหลือผู้ประสบภัยกลับไม่ได้มีหลักเกณฑ์อย่างชัดเจน และภายใต้บริบทเชิงพื้นที่ซึ่งจะอยู่ในลักษณะชุมชนใดชุมชนมัน รวมถึงบนความคาดหวังของชาวบ้านในชุมชนต่างๆ ต่อผู้นำที่ตนรู้จักมักคุ้น ไว้ใจ และเชื่อใจ จนมอบคะแนนเสียงเพื่อให้เขาเหล่านั้นได้มาเป็นผู้นำ จึงอาจทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรความช่วยเหลือต่างๆ ที่แตกต่างกันระหว่างคนที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดและไม่ใกล้ชิดกับผู้นำแต่ละคน

นอกจากความช่วยเหลือของภาครัฐแล้ว ความช่วยเหลือจากภาคเอกชน ภาคประชาชน และอื่นๆ ที่ได้เข้ามาให้ความช่วยเหลือผู้ประสบภัยเป็นจำนวนมาก ถือได้ว่ามีบทบาทสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ในการให้ความช่วยเหลือประชาชนที่ได้รับผลกระทบ ทั้งในลักษณะของการมอบเงินบริจาค อาหาร และสิ่งของอุปโภคบริโภค รวมถึงการเป็นจิตอาสาในลักษณะต่างๆ แต่ในอีกด้านหนึ่ง การบริหารทรัพยากรเหล่านี้ ยังกลายเป็นจุดอ่อนที่ทำให้ไม่สามารถกระจายทรัพยากรไปถึงผู้ประสบภัยได้อย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะปัญหาที่มาจาก “ความเป็นเจ้าของ” หรือที่มาของสิ่งของบริจาคเหล่านั้น แต่ละฝ่ายต่างรู้สึกว่าเป็นของตนเพราะมาจากเครือข่ายของตนเอง หรือตนเองเป็นคนรับบริจาค ดังนั้น ก่อนจะจัดสรร/กระจายสิ่งของ จะต้องมีการตกลงและความยินยอมจากหลายฝ่ายเพราะเกรงจะทำให้ผิดใจหรือเกิดความขัดแย้งระหว่างกัน และเมื่อผู้นำในพื้นที่บางคน เห็นว่า มีของบริจาคมองอยู่จำนวนมาก แต่ไม่เห็นว่ามี การส่งของบริจาคให้

ผู้ประสบภัย จึงตั้งข้อสังเกตถึงปัญหาการกระจายของหรือทรัพยากรที่ไม่เป็นธรรม ซึ่งไม่สามารถส่งให้ถึงมือชาวบ้านที่เดือดร้อนจริงๆ

ดังนั้น ในการกระจายทรัพยากร/สิ่งของที่ได้รับบริจาคให้ถึงมือผู้ประสบอุทกภัย เครือข่ายความสัมพันธ์ของผู้นำกับชาวบ้านในชุมชน กลายเป็นเป็นกลไกที่สำคัญที่ถูกใช้เป็นช่องทางหลักในการส่งต่อของบริจาค ซึ่งแม้ว่าภาคราชการจะมีหลักเกณฑ์ที่ชัดเจนในการแจกจ่ายทรัพยากรที่ชัดเจนมากเพียงใด แต่ในทางปฏิบัติ เมื่อผู้นำมิได้ให้ความสำคัญทั้งกับการชี้แจงหลักเกณฑ์เหล่านี้กับผู้ประสบอุทกภัย และ/หรือการรายงานผลการแจกจ่ายสิ่งของทั้งในกลุ่มผู้นำ และการรายงานต่อผู้ประสบอุทกภัย ทำให้ถูกตั้งข้อสังเกตถึงการกระจายของบริจาคอย่างไม่เป็นธรรม แม้กระทั่งจากคนในกลุ่มผู้นำด้วยกันเอง ซึ่งลักษณะดังกล่าวอาจนำไปสู่ความขัดแย้ง ดังจะเห็นได้ในกรณีของก้านัน ผู้ใหญ่บ้าน และสมาชิกองค์การบริหารตำบลส่วนหนึ่งได้ออกมาตั้งโต๊ะบริจาคทรัพยากรเพื่อนำมาช่วยเหลือชาวบ้าน นอกเหนือจากที่เป็นการดำเนินงานของนายกองค์การบริหารส่วนตำบล

การจัดจัดการตนเอง

ภายใต้ลักษณะของความสัมพันธ์เชิงซ้อนของสมาชิกแต่ละคนในชุมชนต่างๆ ของกลุ่มครอบครัวและเครือญาติ เพื่อนบ้าน และชุมชนเดียวกัน โดยสมาชิกหนึ่งคนอาจเป็นสมาชิกได้หลายกลุ่ม ดังนั้น จึงจะเห็นว่าปฏิบัติการของทุนทางสังคมซึ่งเป็นลักษณะของการให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างกันของสมาชิกจะมากหรือน้อย จะขึ้นอยู่กับความผูกพันใกล้ชิดระหว่างสมาชิกในกลุ่มความสัมพันธ์นั้นๆ เช่น เป็นพี่เป็นน้องโดยสายเลือด เป็นญาติที่บ้านติดกัน เป็นต้น ซึ่งจะมีความใกล้ชิดกันสูงก็จะเป็นมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นพิเศษและเข้มแข็งในทุกเรื่อง ทั้งเรื่องเล็กๆ น้อยๆ เช่น การแบ่งปันอาหาร การบอกต่อข่าวสาร การให้คำปรึกษา และการฝากบ้าน เป็นต้น ตลอดจนถึงเรื่องที่สำคัญที่เป็นการเฉพาะเจาะจงและจำกัด เช่น การเดินทางที่อาศัยรถยนต์ส่วนตัวที่มีที่นั่งจำกัดจะใช้กันเฉพาะในหมู่ญาติที่มีความสนิทกันเป็นพิเศษเท่านั้น เป็นต้น สำหรับความสัมพันธ์ของกลุ่มเพื่อนบ้านที่อยู่ไม่ไกลกัน และกลุ่มชุมชนเดียวกัน จะมีความใกล้ชิดถัดมาตามลำดับ

นอกจากการช่วยระหว่างกันในระดับปัจเจกบุคคลแล้วภายในกลุ่มความสัมพันธ์ต่างๆ แล้วในระดับชุมชนก็มีการรวมกลุ่มเพื่อการระดมทรัพยากรต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการลงแรง ให้เงิน และให้วัสดุอุปกรณ์ต่างๆ ที่จำเป็น เพื่อนำมาใช้ในการป้องกันและให้ความช่วยเหลือระหว่างกัน ซึ่งสะท้อนให้เห็นปฏิบัติการของทุนทางสังคมในระดับชุมชน เมื่อต้องเผชิญปัญหาอุทกภัยร่วมกัน แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่า ปฏิบัติการของทุนทางสังคมของชาวบ้านในชุมชนต่างๆ จะมีพลังในการขับเคลื่อนที่มากขึ้นน้อยแตกต่างกันไป ทั้งนี้จะขึ้นอยู่กับขนาดของเครือข่ายและพื้นฐานของฐานะทาง

เศรษฐกิจ-สังคมของสมาชิกในกลุ่มความสัมพันธ์ต่างๆ เช่น ด้านฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมของสมาชิกจะเห็นได้อย่างชัดเจนในกรณีชาวบ้านในชุมชนจัดสรรที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมที่สูงกว่า ดูจะมีศักยภาพในการระดมทรัพยากรและ/หรือใช้ประโยชน์จากเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่พวกเขาถืออยู่มากกว่าชาวชุมชนดั้งเดิม และในด้านขนาดเครือข่ายจะเห็นได้อย่างชัดเจนในกรณีชาวบ้านในหมู่บ้านมั่นคง ซึ่งสมาชิกในชุมชนทั้งหมดเป็นผู้รายได้น้อยแต่มีขนาดเครือข่ายทั้งภายในและภายนอกที่กว้างขวางและมีคุณภาพ เป็นต้น และนอกจาก ขนาดของเครือข่ายและพื้นฐานของฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมของสมาชิกในกลุ่มความสัมพันธ์ต่างๆ แล้ว การที่ความสัมพันธ์ชาวบ้านในพื้นที่การศึกษา ยึดโยงอยู่กับตัวผู้นำในแต่ละชุมชนอย่างเข้มข้น ดังนั้น ปริมาณความช่วยเหลืออีกส่วนหนึ่งจึงขึ้นอยู่กับศักยภาพและการจัดสรรของตัวผู้นำอีกปัจจัยหนึ่งด้วย

สำหรับปฏิบัติการของทุนทางสังคมที่มีพื้นฐานมาจากการสนับสนุนจากภายนอก โดยเฉพาะในลักษณะโครงการต่างๆ ของภาครัฐนั้น จะไม่ค่อยมีบทบาทเท่าใดนัก เนื่องจากการรวมกลุ่มดังกล่าวไม่ได้เกิดจากความสนใจอย่างแท้จริง แต่ขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ที่จะได้รับ ทำให้สมาชิกในกลุ่มไม่ได้ตระหนักถึงภาระหน้าที่ที่จะเข้าร่วมกิจกรรมของกลุ่ม อันจะนำไปสู่การสั่งสมและก่อเกิดทุนทางสังคมอีกในลักษณะหนึ่งได้นั่นเอง อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า ภายใต้สภาวะเงื่อนไขต่างๆ ในช่วงอุทกภัย ผู้ประสบภัยจะมีลักษณะของการให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลของผู้คนที่เคยและไม่เคยรู้จักกันในลักษณะต่างๆ ซึ่งอาจนำไปสู่การก่อเกิดและสั่งสมทุนทางสังคมในอีกลักษณะหนึ่งได้ ดังจะเห็นได้อย่างชัดเจนในศูนย์พักพิงและในชุมชนต่างๆ (ดังที่กล่าวถึงในหัวข้อที่ผ่านมา)

จากที่กล่าวมาในข้างต้นถึงลักษณะของการจัดการของภาครัฐ และการจัดการตนเองของชาวบ้าน จะเห็นได้ว่า ในภาวะอุทกภัยปฏิบัติการของทุนทางสังคมซึ่งเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม บนบรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนที่มีต่อกันของชาวบ้านในพื้นที่การศึกษา ถือเป็นช่องทางที่สำคัญที่ถูกนำมาใช้ในการระดม/จัดสรรทรัพยากร ข้อมูลข่าวสาร รวมถึงใช้เป็นตาข่ายทางสังคม (social safety net) เช่นในกรณีของชาวบ้านที่ใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ทั้งภายในและภายนอก ในการให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างกัน ซึ่งมากขึ้นไปตามลักษณะความผูกพันใกล้ชิดในกลุ่มความสัมพันธ์ครอบครัวและเครือญาติ เพื่อนบ้าน และชุมชนเดียวกันตามลำดับ ในขณะที่ผู้นำในระดับท้องถิ่นก็มีการใช้ความสัมพันธ์ทั้งในแบบทางการและส่วนตัวในการติดต่อกับภาคส่วนต่างๆ รวมถึงกับผู้มีอิทธิพลหรือสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร (ส.ส.) เพื่อจัดหาทรัพยากรต่างๆ

นอกจากนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าการระดมทรัพยากรของชุมชนต่างๆ ในภาวะอุทกภัย ได้สะท้อนให้เห็นว่า ขนาดของเครือข่ายและพื้นฐานของฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมของสมาชิกในชุมชน จะส่งผลต่อพลังในการขับเคลื่อนของทุนทางสังคมที่มากน้อยแตกต่างกันออกไป ดังจะเห็นความสัมพันธ์ระหว่างฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมของสมาชิกกับพลังในการขับเคลื่อนของทุนทางสังคมได้ในกรณีของชุมชนดั้งเดิมเปรียบเทียบกับชุมชนจัดสรร ที่สมาชิกมีฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมที่แตกต่างกัน ได้กลายเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่กำหนดศักยภาพของทุนทางสังคม โดยชาวบ้านในชุมชนจัดสรรที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมที่สูงกว่า ดูจะมีศักยภาพในการระดมทรัพยากรและ/หรือใช้ประโยชน์จากเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่พวกเขาถืออยู่มากกว่าชาวชุมชนดั้งเดิม และจะเห็นความสัมพันธ์ระหว่างขนาดเครือข่ายของสมาชิกกับพลังในการขับเคลื่อนของทุนทางสังคมได้ในกรณีของชาวบ้านในหมู่บ้านมั่นคง ที่แม้ว่าสมาชิกในชุมชนจะมีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมที่ไม่สูง แต่การที่ชุมชนมีเครือข่ายภายในที่เข้มแข็ง และยังมีเครือข่ายกับภายนอกที่กว้างขวาง ก็ส่งผลให้ชาวหมู่บ้านมั่นคงสามารถอาศัยทุนทางสังคมทั้งภายในและภายนอกในการระดมทรัพยากรต่างๆ ทั้งในลักษณะของการร้องขอและการเข้ามาให้ความช่วยเหลือเองในภาวะอุทกภัยของเครือข่ายได้ เช่น การเข้ามาให้ความช่วยเหลือของเครือข่ายกลุ่มหมู่บ้านมั่นคงแห่งอื่นๆ และสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.)² เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมซึ่งเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม บนบรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนที่มีต่อกัน จะเป็นช่องทางที่สำคัญที่สามารถนำมาใช้ได้ โดยเฉพาะในยามวิกฤติ แต่ศักยภาพและพลังของทุนทางสังคมจะมากหรือน้อย ก็จะขึ้นอยู่กับขนาดของเครือข่ายและทุนต่างๆ ซึ่งแม้เป็นที่แน่นอนและเห็นได้อย่างชัดเจนว่าหากสมาชิกในกลุ่มต่างๆ เป็นผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมสูง ทุนทางสังคมของกลุ่มนั้นๆ ย่อมมีพลังมาก แต่สำหรับกลุ่มที่สมาชิกเป็นผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมต่ำ ก็เชื่อว่าพลังของทุนทางสังคมของเขาเหล่านั้น จะต้องน้อยตามลงไปด้วย ถ้าหากเขาเหล่านั้นสามารถสร้างหรือมีเครือข่ายที่ใหญ่ก็จะเป็นอีกช่องทางหนึ่งที่จะทำให้ทุนทางสังคมมีพลังในการขับเคลื่อนสิ่งต่างๆ โดยเขาสามารถระดมทุนของเครือข่ายเข้ามาใช้ได้ บนบรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนระหว่างกันนั่นเอง ลักษณะดังกล่าวดูจะสอดคล้องกับสิ่งที่ ปีแอร์ บูดีเยอร์ (Pierre Bourdieu) ได้กล่าวไว้ว่า “เรื่องทุนทางสังคมที่เป็นความสัมพันธ์เชิงเครือข่ายของคนในสังคม ก็จะเป็นพลังในการกระทำต่างๆ ระดับทุนทางสังคมจะมากหรือน้อยนั้น ขึ้นอยู่กับขนาดของเครือข่ายที่คนแต่ละกลุ่มสามารถเชื่อมโยงให้เกิดการขับเคลื่อนได้และขึ้นอยู่กับทุนทาง

² สัมภาษณ์ เลขานุการของหมู่บ้านมั่นคง, 11 สิงหาคม 2555

เศรษฐกิจ ทุนวัฒนธรรม และทุนทางสัญลักษณ์ที่คนคนนั้นจะได้มาด้วยความชอบธรรมจากคนที่ติดต่อด้วย³

โดยเป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่อย้อนกลับมาดูงานศึกษาวิจัยในประเทศไทย ซึ่งพบว่ามีการนำแนวคิดนี้ไปประยุกต์ใช้อย่างกว้างขวาง อาทิ วาทกรรมทุนทางสังคมในภาคประชาสังคม วาทกรรมทุนทางสังคมในภาควิชาการ และทุนทางสังคมในภาคนโยบาย โดยส่วนใหญ่มักจะอิงอยู่กับเรื่องของการพัฒนาในระดับชุมชน โดยการอาศัยทุนทางสังคมซึ่งก็คือเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม และมีรวมเอาทุนต่างๆ เช่น ทุนมนุษย์ ทุนวัฒนธรรม ทุนธรรมชาติ และทุนภูมิปัญญา เป็นต้น เข้ามาร่วมด้วยในฐานะองค์ประกอบหนึ่งของทุนทางสังคม ซึ่งดูเหมือนจะเป็นความพยายามในการขยายขอบเขตหรือมุมมองในเรื่องของทุนต่างๆ ที่จะส่งผลต่อศักยภาพหรือพลังของทุนทางสังคมในบริบทของสังคมไทย นอกเหนือไปจากแนวความคิดของนักคิดในต่างประเทศนั่นเอง เช่นในงานของ กวีพัฒน์ สุขแจ่ม (2547) ที่ศึกษาเรื่องทุนทางสังคมกับการแก้ไขปัญหาเสพติด: กรณีศึกษาบ้านคลองจรเข้ร้อย ตำบลเกาะไร่ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา และพบว่า “ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ทำให้นักอยู่ร่วมกันด้วยความเอื้ออาทรและช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นการส่งเสริมทุนทางสังคมของชุมชน” และในงานของ ประไพ ศิวะลีวิลาส (2549) ที่ศึกษาเรื่องการพัฒนาแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม และพบว่า “รูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม ต้องให้ความสำคัญกับเทคนิควิธีการที่กระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้ เพื่อพัฒนาทุนทางสังคมโดยเน้นที่การมีเวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันของสมาชิกในชุมชน และร่วมค้นหาระบบคุณค่า จิตวิญญาณและภูมิปัญญาเดิมในท้องถิ่นเพื่อนำมาสืบทอดและประยุกต์กับทุนทางสังคมในบริบทปัจจุบัน” และสุดท้ายในงานของ ภาราดา หอมหวล (2551) ที่ศึกษาเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นในฐานะทุนทางสังคม: กรณีศึกษาประเพณีผีมอญตำบลพุดซา อำเภอมะนัง นครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเขาพยายามชี้ให้เห็นว่า “ประเพณีผีมอญเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นในฐานะทุนทางสังคมที่เป็นการรวมญาติพี่น้องทุกคนในชุมชนมาร่วมประกอบพิธีเลี้ยงผีมอญ เป็นการแสดงให้เห็นความผูกพัน ความสัมพันธ์ ความเชื่อมโยงให้เกิดความรัก ความสามัคคี ความมีน้ำใจ เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ซึ่งกันและกัน จึงนับเป็นทุนทางสังคมที่ก่อให้เกิดจากสถาบันครอบครัวและการมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นการสร้างเครือข่ายที่มีศักยภาพในชุมชนเป็นพลังชุมชน

³ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, “วาทกรรมทุนทางสังคม: กระบวนการสร้างแนวคิดและปฏิบัติการในบริบทการพัฒนาของไทย (พ.ศ.2540-2546),” (ปริญญาสังคมวิทยามหาบัณฑิต สาขาสังคมวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547). หน้า 32.

ที่สำคัญ” เป็นต้น แต่อย่างไรก็ดีในอีกด้านหนึ่งก็อาจนำไปสู่ความสับสนว่าอะไรคือทุนทางสังคมก็เป็นได้

6.1.3 ข้อจำกัดของแนวคิด: ผลกระทบในด้านลบและความเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

ผลกระทบในด้านลบ

ข้อมูลจากพื้นที่กรณีศึกษา ได้ชี้ว่าทุนทางสังคมซึ่งเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมบนบรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนที่มีต่อกัน นอกจากจะเป็นช่องทางที่สำคัญช่องทางหนึ่งที่สามารถนำมาใช้ได้โดยเฉพาะในยามวิกฤติ ทั้งในระดับปัจเจกบุคคล กลุ่ม และเครือข่าย กล่าวคือเป็นช่องทางในการระดม/จัดสรรทรัพยากรทั้งของฝ่ายรัฐและฝ่ายชุมชน เป็นที่มาของข้อมูลข่าวสาร เป็นตาข่ายทางสังคม (social safety net) รองรับความทุกข์ยากที่ผู้ประสบภัยเผชิญความยากลำบากร่วมกัน ซึ่งช่วยบรรเทาความทุกข์ยากของผู้คน และเป็นการระงับเครือข่ายความสัมพันธ์ของผู้คนในเครือข่ายแบบแน่นขึ้น ซึ่งจะส่งผลเชื่อมโยงในการกระชับอำนาจของกลุ่มเดิมๆ ที่สามารถระดมทรัพยากรมาจัดสรรให้ผู้คนในเครือข่ายของตนเองมากขึ้นแล้ว

ในอีกด้านหนึ่งการมี/การใช้ทุนทางสังคมก็ไม่ได้มีแต่ผลบวกเสียทั้งหมด จากข้อมูลในพื้นที่และการประมวลข้อสังเกตหรือข้อพิจารณาที่ได้มีนักคิด/ นักวิชาการในต่างประเทศได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับผลในด้านลบของทุนทางสังคมไว้ ได้สะท้อนให้เห็นผลในด้านลบของทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นและสามารถสังเกตเห็นได้อย่างชัดเจน คือ

1. การจำกัดเฉพาะกลุ่ม

1.1 เมื่อทุนทางสังคมของแต่ละคน/ชุมชนมีไม่เท่ากัน การใช้ทุนทางสังคมในภาวะอุทกภัยตอกย้ำถึงโครงสร้างความเหลื่อมล้ำที่มีอยู่แล้วให้ชัดเจนยิ่งขึ้นไปอีก ผ่านการเข้าถึงทรัพยากรและความช่วยเหลือระหว่างกลุ่มคนที่มีทุนมาก-น้อยมีไม่เท่ากัน

1.2 ความเหลื่อมล้ำที่เกิดขึ้นจากการจัดสรร-การเข้าถึงทรัพยากรในสภาวะอุทกภัยระหว่างเครือข่ายของผู้นำที่มีทุนมากกว่า กับเครือข่ายที่มีทุนน้อยกว่าที่ไม่สามารถเข้าถึงทรัพยากรที่หายากในช่วงอุทกภัยได้นำมาสู่ปัญหาความขัดแย้ง-การแบ่งขั้ว การลดลงของความไว้วางใจระหว่างฝ่าย

ซึ่งลักษณะดังกล่าวจะสอดคล้องกับในงานศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคมในหลายๆ ชิ้นก็ได้พูดถึงไว้บ้างเช่นกัน แต่ไม่ได้ยกมาประเด็นสำคัญ เช่นในงานของ กนกรัตน์ กิตติ

วิวัฒน์⁴ ที่เสนอว่า “แม้ว่าการเพิ่มทุนทางสังคมหรือทำให้ชาวบ้านมีความสัมพันธ์ที่แนบแน่นขึ้น แต่ก็อาจเกิดผลกระทบด้านลบต่อองค์กรหรือต่อความสัมพันธ์ของสมาชิกได้เช่นเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นการแบ่งกลุ่มพวกพ้อง หรือความหวาดระแวงระหว่างสมาชิกได้” และในงานของ บั้วพันธ์ พรหมพักพิง⁵ ที่ได้กล่าวถึงปัญหาอันเกิดจากผลในด้านลบของทุนทางสังคมไว้ได้อย่างน่าสนใจ ประการหนึ่งว่า “การสร้าง การผลิตซ้ำและการขยายตัวทุนทางสังคมของกลุ่มที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับใกล้ชิดกับรัฐ อย่างเช่นราชการ พ่อค้าท้องถิ่น เจ้าพ่อ นายทุน ผู้มีอิทธิพล มีขนาดใหญ่กว่าการสะสมทุนทางสังคมของกลุ่มผู้ด้อยโอกาส และมีแนวโน้มที่จะครอบงำกลุ่มผู้ด้อยโอกาส หรือกลุ่มคนยากจนในชนบทเข้าเป็นส่วนหนึ่งด้วย แม้ว่าทุนทางสังคมในกลุ่มเหล่านี้ก็ก่อให้เกิดความร่วมมือและประสิทธิภาพ แต่ทุนทางสังคมในรูปแบบดังกล่าวมิได้มีส่วนในการสนับสนุนให้เกิดการกระจายทรัพยากร ในทางตรงกันข้ามเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมแบบนี้กลับก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำ การกระจุกตัวของทรัพยากรหรือนำไปสู่การผลิตซ้ำความยากจนนั่นเอง” เป็นต้น

2. การไหลเวียนของข้อมูลข่าวสาร

สำหรับลักษณะของการไหลเวียนของข้อมูลข่าวสารในภาวะอุทกภัย ซึ่งนอกจากข้อมูลข่าวสาร ที่ชาวบ้านจะได้รับผ่านจากช่องทางหลัก เช่น วิทยุ หนังสือพิมพ์ โทรทัศน์ เป็นต้น เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่ใกล้ชิดของชาวบ้านในกลุ่มครอบครัว เครือญาติ พรรคพวก เพื่อนฝูง รวมถึงคนในชุมชนเดียวกัน ก็เป็นช่องทางหนึ่งที่สำคัญของชาวบ้านในการพูดคุย แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับเหตุอุทกภัย ตลอดจนความเป็นอยู่ในด้านต่างๆ ซึ่งในบางครั้ง อาจมีความคลาดเคลื่อน และการเปรียบเทียบความช่วยเหลือที่ได้รับ ทั้งระหว่างกันหรือระหว่างชุมชน โดยเฉพาะในการกระจายทรัพยากรสิ่งของที่ได้รับบริจาค เมื่อผู้นำมิได้ให้ความสำคัญทั้งกับการชี้แจงหลักเกณฑ์เหล่านี้กับผู้ประสบอุทกภัย และ/หรือการรายงานผลการแจกจ่ายสิ่งของทั้งในกลุ่มผู้นำ และการรายงานต่อผู้ประสบอุทกภัย ทำให้ถูกตั้งข้อสังเกตถึงการกระจายของบริจาคอย่างไม่เป็นธรรม ดังเช่น ในช่วงกลางเดือนพฤศจิกายนเป็นต้นมา แม้ว่าจะมีสิ่งของจะมีอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ก็ไม่สามารถส่งเครื่องอุปโภคและบริโภคให้กับผู้ประสบภัยได้ หรือบางครั้งสิ่งที่

⁴ กนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์, การจัดการทุนทางสังคมในชุมชนเมือง: ศึกษากรณีเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์บางซื่อพัฒนา, (ปริญญาสังคมวิทยา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สาขาสังคมวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543).

⁵ บั้วพันธ์ พรหมพักพิง, ทุนทางสังคม: มรดกเก่าจะนำเราไปรอดจริงหรือ, (ขอนแก่น : ภาควิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2546) หน้า 18-19.

ส่งออกไปให้ไม่ตรงกับความต้องการของชุมชนหรือผู้ประสบภัย อันเนื่องมาจากปัญหา “ความเป็นเจ้าของ” หรือที่มาของสิ่งของบริจาคเหล่านั้นแต่ละฝ่ายต่างรู้สึกว่าเป็นของบริจาคเหล่านั้นเป็นของตนเอง เพราะมาจากเครือข่ายของตนเอง หรือตนเองเป็นคนรับบริจาค ดังนั้น ก่อนที่จะจัดสรร/กระจายสิ่งของ จะต้องมีการตกลงและความยินยอมจากหลายฝ่ายเพราะเกรงจะทำให้ผิดใจหรือเกิดความขัดแย้งระหว่างกัน และเมื่อผู้นำหรือชาวบ้านในพื้นที่บางคน เห็นว่ามีของบริจาคมองอยู่จำนวนมาก แต่ไม่เห็นว่ามีการส่งของบริจาคให้ผู้ประสบภัย จึงตั้งข้อสังเกตถึงปัญหาการกระจายของหรือทรัพยากรที่ไม่เป็นธรรม ซึ่งไม่สามารถส่งให้ถึงมือชาวบ้านที่เดือดร้อนจริงๆ เป็นต้น

ดังนั้น จึงจะเห็นได้ว่าผลอันเกิดจากปฏิบัติการของทุนทางสังคม นอกจากผลในด้านบวกที่จะพลังช่วยเหลือต่างตอบแทนระหว่างกันแล้ว ในอีกด้านหนึ่งก็อาจส่งผลให้เกิดการกระจายผลประโยชน์หรือความช่วยเหลือระหว่างกันเฉพาะกลุ่ม หรือการไหลเวียนของข้อมูลข่าว ซึ่งเป็นประเด็นสำคัญที่ควรคำนึงถึงสำหรับการนำแนวคิดทุนทางสังคมไปประยุกต์ใช้งานในอนาคต

สำหรับในประเด็นของผลลบในด้านอื่น เช่น การทำให้บรรทัดฐานของตนเองหรือของกลุ่มอยู่ในระดับต่ำลง โดยเฉพาะในกลุ่มคนในสังคมหนึ่งอาจทำให้คนอื่นกลุ่มต้องปฏิบัติตามบรรทัดฐานของตัวเอง หรือ การยอมรับเฉพาะแต่คนที่เชื่อฟังกฎเกณฑ์ที่เข้มงวดและไม่ยืดหยุ่นเท่านั้น โดยการพยายามทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในกฎเกณฑ์ที่บางครั้งเป็นผลดีต่อสังคมโดยรวม อาจจะถูกพิพากษาขับออกจากชุมชนความสัมพันธ์ทันที หรือ การมีเครือข่ายหรือความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดและแข็งแกร่งเกินไปที่ถือเป็นทุนทางสังคมที่เข้มแข็งอาจทำให้เกิดความเข้มงวดต่อเสรีภาพส่วนบุคคล รวมถึงทุนทางสังคมในกลุ่มความสัมพันธ์บางรูปแบบที่มีองค์กรที่มีรูปแบบที่ชัดเจนโดยเฉพาะที่มีเป้าประสงค์ในด้านการก่ออาชญากรรมหรือในเชิงต่อต้านสังคม แม้จะให้ผลประโยชน์หลายอย่าง แต่การอยู่ในกลุ่มดังกล่าว มีทั้งแรงกดดันและวัฒนธรรมหลายๆ อย่างที่จุดดิ่งให้ลงสู่ห้วงแห่งความเลวร้าย เป็นต้น ซึ่งแม้ลักษณะดังกล่าวจะไม่ปรากฏอย่างเด่นชัดในงานศึกษาวิจัยชิ้นนี้ แต่ก็ควรนำไปพิจารณาเพิ่มเติมเมื่อมีการนำแนวคิดนี้ไปประยุกต์ใช้ด้วยเช่นกัน

ความเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

สำหรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในการศึกษาคั้งนี้ ที่มุ่งเน้นทำความเข้าใจกับความหมายของอำนาจ จากแง่มุมของความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งถือเป็นสภาวะหรือเงื่อนไขที่กำหนดความสัมพันธ์ทางสังคมของการมีอำนาจที่แตกต่างกันไป รวมถึงการครอบครองทุนต่างๆ โดยเฉพาะทุนทางเศรษฐกิจ ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นลักษณะของความเชื่อมโยงกับทุนทางสังคมซึ่งเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ในแนวราบ ภายใต้บรรทัดฐานของการแลกเปลี่ยนตอบแทนระหว่างกันตามแนวทางของแนวคิดทุนทางสังคมกระแสหลัก โดยจะอาศัยการอธิบายจากโครงสร้าง

ความสัมพันธ์ทางการเมืองในระดับท้องถิ่น ของผู้นำซึ่งเป็นตัวแทนในระดับท้องถิ่น ที่ถือเป็นผู้ที่มีเครือข่ายที่กว้างขวางและเป็นจุดรวมของความสัมพันธ์ทั้งในและนอกชุมชน ที่มีส่วนสำคัญต่อชุมชนและการเปลี่ยนแปลง

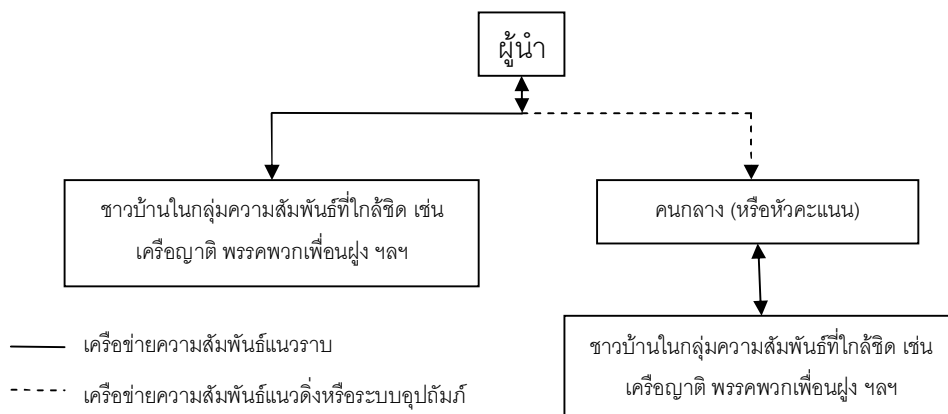
ทั้งนี้เนื่องจากการที่ผู้นำแต่ละคนสามารถผนวกเอาความสัมพันธ์แบบต่างๆ ที่มีอยู่อย่างกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปไว้ได้ และในปัจจุบันอำนาจของรัฐก็มีเพิ่มขึ้นทุกวันเพราะสามารถผนวกเอาบรรดาความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบต่างๆ ในสังคมเอาไว้ได้ จึงทำให้กลายเป็นแหล่งที่มีอำนาจมากกว่าแหล่งอื่น แม้ว่าโดยทั่วไปแล้วในสังคมจะไม่ได้มีแหล่งอำนาจหลักเพียงแหล่งเดียวแต่จะมีกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปก็ตาม รวมถึงภายใต้บริบทเชิงพื้นที่ที่ชาวบ้านแต่ละคนแม้จะมีความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมากในหลายรูปแบบ แต่ก็มักจะจำกัดอยู่ในชุมชนเดียวกันเป็นส่วนใหญ่

ดังนั้น ถ้าหากมองกระบวนการหรือกลไกของก้าวสู่ความเป็นผู้นำระดับท้องถิ่น โดยอาศัยการพิจารณาจาก 1) ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำที่เป็นผู้ให้และสมาชิกในเครือข่ายที่ผู้รับ 2) ฐานทรัพยากรของผู้นำและเครือข่าย และ 3) กลไกของการแลกเปลี่ยนตอบแทนระหว่างกัน พบว่า

(1) **ระดับชุมชนและหมู่บ้าน** ด้วยประชากรมีจำนวนไม่มากและพื้นที่มีขนาดไม่ใหญ่มาก การเลือกตัวแทน จึงเป็นการอาศัยความสัมพันธ์ในแนวราบของกลุ่มครอบครัว เครือญาติ พรรคพวกเพื่อนฝูง โดยถือเป็นเรื่องของการแสดงความมีน้ำใจ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และให้ความไว้วางใจ ระหว่างกันของผู้นำกับสมาชิกในเครือข่ายให้เข้ามาบริหารท้องถิ่น โดยมีการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์เล็กน้อย เช่น การให้สิทธิพิเศษ การบอกข่าวสารจากทางราชการ เป็นต้น ทั้งนี้อาจเนื่องจากด้วยตัวแทนในระดับหมู่บ้านมีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมไม่แตกต่างกับสมาชิกคนอื่น ๆ มากนัก

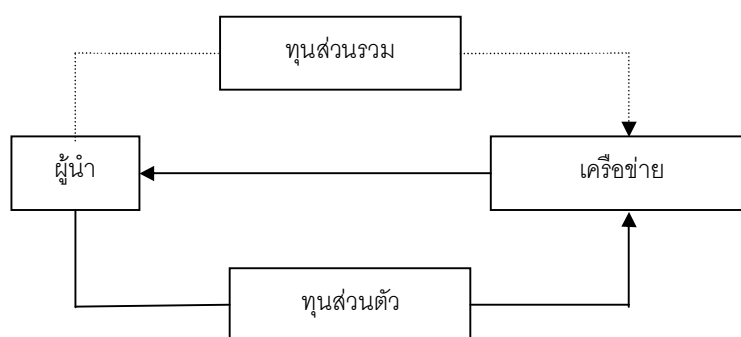
(2) **ระดับตำบล** ด้วยประชากรมีจำนวนมากและพื้นที่มีขนาดใหญ่ ในการเลือกตัวแทน นอกจากผู้นำจะอาศัยระบบเครือญาติ พรรคพวกเพื่อนฝูง และคนในชุมชนเดียวกัน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในแนวราบแล้ว ผู้นำยังต้องอาศัยฐานเสียงจากคนกลาง (หรือหัวคะแนน) ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในแนวตั้งหรือระบบอุปถัมภ์อีกด้วย และส่วนใหญ่คนกลางก็มักเป็นผู้นำในระดับหมู่บ้านและจะเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ได้รับการคัดเลือก สำหรับกลไกของการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ต่างตอบแทนระหว่างกันนั้น ด้วยการคัดเลือกมีการแข่งขันกันสูง ดังนั้น จึงมักพบว่าตัวแทนจะมีสถานภาพทางสังคมและเศรษฐกิจสูง ซึ่งจะมีการใช้อิทธิพลหรือทรัพยากรของตนในการช่วยปกป้องคุ้มครองหรือให้ผลประโยชน์แก่คนกลางและเครือข่าย โดยคนกลางและเครือข่ายก็จะต้องตอบแทนด้วยการให้การสนับสนุนและให้ความช่วยเหลือ ซึ่งการเลือกตัวแทนในระดับนี้ ยัง

ส่งผลให้ในปัจจุบันโครงสร้างทางการเมืองของพื้นที่กรณีศึกษา แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มนายกองค์การบริหารส่วนตำบลที่มีนายกองค์การบริหารส่วนตำบลและชั่วคราวเข้ามาอีกด้วย

แผนภาพที่ 7 แสดงลักษณะเครือข่ายความสัมพันธ์ของผู้นำกับฐานเสียง

จะเห็นได้ว่า การเป็นตัวแทนจำเป็นต้องอาศัยเครือข่ายทั้งความสัมพันธ์แนวราบและแนวตั้งหรือเชิงอุปถัมภ์ (ดังแผนภาพที่ 8) ซึ่งจะมีจะมีการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ตอบแทนระหว่างกันของตัวแทนกับเครือข่าย ซึ่งเป็นกระบวนการสร้างและรักษาเครือข่าย ที่ต้องแสดงออกอย่างสม่ำเสมอและมีค่าใช้จ่าย ดังนั้นทุนต่างๆ โดยเฉพาะทุนทางเศรษฐกิจ จึงเป็นอีกปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่ง ที่ตัวแทนต้องใช้ทั้งจากทรัพย์สินส่วนตัวหรือแม้กระทั่งของส่วนรวม (ดังแผนภาพที่ 9)

แผนภาพที่ 8 แสดงกลไกการสร้างหรือรักษาเครือข่ายความสัมพันธ์ของผู้นำ

นอกจากนี้ การก้าวเข้ามาสู่การเป็นตัวแทนในระดับท้องถิ่นก็จะเป็นช่องทางหนึ่งในการเพิ่มฐานทรัพยากรของตัวแทนเหล่านั้นให้มากขึ้นอีกด้วย โดยเฉพาะจากทรัพยากรต่างๆ ที่ได้มา

ตามตำแหน่งที่ได้รับ ซึ่งจะถูกนำมาใช้ในการพยายามรักษาและพัฒนาตำแหน่งของตนจะส่งผลต่อการผลิตซ้ำเชิงอำนาจ โดยการสร้างความแตกต่างระหว่างกลุ่มของตนและไม่ใช้กลุ่มของตนอีกด้วย

แต่อย่างไรก็ดี ภายใต้ลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าว ระหว่างตัวแทนกับเครือข่ายนั้น แม้ในบางครั้งจะแสดงให้เห็นถึงลักษณะของการครอบงำ จากลักษณะของการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ตอบแทนระหว่างกันเพื่อสร้างความสัมพันธ์ในระยะยาว ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์ที่เกิดขึ้นจากการที่สมาชิกในสังคมเข้าถึงทรัพยากรและอื่นๆ ได้ไม่เท่าเทียมกัน คนที่เข้าถึงได้ยากกว่าซึ่งก็คือสมาชิกในเครือข่าย จึงต้องสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ขึ้นกับคนที่เข้าถึงได้ง่ายกว่าซึ่งก็คือผู้นำ เพื่อให้สามารถเข้าถึงทรัพยากรต่างๆ และในขณะเดียวกันผู้นำก็ต้องการให้ตัวแทนและสมาชิกในเครือข่ายสนับสนุนตน แม้ว่าความสัมพันธ์นี้จึงเป็นการแลกเปลี่ยนกันที่ส่วนใหญ่นำจะเป็นผู้ได้เปรียบตัวแทนและสมาชิกในเครือข่าย แต่ในบางครั้งก็พบว่าตัวแทนและสมาชิกในเครือข่ายก็มีการสร้างเงื่อนไขการต่อรองในลักษณะต่างๆ ระหว่างกัน ซึ่งช่วยให้ในบางครั้งสามารถปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์ได้บ้างเช่นกัน ในลักษณะที่ผู้นำจะไม่ได้เป็นผู้ที่มีส่วนได้เปรียบเนื่องจากมีฐานของการต่อรองสูงกว่าสมาชิกในเครือข่ายเสมอไปเท่านั้น

ดังจะเห็นได้ในภาวะอุทกภัย การที่ผู้นำให้ความช่วยเหลือแก่สมาชิกในเครือข่าย ก็ด้วยหวังว่าสมาชิกในเครือข่ายสนับสนุนตนในอนาคต เช่นเดียวกับที่สมาชิกต้องการให้ผู้นำช่วยเหลือ และถ้าหากผู้นำไม่สามารถให้ความช่วยเหลือแก่สมาชิกในเครือข่ายได้ตามที่สมาชิกคาดหวัง ก็อาจทำให้ผู้นำสูญเสียเครือข่ายและตำแหน่งของตนในการเลือกตั้งครั้งต่อไปได้ด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะเมื่อในพื้นที่ไม่ได้มีผู้นำหรือคนที่ชาวบ้านจะพึ่งพิงได้ไม่ได้มีแค่เพียงคนเดียว ซึ่งชาวบ้านอาจจะเข้าไปสังกัดเครือข่ายของผู้นำคนใหม่ ที่ให้ความช่วยเหลือกับตนในช่วงอุทกภัยนั่นเอง ซึ่งจะมีผลต่อเนื่องและสะท้อนให้เห็นได้อย่างเด่นชัดในช่วงหลังประสบอุทกภัย ในลักษณะนี้ผู้นำจะไม่ได้เป็นผู้ที่มีส่วนได้เปรียบเนื่องจากมีฐานของการต่อรองสูงกว่าเสมอไปเท่านั้น

ดังนั้น ภายใต้กระบวนการสร้างและรักษาผลิตซ้ำเชิงอำนาจของผู้นำแต่ละคนทั้งในช่วงปกติและในช่วงภาวะอุทกภัยนั้น แม้จะมีลักษณะของการครอบงำ แต่การเข้าเป็นพรรคพวกของผู้อุปถัมภ์ไม่ใช่การบีบบังคับโดยสิ้นเชิงไม่ใช่ผลของทางเลือกที่มีจำกัดการที่ระบบความสัมพันธ์แบบผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์จะตกอยู่ ณ จุดใดจุดหนึ่งของความต่อเนื่อง (continuum) เช่น ถ้าผู้รับอุปถัมภ์มีสินค้าหรือการบริการที่มีค่ายิ่งที่จะตอบแทน หรือถ้าเขาสามารถเลือกผู้อุปถัมภ์ที่

แข่งขันกันอยู่ได้ หรือถ้าเขามีอำนาจ หรือเขาสามารถจัดการเรื่องราวต่างๆ ได้โดยไม่ต้องพึ่งผู้อุปถัมภ์ กรณีเหล่านี้สภาพสมดุลจะเกิดขึ้นเกือบเท่ากัน⁶

กล่าวโดยสรุปแล้วจะเห็นว่า ในการเลือกตั้งตัวแทนระดับท้องถิ่นนั้น ทูตทางสังคมที่เป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมในกลุ่มเครือญาติ พรรคพวกเพื่อนฝูง และความเป็นคนชุมชนเดียวกัน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในแนวราบตามแนวคิดทุนทางสังคมกระแสหลัก ที่ยึดโยงชาวบ้านในชุมชนต่างๆ เข้าไว้ด้วยกัน และความสัมพันธ์ในแนวตั้งหรือระบบอุปถัมภ์ระหว่างผู้นำกับคนกลางหรือหัวคะแนน ที่ส่วนใหญ่มักเป็นผู้นำเช่นกันนั้น จะมีความเชื่อมโยงและซ้อนทับระหว่างกัน โดยไม่สามารถแยกออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด จะเป็นพลังที่จะช่วยให้ตัวแทนได้รับการคัดเลือก โดยจะมีกลไกการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน ซึ่งเป็นกระบวนการสร้างและรักษาเครือข่ายของผู้นำแต่ละคน อย่างไรก็ตาม วัตถุประสงค์ที่กระบวนการดังกล่าวจำเป็นต้องมีการแสดงออกอย่างสม่ำเสมอ ผู้นำจึงต้องใช้ทุนต่างๆ ทั้งที่เป็นของตนและของส่วนรวม ที่ได้มาจากตำแหน่งที่ได้รับ เพื่อให้สามารถรักษาหรือพัฒนาตำแหน่งของตน ซึ่งการผลิตซ้ำโครงสร้างความสัมพันธ์ทางอำนาจแบบเดิม โดยเฉพาะการสร้างความแตกต่างระหว่างคนที่เป็สมาชิกในกลุ่มและไม่ใช่มชิกของกลุ่ม ซึ่งเมื่อพิจารณาให้ลึกลงไป อาจเนื่องมาจากความคาดหวังของสมาชิกในเครือข่ายทั้งในแนวราบและแนวตั้งหรือระบบอุปถัมภ์ ที่ได้เคยให้ความไว้วางใจ ให้เข้ามาบริหารท้องถิ่นหรือเป็นตัวแทน ซึ่งเป็นกระบวนการแลกเปลี่ยนและต่อรองผลประโยชน์ระหว่างกัน อันเป็นต้นทุนราคา ที่ผู้นำต้องจ่าย ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรของตนหรือสาธารณะ เพื่อรักษาและกระชับความสัมพันธ์เพื่อการรักษาฐานอำนาจในอนาคตนั่นเอง ลักษณะดังกล่าวจึงไม่เพียงแต่เป็นการตอกย้ำหรือผลิตซ้ำโครงสร้างอำนาจที่มีอยู่เดิมเท่านั้น แต่ยังมีแนวโน้มที่สร้างเงื่อนไขซ้ำเติมความเหลื่อมล้ำทางสังคม-เศรษฐกิจ และส่งผลกระทบต่อผู้คนอยู่นอกเครือข่ายมากกว่า ซึ่งอาจนำสู่ความขัดแย้งได้ในอนาคตอีกด้วย

ลักษณะดังกล่าวถือเป็นข้อจำกัดในการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดทุนทางสังคมกระแสหลัก โดยเฉพาะในประเทศไทยที่ละเลยที่จะพุดมิติของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ของการใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคมในการพัฒนาตำแหน่งและสถานะของตนและกลุ่มคนที่สร้างความแตกต่างระหว่างคนที่เป็สมาชิกในกลุ่มและไม่ใช่มชิกของกลุ่ม ที่ดูจะสอดคล้องกับมุมมองของ ปีแอร์ บูดีเยอร์ (Pierre Bourdieu) ที่ได้ชี้ให้เห็นทุนทางสังคมในอีกด้านหนึ่งคือในฐานะที่เป็นเครื่องมือ

⁶ เจมส์ ซี สกอตต์, “การเมืองในระบบผู้อุปถัมภ์กับผู้รับอุปถัมภ์และการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้,” ใน ระบบอุปถัมภ์, แปลโดย ปรีชา คุวินทร์พันธุ์.(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545), หน้า 50.

ของอำนาจ ซึ่งในมุมมองของเขาต่อแนวคิดทุนทางสังคมเขาไม่ได้มองแค่ความไว้วางใจ เครือข่ายทางสังคม และบรรทัดฐานทางสังคมดังเช่นในแนวคิดทุนทางสังคมกระแสหลัก แต่ได้ชี้ให้เห็นข้อจำกัดของการละเลยที่จะพูดถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจ โดยเชื่อมโยงกับเรื่องของการจัดช่วงชั้นทางสังคม ตำแหน่งทางสังคม และเรื่องของการใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคมในการพัฒนาตำแหน่งและสถานะของตนและกลุ่มคนที่สร้าง ความแตกต่างระหว่างคนที่ เป็นสมาชิกในกลุ่มและไม่ใช่สมาชิกของกลุ่ม รวมถึงในมุมมองของ อมรา พงศาพิชญ์ ที่กล่าวไว้ว่า “การมองทุนทางสังคมในสังคมไทยควรทำความเข้าใจกับระบบอุปถัมภ์ เนื่องจากในสังคมไทยมีความสัมพันธ์ในเชิงอุปถัมภ์ซึ่งมีลักษณะของการเอื้อประโยชน์ต่อกันระหว่างคนที่เข้าถึงทรัพยากรต่างๆ ได้ยากกว่ากับคนที่เข้าถึงได้ง่ายกว่า”⁷ นั่นเอง

6.2 อภิปรายผลการศึกษา

สำหรับการนำเสนอในส่วนนี้ จะแบ่งการนำเสนอออกเป็น 4 ประเด็น ดังนี้

ประเด็นที่ 1 ทุนทางสังคมในชุมชนเกิดจากการเชื่อมทับระหว่างการยึดโยง (bonding) และความเกี่ยวพัน (linking) การศึกษาทุนทางสังคมกระแสหลักที่ให้ความสำคัญเฉพาะความสัมพันธ์ในแนวราบ จึงไม่เพียงพอที่จะให้ภาพทุนทางสังคมที่แท้จริงที่อยู่บนความสัมพันธ์ที่เชื่อมทับกันระหว่างความสัมพันธ์ระหว่างแนวตั้งกับแนวราบ

จากผลการศึกษาที่แสดงให้เห็นการก่อเกิดและทุนทางสังคม บนพื้นฐานการยึดโยง (Bonding) บนฐานของความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ เพื่อนบ้าน เพื่อนฝูง รวมไปถึงการมีประวัติศาสตร์การต่อสู้ร่วมกันอย่างกรณีชุมชนบ้านมั่นคง บนพื้นฐานของทุนอื่นๆ ที่มีอยู่แตกต่างกัน ทั้งที่เป็นทุนทางเศรษฐกิจ หรือทุนเชิงสัญลักษณ์ ผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ที่เป็นจริงระหว่างผู้คนในชุมชนหนึ่งๆ มิได้มีรูปแบบเดียว หากแต่มีการเชื่อมทับอยู่หลายชั้น ทั้งกับความสัมพันธ์ในแนวราบด้วยตนเอง และกับความสัมพันธ์ในแนวตั้งที่มีในชุมชนซึ่งแสดงถึงลักษณะของการเกี่ยวพัน (linking) ของผู้คนที่มีความแตกต่างกัน การศึกษาเครือข่ายความสัมพันธ์และบรรทัดฐานการแลกเปลี่ยนต่างตอบแทน ที่ให้ความสำคัญเฉพาะความสัมพันธ์ในแนวราบระหว่างสมาชิกในเครือข่าย ซึ่งเป็นกระแสหลักของการศึกษาทุนทางสังคม จึงไม่เพียงพอที่จะให้ภาพที่แท้จริงของทุนทางสังคมได้ หากแต่จำเป็นต้องให้ความสนใจกับความสัมพันธ์ในแนวตั้ง อันเป็นที่มาของทรัพยากรในเครือข่ายนั้นๆ ด้วย

⁷ อมรา พงศาพิชญ์, ทุนทางสังคมในภาวะวิกฤตเศรษฐกิจในสังคมไทย, เอกสารประกอบการประชุมสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

ประเด็นที่ 2 การศึกษาทุนทางสังคมบนความสัมพันธ์เชิงซ้อน ทำให้ว่าทุนทางสังคมที่เกิดจากความสัมพันธ์เชิงซ้อนระหว่างความสัมพันธ์ในแนวดิ่งกับความสัมพันธ์แนวราบ ไม่อาจหลีกเลี่ยงความเกี่ยวข้องกันอำนาจได้ เนื่องจากปฏิบัติการของทุนทางสังคมทั้งในภาวะปกติและภาวะยากลำบาก ล้วนแล้วแต่อยู่ภายใต้โครงสร้างระบบอุปถัมภ์ที่มีอยู่ในพื้นที่

นอกจากนี้ กลไกเชื่อมโยง (bridging) ทุนทางสังคมในระดับตำบล ทั้งในรูปแบบของกิจกรรม กลุ่มอาสาสมัคร ไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอที่จะเชื่อมโยงผู้คนให้เกิดความไว้วางใจได้ โดยเฉพาะความพยายามของรัฐผ่านการอุดหนุนทรัพยากรให้จัดตั้งกลุ่มกิจกรรมรูปแบบต่างๆ ซึ่งนอกจากไม่สามารถจะเชื่อมโยงให้ผู้คนที่แตกต่างกันเข้าหากันแล้ว ดูจะส่งผลในการกระชับความสัมพันธ์ในหมู่ผู้นำและเครือข่ายของผู้นำที่มีทรัพยากรมากกว่า หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง แทนที่การส่งเสริมกิจกรรมภาครัฐจะส่งเสริมให้เกิดการขยายความสัมพันธ์ในหมู่ประชาชนในพื้นที่ กลับมีผลในการผลิตซ้ำและกระชับอำนาจของกลุ่มผู้นำให้แน่นแฟ้นมากกว่าเดิม รวมไปถึงปฏิบัติการการใช้ทุนทางสังคมในภาวะอุทกภัย ซึ่งดูจะส่งผลในทำนองเดียวกันด้วย

ประเด็นที่ 3 เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมแต่ละแบบ/ขนาด มีศักยภาพไม่เหมือนกัน และยังขึ้นอยู่กับฐานทุนแบบอื่นๆ (ทุนทางเศรษฐกิจ/ทุนเชิงสัญลักษณ์) อีกด้วย ดังจะเห็นได้ในกรณีของชุมชนดั้งเดิมเปรียบเทียบกับชุมชนจัดสรร ที่สมาชิกมีฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมที่แตกต่างกัน ได้กลายเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่กำหนดศักยภาพของทุนทางสังคม โดยชาวบ้านในชุมชนจัดสรรที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ-สังคมที่สูงกว่า ดูจะมีศักยภาพในการระดมทรัพยากรและ/หรือใช้ประโยชน์จากเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมได้มากกว่าชาวชุมชนดั้งเดิม เป็นต้น และในด้านขนาดเครือข่ายของสมาชิกจะเห็นได้ในกรณีของชาวบ้านในหมู่บ้านมั่นคง ที่แม้ว่าสมาชิกในชุมชนจะมีสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมที่ไม่สูง แต่การที่ชุมชนมีเครือข่ายภายในที่เข้มแข็ง และยังมีเครือข่ายกับภายนอกที่กว้างขวาง ก็ส่งผลให้ชาวหมู่บ้านมั่นคงสามารถอาศัยทุนทางสังคมทั้งภายในและภายนอกในการระดมทรัพยากรต่างๆ ทั้งในลักษณะของการร้องขอและการเข้ามาให้ความช่วยเหลือเองในภาวะอุทกภัยของเครือข่ายได้ เป็นต้น

ประเด็นที่ 4 การจัดแบ่งประเภทของทุนทางสังคม ซึ่งที่ผ่านมาแบ่งกว้างๆ ได้ 3 แบบ คือ ทุนทางสังคมที่เกิดจากการยึดโยง (Bonding) เชื่อมโยง (Bridging) และความเกี่ยวพัน (Linking) เช่นส่วนหนึ่งในงานของ Robert Putnam เรื่อง “Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy” ที่เขาได้จัดประเภทของทุนทางสังคม โดยนำศัพท์คำว่า Bonding (ยึดโยง) Bridging (เชื่อมโยง) มาใช้ พัทธมนอธิบายว่าภายในกลุ่มหนึ่งๆ นั้นมีสิ่งที่ยึดโยงระหว่างสมาชิกในกลุ่มอยู่ซึ่งถือเป็นความสัมพันธ์ที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคมภายในกลุ่มนั้นๆ ในกลุ่มเหล่านั้นก็จะมี

การติดต่อสัมพันธ์กับกลุ่มอื่นเป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มให้เกิดขึ้น ซึ่งก็คือลักษณะของการสร้างเครือข่ายนั่นเอง ซึ่งเราสามารถให้ทุนทางสังคมในกลุ่มและเครือข่ายนี้แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร และประสบการณ์ต่างๆ เพื่อสร้างสรรค์ประชาสังคมอันจะนำไปสู่การพัฒนาประชาธิปไตยให้ดีขึ้น⁸ และในงานของ Wendy Stone เรื่อง “Bonding bridging and linking with social capital” ที่เราได้กล่าวถึงแนวคิดทุนทางสังคมว่าเป็นแนวคิดที่อธิบายขอบเขตและลักษณะของคนที่มีความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ทั้งความสัมพันธ์ของผู้คนกับชุมชน และความสัมพันธ์ระหว่างคนและสถาบันต่างๆ รวมถึงเครือข่าย ซึ่งการกระจายตัวของทุนทางสังคม จะแตกต่างกันไประหว่างระบบความสัมพันธ์แบบ Bonding, Bridging และ Linking⁹ เป็นต้น

แต่อย่างไรก็ดี ก็อาจจะไม่เพียงพอที่จะเข้าใจศักยภาพของทุนทางสังคมแต่ละแบบได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะเมื่อความสัมพันธ์แต่ละแบบไม่ได้ดำรงอยู่อย่างลอยๆ แต่ต่างก็เชื่อมโยงถึงกัน ดังจะเห็นได้ในพื้นที่กรณีศึกษาที่สามารถจำแนกลักษณะของความสัมพันธ์ต่างๆ ในพื้นที่ออกได้เป็น

กรณีที่ 1 สายสัมพันธ์ที่ยึดโยง (Bonding) ระหว่างชาวบ้านในชุมชนต่าง ซึ่งเป็นความสัมพันธ์เชิงซ้อนของกลุ่มครอบครัวและเครือญาติ เพื่อน และคนในชุมชนเดียวกัน

กรณีที่ 2 สายสัมพันธ์ที่เชื่อมโยง (Bridging) ระหว่างชาวบ้านในชุมชนต่างๆ หรือ สายสัมพันธ์ที่เกิดจากการรวมกลุ่มที่ได้รับการสนับสนุนมาจากภายนอก

กรณีที่ 3 สายสัมพันธ์ที่เป็นความสัมพันธ์เชิงซ้อนระหว่างความสัมพันธ์ในแนวราบและแนวตั้งที่ยึดโยง (Bonding) และความเกี่ยวพัน (Linking) ระหว่างผู้นำกับสมาชิกในเครือข่ายภายในชุมชนต่างๆ

กรณีที่ 4 สายสัมพันธ์ที่เป็นความสัมพันธ์เชิงซ้อนระหว่างความสัมพันธ์ในแนวราบและแนวตั้งที่เชื่อมโยง (Bridging) และความเกี่ยวพัน (Linking) ระหว่างผู้นำกับเครือข่ายของคนกลางหรือหัวคะแนน

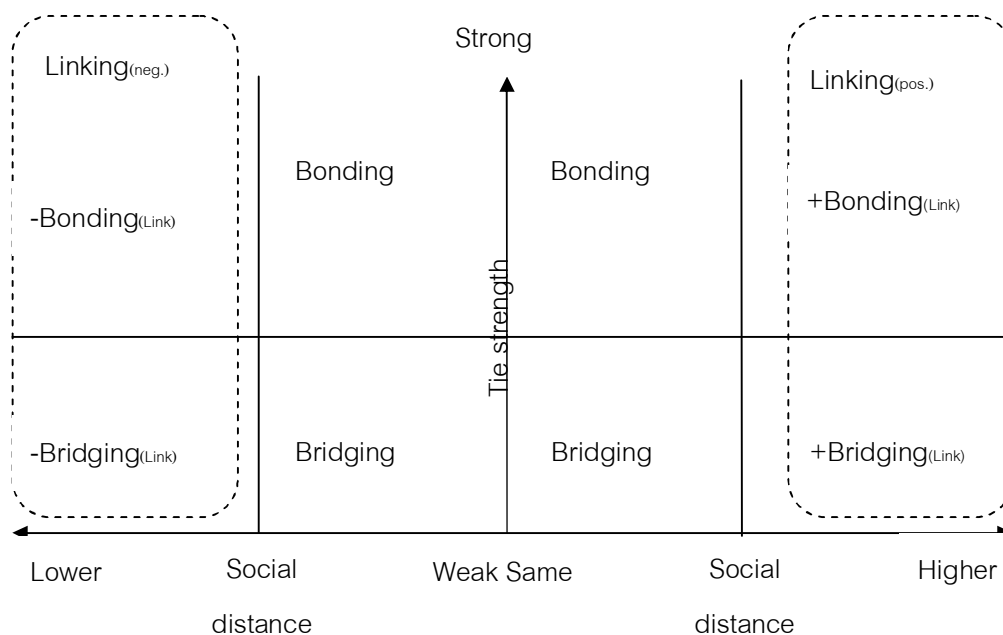
ดังนั้น การศึกษาหรือพิจารณาลักษณะของความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวคิดทุนทางสังคม จึงอาจจะต้องมีการจำแนกแนวทางในมุมมองอื่นๆ เพิ่มเติม เช่นในงานของ Thomas

⁸ ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

⁹ Wendy Stone, Bonding, bridging and linking with social capital[online], 23 Dec 2011.

Dufhues, Gertrud Buchenrieder and Nuchanata Munkung¹⁰ ที่ได้จำแนก ลักษณะของความสัมพันธภาพทางสังคมออกเป็น 4 รูปแบบ คือ 1) การยึดโยง (bonding) ซึ่งเป็นสายสัมพันธ์ที่เหนียวแน่นของบุคคลที่มีสถานะคล้ายคลึงกัน 2) เชื่อมโยง (Bridging) ซึ่งเป็นสายสัมพันธ์ของบุคคลที่เหนียวแน่นรองลงมาจากสายสัมพันธ์ในระดับแรก ที่มีสถานะคล้ายคลึงกัน 3) การยึดโยง (bonding) และความเกี่ยวพัน (Linking) ซึ่งเป็นสายสัมพันธ์ที่เหนียวแน่นของบุคคล ที่มีสถานะแตกต่างกัน และ 4) เชื่อมโยง (Bridging) และความเกี่ยวพัน (Linking) ซึ่งเป็นสายสัมพันธ์ของบุคคลที่เหนียวแน่นรองลงมาจากสายสัมพันธ์ในระดับแรก ที่มีสถานะแตกต่างกัน (รายละเอียดดูผังภาพที่ 10)

แผนภาพที่ 9 แสดงรูปแบบที่แตกต่างกันของทุนทางสังคม

ที่มา: Thomas Dufhues, Gertrud Buchenrieder and Nuchanata Munkung. "Social Social capital and market imperfections: accessing formal credit in Thailand." 2013.

¹⁰ Thomas Dufhues, Gertrud Buchenrieder and Nuchanata Munkung, "Social Social capital and market imperfections: accessing formal credit in Thailand" [online], 15 Jan 2013. Available from : <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13600818.2012.753999> [9 October 2013]

จากที่กล่าวมาในข้างต้น จะเห็นได้ว่า แม้ในด้านหนึ่งของแนวคิดทุนทางสังคมจะมีหรือสร้างคุณูปการที่เป็นประโยชน์อย่างมากมาย แต่ในอีกด้านหนึ่งก็จำเป็นต้องทำความเข้าใจแนวคิดดังกล่าวในด้านลบ รวมถึงในความเชื่อมโยงระหว่างทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจด้วยเช่นกัน เพื่อให้การนำทุนทางสังคมไปใช้ในสังคมไทยนั้นเกิดประโยชน์อย่างรอบด้านและครอบคลุมในทุกมิติหรือในประเด็นต่างๆ และป้องกันหรือบรรเทาปัญหาที่อาจเกิดจากผลกระทบและความเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจของทุนทางสังคม ในกระบวนการสร้างหรือสนับสนุนให้เกิด/ส่งเสริมทุนทางสังคมในระดับชุมชน/ระดับท้องถิ่นนั่นเอง

6.3 ข้อเสนอแนะ

1. เนื่องจากการศึกษาครั้งนี้ เป็นการศึกษาความเชื่อมโยงของทุนทางสังคมกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ โดยอาศัยกรณีศึกษา ในภาวะอุทกภัย พ.ศ.2554 ของตำบลแห่งหนึ่งในจังหวัดนนทบุรี ซึ่งเป็นการขยายขอบเขตการศึกษาจากแต่เดิม ที่มักจะจำกัดอยู่แต่ในระดับชุมชน แม้ว่าจะทำให้ภาพของการก่อเกิด สังคม และปฏิบัติการของทุนทางสังคม รวมถึงผลในด้านลบและความเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ แต่ก็อาจไม่ละเอียดรอบด้านพอ ดังนั้น ในการศึกษาครั้งต่อไป จึงน่าจะมีการศึกษาในระดับชุมชน เพื่อให้สามารถเจาะลึกลงไปถึงในโครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชนแต่ละประเภท เช่น กลุ่มครอบครัวและเครือญาติ เพื่อน และชุมชนเดียวกัน เป็นต้น

2. ในภาวะวิกฤติ ดังเช่นในภาวะอุทกภัยปี 2554 พบว่าทุนทางสังคมจะเป็นกลไกสำคัญที่ชาวบ้านสามารถนำมาใช้ในการเป็นช่องทางในการระดม/จัดสรรทรัพยากรทั้งของฝ่ายรัฐและฝ่ายชุมชน เป็นที่มาของข้อมูลข่าวสาร ตลอดจนใช้เป็นตาข่ายทางสังคม (social safety net) รองรับความทุกข์ยากที่ผู้ประสบภัยเผชิญความยากลำบากร่วมกันได้ ภายใต้ข้อจำกัดของภาครัฐที่ถือเป็นหน่วยงานหลักที่มีหน้าที่รับผิดชอบโดยตรง การสร้างหรือสนับสนุนให้เกิด/ส่งเสริมทุนทางสังคมที่เข้มแข็ง จะเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านสามารถจัดการตนเองในภาวะวิกฤติได้ในระยะยาวอย่างยั่งยืน มากกว่าการรอคอยความช่วยเหลือจากภาครัฐเพียงอย่างเดียว

3. การนำทุนทางสังคมไปประยุกต์ใช้ในแวดวงต่างๆ ทั้งในภาควิชาการ ประชาสังคม และนโยบาย ควรคำนึงถึงมิติเชิงอำนาจ และผลลัพธ์ในด้านลบ (ดังที่ได้กล่าวถึงในข้างต้น) ในกระบวนการสร้างหรือสนับสนุนให้เกิด/ส่งเสริมทุนทางสังคม

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- กวิพัฒน์ สุขแจ่ม. ทุนทางสังคมกับการแก้ไขปัญหาเสพติด: กรณีศึกษานักเรียนคลองจรเข้ไฉย ตำบลเกาะไร่ อำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพัฒนาชุมชน, คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2547.
- กนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์. ทุนทางสังคมในชุมชนเมือง: การปะทะประสานระหว่างทุนเก่าและทุนใหม่ ในภาวะวิกฤติ. วารสารวิจัยสังคม 30, 1-2 (2550): 1-38.
- กนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์. การจัดการทุนทางสังคมในชุมชนเมือง : ศึกษากรณีเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์บางซื่อพัฒนา. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาสังคมวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.
- กรมอุตุนิยมวิทยา. พายุหมุนเขตร้อนที่ส่งผลกระทบต่อประเทศไทย ปี 2554. วารสารกรมอุตุนิยมวิทยา 11, 3 (กันยายน-ธันวาคม 2554).
- กรมป้องกันและบรรเทาสาธารณภัย กระทรวงมหาดไทย, สรุปสถานการณ์สาธารณภัย ประจำเดือนมกราคม 2555 [ออนไลน์], 15 มีนาคม 2556. แหล่งที่มา http://61.19.100.58/public/group4/news/news55/01_55/report7.1.pdf
- ก้านันและผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 2. สัมภาษณ์. 6 มิถุนายน 2555.
- คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 [ออนไลน์], 2554. แหล่งที่มา <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=91>
- คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10 [ออนไลน์], 2549. แหล่งที่มา <http://www.nesdb.go.th/Default.aspx?tabid=139>
- คำสั่งองค์การบริหารส่วนตำบลที่ 107/2554 “เรื่องการแต่งตั้งเจ้าหน้าที่และคณะกรรมการประจำศูนย์อำนวยการป้องกันภัยฝ่ายพลเรือน.” วันที่ 1 สิงหาคม 2554
- คำสั่งองค์การบริหารส่วนตำบลที่ 163/2554 “เรื่องการแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ป้องกันและบรรเทาสาธารณภัย ประจำศูนย์อำนวยการป้องกันอุทกภัย 2554.” วันที่ 3 ตุลาคม 2554
- คำสั่งอำเภอที่ 187/2554 เรื่อง “การจัดตั้งศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบอุทกภัยอำเภอ (ศปภ. อำเภอ).” 21 ตุลาคม 2554
- คณะกรรมการหมู่บ้านนนทรี 2. สัมภาษณ์. 15 กรกฎาคม 2555
- คณะกรรมการหมู่บ้านนนทรี 5. สัมภาษณ์. 15 กรกฎาคม 2555.

เจมส์ ซี สกอตต์. การเมืองในระบบผู้อุปถัมภ์กับผู้รับอุปถัมภ์และการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. ใน ระบบอุปถัมภ์, แปลโดย ปรีชา คุวินทร์พันธุ์. หน้า 39-136.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545.

เจ้าหน้าที่ชุมนุมสหกรณ์ออมทรัพย์แห่งประเทศไทย. สัมภาษณ์. 18 พฤษภาคม 2555.

ชยันต์ วรรธนะภูติ, “การกำหนดกรอบแนวคิดในการวิจัยเชิงคุณภาพ,” ใน การวิจัยเชิงคุณภาพ เพื่อการพัฒนา, หน้า 88-91. ขอนแก่น: โรงพิมพ์คลังน่านาวิทยา, 2544.

ชยุต อินพรหม. ทุนทางสังคมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน: กรณีศึกษาสภากาชาดวัดตะโหนด ตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, สาขาพัฒนาชุมชนมหาบัณฑิต, คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2547.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. รัฐศาสตร์แนววิพากษ์, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2551.

ชาวบ้านหมู่ที่ 1. สัมภาษณ์. 10 สิงหาคม 2555.

ชาวบ้านหมู่ที่ 1. สัมภาษณ์. 15 สิงหาคม 2555

ชาวบ้านหมู่ที่ 2. สัมภาษณ์. 6 สิงหาคม 2555.

ชาวบ้านหมู่ที่ 2. สัมภาษณ์. 14 กรกฎาคม 2555.

ชาวบ้านหมู่ที่ 3. สัมภาษณ์. 25 กรกฎาคม 2555

ชาวบ้านหมู่ที่ 4. สัมภาษณ์. 20 กรกฎาคม 2555.

ชาวบ้านหมู่ที่ 4. สัมภาษณ์. 14 กรกฎาคม 2555.

ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. ผู้นำท้องถิ่นอีสานกับเครือข่ายความสัมพันธ์: กรณีศึกษาสมาชิกสภาเทศบาล. ใน การประชุมวิชาการประจำปี 2536 “ปัญหาท้าทายของสังคมไทย: ใครจะได้อะไร? อย่างไร?”. 10-11 ธันวาคม 2536.

นิตี เนืองจำนงค์. ทุนทางสังคม ณ จุดสิ้นสุดแห่งประวัติศาสตร์: บทสำรวจพรมแดนทางทฤษฎี. วารสารวิจัยสังคม 30, 1-2 (2550): 120-137.

นิตี เดียวศรีวงศ์. ทุนทางสังคม. มติชน (31 กรกฎาคม 2541): 6.

นิตี เดียวศรีวงศ์. คนไทยที่ไม่เคยอยู่กับระบอบประชาธิปไตยเลยคือ ชนชั้นกลาง[ออนไลน์]. 2550. แหล่งที่มา: <http://prachatai.com/journal/2007/11/14772> [15 กันยายน 2556]

นายกองค์การบริหารส่วนตำบล. สัมภาษณ์. 21 พฤษภาคม 2555.

บัวพันธ์ พรหมพักพิง. การก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคมในชนบทอีสาน. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546.

ปิแยร์ บูร์ดิเยอ. เศรษฐกิจของทรัพย์สินเชิงสัญลักษณ์. แปลโดย ชนิตา เสงี่ยมไพศาลสุข.

กรุงเทพมหานคร: คบไฟ, 2550.

ประเวศ วะสี. ชุมชนเข้มแข็ง ทูทางสังคมของไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน. 2542.

ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ. วาทกรรมทุนทางสังคม: กระบวนการสร้างแนวคิดและปฏิบัติการในบริบทการ พัฒนาของไทย (พ.ศ.2540-2546). วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาสังคมวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547.

ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ. วาทกรรมทุนทางสังคม: กระบวนการสร้างแนวคิดและปฏิบัติการในบริบทการ พัฒนาของไทย. วารสารวิจัยสังคม 30, 1-2 (2550): 68-101.

ประไพ ศิวะลีรวิลาส. การพัฒนารูปแบบการศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเพื่อพัฒนาทุนทางสังคม. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพัฒนศึกษา ภาควิชานโยบายการจัดการและ ความเป็นผู้นำทางการศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549.

ประชาติป กะทา. การศึกษาทุนทางสังคมและบทบาทในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมด้าน สุขภาพ กรณีศึกษาประชาคมสุขภาพหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของ ประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต (วิจัยประชากรและสังคม), บัณฑิต วิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, 2547.

ประกาศจังหวัดนนทบุรี “เรื่องประกาศพื้นที่ประสบภัยพิบัติฉุกเฉินในพื้นที่กรณีศึกษา ฉบับที่ 1 และ 2,” วันที่ 15 กันยายน 2554

ปลัดอำเภอ. สัมภาษณ์. 11 พฤษภาคม 2555.

ประธานอาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน. สัมภาษณ์. 14 กรกฎาคม 2555.

ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 1. สัมภาษณ์. 5 มิถุนายน 2555.

ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 3. สัมภาษณ์. 20 กรกฎาคม 2555.

ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 4. สัมภาษณ์. 16 กรกฎาคม 2555.

ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 5. สัมภาษณ์. 10 มิถุนายน 2555.

ผู้อำนวยการโรงเรียนรัตนบัณฑิตวิทยาและผู้ประสานงานศูนย์พักพิงโรงเรียนรัตนบัณฑิตวิทยา. สัมภาษณ์. 21 พฤษภาคม 2555.

ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม. ชุมชนเข้มแข็ง ทูทางสังคมของไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุน เพื่อสังคม ธนาคารออมสิน. 2542.

พิชัย สันติวงศ์. ปัจจัยการตัดสินใจซื้อที่อยู่อาศัยระดับราคาปานกลางในสภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ กรณีศึกษา: ผู้กู้สินเชื่อกับธนาคารอาคารสงเคราะห์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.

- ภาราดา หอมหวล. ภูมิปัญญาท้องถิ่นในฐานะทุนทางสังคม: กรณีศึกษาประเพณีผีมีอญตำบลพุด
ซา อำเภอเมืองนครราชสีมาจังหวัดนครราชสีมา, วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต,
สาขาวิชาการปกครองท้องถิ่น บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2551
- ภาณุวัฒน์ ปิ่นทอง. “การวิเคราะห์หม้อหุงต้ม 2554 ในเชิงวิชาการ,” วารสารวิชาการครุศาสตร์
อุตสาหกรรม พระจอมเกล้าพระนครเหนือ 3,1 (มกราคม - มิถุนายน 2555).
- รองนายกองค์การบริหารส่วนตำบล. สัมภาษณ์. 8 มิถุนายน 2555.
- ลูเซียน เอ็ม แสงส์. การจัดระเบียบสังคมไทยในรูปปฏิวาทและแวดวง. ใน ระบบอุปถัมภ์, แปลโดย
ชญาดา ศิริภิรมย์. หน้า 185-217. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2545.
- วรวิณี โรมรัตนพันธ์. ทุนทางสังคม. กรุงเทพมหานคร: โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็น
สุข (สรส.), 2548.
- วรรณสนอง แสงทองส่องวิถี. ยุทธศาสตร์การใช้ปยุ่น้ำในการบำบัดน้ำเสีย: กรณีศึกษาหมู่บ้าน
เขาวพรธร ตำบลบางสีทอง อำเภอบางกรวย จังหวัดนนทบุรี. วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา, 2550.
- เวียงรัฐ เนติโพธิ์. อิทธิพลในการเมืองท้องถิ่นของไทย: ศึกษากรณีเมืองเชียงใหม่. วารสาร
สังคมศาสตร์ 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2543): 229 -230.
- ศูนย์ข้อมูลมติชน. มติชนบันทึกประเทศไทย ปี 2554. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน,
กันยายน 2554.
- สุวรรณณี คำมั่น และคณะ. “เรื่องสู่การเติบโตอย่างมีคุณภาพและยั่งยืน (ทุนมนุษย์: ทุนทางสังคม
กับการพัฒนาทุนมนุษย์),” เอกสารในการสัมมนาวิชาการประจำปี 2551, 29-30
พฤศจิกายน 2551.
- สำนักนายกรัฐมนตรีคำสั่งที่ 137/2554 เรื่องการแต่งตั้ง “คณะกรรมการอำนวยการ
สถานการณือุทกภัย วาตภัย และดินโคลนถล่ม (คอส.) และจัดตั้งศูนย์สนับสนุนการ
อำนวยการและบริหารสถานการณื (คอส.)” วันที่ 25 สิงหาคม 2554
- สำนักนายกรัฐมนตรีจึงคำสั่งที่ 193/2554 เรื่องการแต่งตั้ง “ศูนย์ปฏิบัติการช่วยเหลือผู้ประสบ
อุทกภัย (ศปภ.)” วันที่ 8 ตุลาคม 2554
- สำนักนายกรัฐมนตรีคำสั่งที่ 209/2554 “เรื่องการบริหารจัดการ ควบคุม อำนวยการ สั่งการ
ของศปภ.” วันที่ 16 ตุลาคม 2554
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. สรุปผลที่สำคัญ การสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน พ.ศ.
2554[ออนไลน์]. 2555. แหล่งที่มา:

<http://service.nso.go.th/nso/nsopublish/pubs/files/socio54survey.htm> [15 มีนาคม 2556]

สุรางค์รัตน์ จำเนียรพล, “สาระสำคัญจาก Democracy and Social Capital: What's the Connection?.” วารสารวิจัยสังคม 35, 1/2555.

สุรางค์ จันทวานิช. ทฤษฎีสังคมวิทยา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552.

สุรางค์ จันทวานิช และรุ่งนภา ยรรยงเกษมสุข. แนวคิดทางสังคมวิทยาของปีแอร์ บูร์ดิเยอ. ใน รวมบทความทางสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา ปี 2549 เนื่องในโอกาสเกษียณอายุราชการของ ศ.ดร.อมรา พงศาพิชญ์ หน้า 241-277. กรุงเทพมหานคร: คณะรัฐศาสตร์จุฬาฯ, 2549.

สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน. ชุมชนเข้มแข็ง ทูทางสังคมของไทย.

กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน. 2541.

สหกรณ์เคสสถานชุมชนร่วมมิตรพัฒนา, “ข้อมูลทั่วไปหมู่บ้านมั่นคงสหกรณ์เคสสถานชุมชนร่วมมิตรพัฒนา.” 7 กรกฎาคม 2555

สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 1. สัมภาษณ์. 5 มิถุนายน 2555.

สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 2. สัมภาษณ์. 14 กรกฎาคม 2555.

สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 3. สัมภาษณ์. 8 มิถุนายน 2555.

สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 3. สัมภาษณ์. 20 กรกฎาคม 2555.

สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 4. สัมภาษณ์. 16 กรกฎาคม 2555.

สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่ที่ 4. สัมภาษณ์. 9 สิงหาคม 2555.

หวน พิณรุพันธ์, ประวัติศาสตร์เมืองนนทบุรี, กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2547

อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คุวินทร์พันธ์. ระบบอุปถัมภ์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545.

อมรา พงศาพิชญ์. ทูทางสังคมในภาวะวิกฤตเศรษฐกิจในสังคมไทย. เอกสารประกอบการประชุมสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2543.

อานันท์ กาญจนพันธ์. วิถีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน: พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544.

อานันท์ กาญจนพันธ์. การระดมทุนเพื่อสังคม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิปัญญา. 2539.

เอนก นาคะบุตร. กระบวนการที่คนใหม่สู่ศตวรรษที่ 21. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม. 2545.

อัมมาร สยามวาลา. ทุนทางสังคมกับความยากจน. เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการประจำปี 2544 เรื่องยุทธศาสตร์การขจัดปัญหาความยากจน ณ โรงแรมแอมบาสซาเดอร์ ซิตี้จคมเทียน ชลบุรี. 2544.

เอกภุชงค์ ณรงค์อินทร์. แนวทางการใช้บัตรเตือนภัยในการป้องกันอาชญากรรมด้านทรัพย์สินในเคหะสถาน: ศึกษากรณี หมู่บ้านจัดสรรในเขตอำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาสังคมศาสตร์เพื่อการพัฒนา สถาบันราชภัฏกาญจนบุรี, 2545.

องค์การบริหารส่วนตำบล, ข้อมูลทั่วไป[ออนไลน์], 2555, แหล่งที่มา :

<http://www.bangseetong.com/General/> [15 กุมภาพันธ์ 2555]

องค์การบริหารส่วนตำบล. คู่มือการให้บริการประชาชน. 6 สิงหาคม 2554.

ภาษาอังกฤษ

Portes, Alejandro, Social capital: Origins and applications in modern sociology . Annual Review Sociology 28 (1998).

Barzelay, Michael. The Single Case Study as Intellectually Ambitious Inquiry. Journal of Public Administration Research and Theory: J-PART. 3, July 1993.

National Statistics, Social Capital A review of the literature. Social Analysis and Reporting Division Office for National Statistics, October 2001.

Robert A. Wilson, David A and Schulz. "Urban Sociology." Prentice Hall PTR. 1978: 42.

Robert Putnam. Making democracy work: Civic traditions in modern Italy. Princeton, NJ : Princeton University Press. 1993.

The World Bank. What is social capital[online]. 2011. Available from :

<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTSOCIALDEVELOPMENT/EXTTSOCIALCAPITAL/0,,contentMDK:20185164~menuPK:418217~pagePK:148956~piPK:216618~theSitePK:401015,00.html> [23 Dec 2011]

Thomas Dufhues, Gertrud Buchenrieder and Nuchanata Munkung. "Social Social capital and market imperfections: accessing formal credit in Thailand." [online]. 15 Jan 2013. Available from :

<http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13600818.2012.753999> [9 October 2013]

Wendy Stone. "Bonding bridging and linking with social capital."[online]. 2011.

Available from : <http://www.aifs.gov.au/sf/pubs/bull4/ws.html> [23 Dec 2011]

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายพลัฎฐ์ อ่ำไพ เกิดวันที่ 5 ตุลาคม 2527 ที่จังหวัดชลบุรี สำเร็จการศึกษาระดับมัธยมศึกษาจากโรงเรียนพนัสพิทยาคาร จ.ชลบุรี สำเร็จปริญญาตรีวิทยาศาสตร์บัณฑิต (วิทยาศาสตร์การกีฬา) จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา 2551 ในระหว่างศึกษาปริญญาโทได้เป็นผู้ประสานงานโครงการญี่ปุ่นศึกษา สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย